

RODALOM TÖRTÉNET

1992

3

ARGUMENTUM KIADÓ

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

1992. LXXIII. 3. szám.

Új folyam XXIII. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

BÉCSY TAMÁS, FRIED ISTVÁN, IMRE LÁSZLÓ,
JELENITS ISTVÁN, KENYERES ZOLTÁN,
KULCSÁR PÉTER, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA,
POSZLER GYÖRGY, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ,
TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztők:
RATZKY RITA és SÁNDOR ISTVÁN

Szerkesztőség:
1052 Bp. Piarista köz 1. III. em. 51/c. T: 137-7819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

TARTALOM

FAXNER-TÓTH ERNŐ: Kölcseny utolsó évei	399
RATZKY RITA: Hatások és párhuzamok (A francia romantika ismerete Petőfi magánéleti lírájában)	445
BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON: A filológiai irány továbbvitelére biztató diszkrét üzenet	464

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

00048102

TAXNER-TÓTH ERNŐ

KÖLCSEY UTOLSÓ ÉVEI

I.

Nagyban segítette Kölcseyt írói hírneve a pozsonyi országgyűlésen. Tudjuk, mit ért jobbgyvédő munkája a szatmári parasztok szemében. Nézzük, hogyan fogadták az ellenzék politikai vezérét Pest irodalmi világában 1834 májusában? Adatunk alig van, de Kölcseynek Bártfayhoz frott május 20-i leveléből világosan kiderül, mennyire fölháborította Bajza Szemere elleni támadása. Haragjának fontos tényezője volt a barátság, de az is elég nyilvánvaló, hogy másként képzelte el az irodalom republikáját, mint a Kritikai Lapok szerkesztője: több megértéssel mások törekvései, véleménye iránt. Aligha véletlen, hogy éppen ő ismer- te el elsőnek a *Csongor és Tünde* — tőle idegen — értékeit. Az esztétika terén megnyilvánuló rugalmasabb befogadási készsége mellett a politikus féltette is az irodalmat a személyeskedő viták megosztó következményeitől. „Kritikán veszekedést sohasem értettem — írja, s hozzáteszi: — Pártok vagnak mindenütt; s bár ne pártok, csak egyesületek volnának! A pártból hamar céh válik”, s attól óvakodik, annál inkább, mert a céhesek már néhányszor, „mint kontrárral” bántak vele.¹ A levél címzettje ugyancsak az a régi barátja, aki ugyanakkor az önmagát Alsatiának nevező írói kör tagjainak mindennapos házigazdája is. Érdekes, hogy

¹ *Kölcsey Ferenc Összes művei*. Bp. 1960. A továbbiakban: *KFÖM* III. k. 625–626.

Bártfay – akárcsak Bajza és Vörösmarty (aki legközelebbi barátja volt Kölcsey pozsonyi fő szövetségének, Deák Ferencnek) – nagyobbra tartották költőink politikai szerepét, mint Szemere Pál, akinek leveleiben erre vonatkozóan kevés érdeklődést találunk. Elgondolkoztató, hogy ennek – a levelek érzelmes hangneme alapján elképzelt – barátságának a keretében Kölcsey mily ritkán nyílt meg, mily ritkán ejtett szót neki alapvetően fontos dolgokról.

Április végén ismertté vált, hogy Döbrentei megválik az Akadémiai titkárságtól, s Vörösmarty már ekkor biztosra vette, hogy Széchenyi támogatásával Toldy Ferencet fogják a helyére megválasztani.² Utolsó pesti napján Kölcsey Szemerénél ebédelt. Itt merült föl annak gondolata, hogy ez az állás lehetővé tenné Pestre költözését. Hosszan töprengett a dolgon, míg június 8-án megírta – baráti bizalmassággal – ötletét Bártfaynak, egyrészt Bajzáék, másrészt talán Károlyi György tájékoztatása végett is. Tisztában volt vele, hogy

„az igazgatótanácsnak sok tagjai nekem ellenségeim az általam kimondott polgári elvek miatt; a társaság tudós tagjai közül pedig sokan jobban kapcsolhatnak mászhoz, mint hozzám.”³

Töprengéseihez hozzájárulhatott a város irodalmi életének újabb fellendülése: Bajzáék többször hívták, írjon a Kritikai Lapokba, amit azonban elhárított, de az írás vágya nyilván foglalkoztatta. Rokonszenvvel tekintett Szemere Aurorájára, s barátja késznek mutatkozott, hogy az évkönyv szerkesztői állását átengedje. Ekkor jelent meg az első divatlap, s Kölcsey rögtön megkérte Bártfayt: „Rothkrepf folyóírására sógorném számára előfizetni méltóztatással . . .”⁴

² *Vörösmarty Mihály Összes művei*. XVIII. k. 67. – Részletesebb elemzést érdemelne Széchenyi és a Magyar Tudós Társasághoz tartozó írók viszonya. Miért fogadta el a hozzá közelebb álló Döbrentei helyett éppen Toldyt? Mit szolt Bajza irányvonalához? Mit a neki többször ellentmondó Vörösmarty nézeteihez? És mégis velük szövetkezett.

³ *KFÖM* III. k. 630. – Tudhatta ezt Teleki Józsefről, Péchy Imréről, de József nádorról is.

⁴ *KFÖM* III. k. 631.

Szemere lelkesen fogadta a hírt, hogy immáron Bártfay is tud a „titoknoki” állás megpályázásának a tervéről, Kölcsey azonban óvatos: „Szeretni fogom, ha senkinek útába nem állandok: így éltem hátralevő részét tisztán a literatúrának szentelhetném” – válaszolja június 29-én Bártfay érdeklődésére.⁵ Egy hónappal később – szokása szerint – egy napon írt Bártfaynak és Szemerének. Mindkét levélből kiderül, hogy Széchenyi rövid ideig Pozsonyban volt, de sem ekkor, sem következő ottlétekor nem találkoztak. Bártfay ugyanis őszintén megírta Kölcseynek, hogy a gróf nem lelkesedik titkárrá választásáért, s amikor Vörösmarty fölvetette ezt a gondolatot a lóversenyen, Toldy mellett nyilatkozott, aki viszont később bizalmas körben kijelentette, hogy Kölcseyvel „pályára nem lép”, azaz vele nem vetélkedik. Ekkor ígérhette meg Széchenyi, hogy beszél a szatmári követtel, de erre nem került sor.⁶ Széchenyi tartózkodásának számos oka lehetett. Joggal félhetett attól, hogy a Tudós Társaság Kölcsey vezetésével politikai szerepre is tör, ami elvonja a tagságot a vállalt munkától, vitákat támaszt a titkár és az elnök – az udvarhú Teleki József – között, s ez végső soron a nehezen életre hívott intézmény föloszlatásához vezethet. Emellett személyesen sem rokonszenvezett a más úton járó Kölcseyvel.⁷

⁵ *KFÖM* III. k. 638.

⁶ *KFÖM* III. k. 646–654. – Bártfay 1834. július 18-án írt Széchenyi azon ígéretéről, hogy beszél Kölcseyvel. (Ráday Gyűjtemény Szemere Tára. A továbbiakban: SzT 1969. XIV. k. 28.)

⁷ *Széchenyi István Naplójában* (Bp. 1982) Kölcsey neve mindössze egyszer fordul elő, amikor halálhírért rögzíti. – Mezei Mártának – e dolgozat ismeretében – írott *Kölcsey és az Akadémia* című tanulmányában („*A Mag kikél*”, Budapest–Fehérgyarmat 1990. 82–95 l.) persze igaza van, hogy ez nem bizonyítja Széchenyi Kölcsey iránti ellenszenvét. Ám az általa idézett udvarias megnyilatkozás sem feltétlenül jelent baráti érzést. Abban is egyet kell vele érteni, hogy az Akadémia alapszabálya tiltotta a politizálást. Csakhogy a Tudós Társaság fő célkitűzése, a magyar nyelv ápolása,

Augusztus 18-án este kilenckor Toldy fölkereste Pozsonyban, s megmutatta a „gr. Telekivel folytatott levelezését, melyből kitetszik, hogy mihelyt” házigazdája tervéről halott, visszalépett.⁸ Toldy úgy látszik meggyőzte Kölcseyt, hogy sem a pesti írók, sem Széchenyi nem ellenzik pályázati szándékát. Toldy nyilván tisztában volt azzal, milyen tekintélynövekedést jelentene az Akadémiának Kölcsey megválasztása, Széchenyi belső ellenállását föltehetően nem érzékelte. Ekkor ijedt meg igazán Kölcsey: kérte

Szemerét és Bártfayt, segítsenek kiszámolni, mennyiből tudna megélni Pesten. Szemere mintegy kétezerhétszáz forintra becsülte az ehhez szükséges összeg nagyságát, Bártfay – úgy látszik – többre.⁹ Kölcsey szeptember 7-én ennek ellenére azt írta Szemerének: „A titoknokságra nézve még semmi határozott lépést nem tettem ...” Attól félt, hogy hat év után esetleg nem választják újra, s akkor nem lesz miből megélnie.¹⁰ Kendének szeptember 1-én írt először erről a lehetőségről és baráti tanácsát kérte.¹¹ Húsz nap múlva vi-

---

önmagában politikai kérdés volt; s a köznemesi ellenzékét egyre nagyobb gyanakvással szemlélő Széchenyi Kölcseyben a tőle eltávolodott Wesselényi hű szövetségését kellett, hogy lássa.

⁸ *KFÖM* III. k. 658–659.

⁹ *Szemere Pál munkái*. Bp. 1890. III. k. 262–263. — Bártfay becslése szerint Kölcseynek legalább 6 szobás lakás kell „jó helyen”, ami 1600–1800 forintba kerül. Ehhez jönnek a megélhetési költségek; „Ha magad volnál kedves Ferim, úgy élhetnél mint szabad madár a lenge lombokon.” (SzT 1986. XIV. k. 45.)

¹⁰ *KFÖM* III. k. 669–671.

¹¹ *KFÖM* III. k. 666.; „A tudós Társaság titoknoka lemond, Társaim közül némelyek azt akarnák: én legyek titoknok. Azon esetben a megyét el kellene hagynom, s gazdaságomat felosztatván jószágocskámat árendába adnom, s Pestre költözöm. . . Kérem tanácsodat: te nagy gazda vagy, s e részben jó utasítást adhatsz. Egyébiránt mint ismert, tisztalelkű barátomnak, de úgy is mint a megye kormányzójának, köteles valék ezt előre jelenteni.” Kende válasza nem maradt fenn, Kölcsey szeptemberi 21-i leveléből sem következtethetünk rá. Ebben az a legérdekesebb, hogy a „Széchenyi pártján levők Döbrentei (akinek jövőre lemondását még akkor nem tud-

szont már lemondóan írt Szemerének: „Literatori pálya intriquák közt – nyomorúlt vígjáték. Tudod, hányszor távoztam Pestről unadékkal minden könyvfirkálási dolgok iránt ...”¹² Neki szabadság kell, nem az irodalom „pletykavilága” – mondta. Ez az érv alighanem nyomósabb volt az anyagnál. Pesttől idegenkedett, ami persze nem jelenti azt, hogy lebecsülhetnének azt a gondot, ami Kálmán és Pepi jólétének kérdése okozott. Október 2-án Döbrentei kereste föl Pozsonyban, aki abban reménykedett, hogy néhány „igazgató” távollétében a novemberi nagygyűlés nem fogadhatja el a lemondását, s így még egy-két évig viheti a hivatalt, s akkor Kölcsey léphet a helyébe.¹³ Az utóbbi nagyon megrökönyödött, hogy döntését elhalaszthatja, és még aznap megírta Toldynak, hogy nem pályázik az állásra. Aztán november 10-én Szatmár közgyűlése az örökös megváltás és a személyi-vagyoni biztonság elvetésére utasította képviselőit, s az azt követő politikai viharban Kölcseynek aligha volt ideje az Akadémiával foglalkozni. Még nagykárolyi lemondása előtt rábeszélőleg írt neki Toldy, hogy fogadja el az évi 750 forint fizetéssel járó hivatalt, a politika terén úgysem lehet semmit elérni;¹⁴ inkább írjon, térjen vissza a irodalom világába. Noha a jelzett összeg alig harmada annak, amire szükség volt Pesten, az ügy itt lezárható lenne, ha nem rendelkeznenék Kornai Istvánnak a bécsi Állami Levéltárban végzett kutatásai alapján készített följegyzéseivel. Ezekben ugyanis azt a vádat találjuk, hogy Toldy a titkosrendőrség besúgója volt. Kölcsey megválasztásának a megakadályozására maga

---

ták) ellen tették javaslatba a titkoknoknak hat évenkénti újra választását”. Márpedig, mond Kölcsey: „Okos ember e bizonytalanságnak ki nem teheti magát.” (KFÖM III. k. 675.)

¹² KFÖM III. k. 678.

¹³ KFÖM III. k. 681–682.

¹⁴ SzT 2005. XIV. k. 65. (Pest, 1830. december 10.)

Reviczky kancellár adta ki az utasítást, az államtanács erre vonatkozó határozatát I. Ferdinánd is aláírta.¹⁵

Kölcsey, aki januárban tért vissza Pozsonyba, szokása szerint megállt Pesten, találkozott Toldyval, majd írásban is válaszolt a levelére. Ebben immár határozottan kijelentette:

„a titoknokságra nekem környülményeim, mind gazdasági, mind politikai tekintetben, e közelebbi években útat zárnak. . . én titoknoknak barátom uramat óhajtom.”¹⁶

E levél egyébként azt sugallja, ebben a nehéz helyzetben még őszintén hitt politikai hivatásában, sőt még abban is, amit Wesselényi nem tartott valószínűnek, hogy Szatmárban újra követté választják.¹⁷ Szatmár és az országgyűlés politikusai között sok csalódás, sok kudarc érte. Ebben a világban mégis otthonosabb volt, mint Pesten. Igaz, Szemerével, Bártfayval, Fáy Andrással, Helmeczyvel jól megértették egymást, de attól kezdve, hogy 1810-ben idegennek érezte a munkájából élő értelmiség egész gondolkodását, mindig beleütközött a meg nem értésbe. Először Döbrentei tartózkodásába, azután a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének ellenvéleményébe, majd Kisfaludy Károly idegenkedésébe, végül Bajza és Toldy ellentmondást nem tűrő véleményébe. Az Akadémia célját és feladatát sem látta világosan – többek között –, mert nem tartotta összeegyeztethetőnek, hogy például össze kell kötni a szótárkészítés sürgős feladatát és Vörösmarty megélhetésének biztosítását. Bizonyára zavarták a titoknokra váró feladatok: egyetértés a főúri elnökség tagjaival, nagy írók „alantas” munkára kényszerítése, a személyi ellentétek kiegyenlítése, eredmények elérése (hogyan?) és így tovább. Az ezekből fakadó bizonytalanság hozzájárulhatott visszakozásához.

¹⁵ PIM V. 4131/204.

¹⁶ *KFÖM* III. k. 696.

¹⁷ *SzT* 2018. XIV. k. 78. sz. Wesselényi levele Kölcseynek. Kolozsvár, 1835. január 18-án.

Miután hazatért Pozsonyból, mintha nem is vágyott volna többé Pestre. Kivéve talán a Pesti Magyar Színház megnyitása utáni időpontot, amikor 1837. december 14-én ezeket írta erről Szemerének: „Engedné az ég: bár örömeidben én is részesülhetnék!” A színjátszás iránti vonzalom is Kölcsey titkai közé tartozik!¹⁸ 1836-ban ugyan sürgős pesti dolgait emlegette,¹⁹ de mintha belenyugodott volna, hogy Csekén van az otthona. Róla szólva Kölcsey Antónia naplójában gyakran használja a többes számot, de nem derül ki, hogy kik rejtőznek a „mi” névmás mögött. Annyi bizonyos, hogy Antónia mások társaságában vett részt „Ferenc bácsi” ebédjén Wesselényi 1838-as otltéte alkalmából.²⁰ A csekei társaság ekkor a következőkből állhatott: Szuhányi Josephine (akit Antónia nem szeretett, s aki Ferenc közbelépései ellenére időnként — ismert, de el nem árult okból — bántotta a lányt), Papp Endre, Obernyik, Kölcsey Gábor, a felesége és Antónia, Kölcsey János, valamint Kende Zsigmond Gusztáv fia. Ne feledjük, Csekén már a század elején 341 nemes élt,²¹ igaz, többségük — Kölcsey szavával — a „népség” közé tartozott, de a négy ismert Kölcseyn és Kende Pálnén kívül legalább ennyi „ismeretlen” birtokos család lakott a faluban.

Kölcsey 1835 után — ismereteink szerint — többé nem járt Pesten. Részben változatlan lendülettel és rendületlen hittel végzett közéleti munkája kötötte Szatmárhoz, részben talán Pepi (Szuhányi Jozefine) is, aki képes volt rávenni, hogy pesti ruhacsináltatás végett hosszú levelet írjon Bárt-

¹⁸ *KFÖM* III. k. 806.: „Pap Endrétől s leveledből értem, hogy a magyar színjátszásban örömeidet lelsz.” — Ormós Lászlónak is ezeket írta: „Hogy Pesten, s éppen a játékszín megnyitásakor örömet leltél, az természetes...” (*KFÖM* III. k. 810.)

¹⁹ *KFÖM* III. k. 745.

²⁰ *Kölcsey Antónia: Naplója*. Bp. 1982. 7. — Antónia, öccse Gusztáv és János fia Ignác, még gyermekek, Ignác nővére, Mari Pesten tanul, Kölcsey Mihállyal pedig 1837-től ellenséges viszonyban vannak.

²¹ Kávássy Sándor. *Szatmár megye nemessége*. Nyíregyháza, 1986.

faynak.²² Noha az Akadémia közgyűlésein csak az első két alkalommal jelent meg, szorgalmasan küldözgették neki a feladatokat. Az első akadémiai bírálata – még 1832-ből – érdekes részletét fedi föl életének, csak éppen az élmény időpontját nem tudjuk:

„Pesten, a szénégető piacon, bizonyos deszkaépületben, napvilágnál láttam vígjátékokat, mik bizonyos osztályú népet hahotákra ragadtak. Azon vígjátékok, ... művészség nélkül, pillanatnyi gonddal, trágársággal tömve, a legalsóbb lépcsőjű emberek módja és nyelve szerint készültek...”²³

A színjátszás tehát oly erősen vonzotta, hogy nem csupán a számontartott társaságok bemutatóit nézte meg, ha-csak tehette, de a vásári komédiával is megismerkedett. Az említett bírálóban szereplő és a Magyar Tudós Társaságnak kiadásra javasolt vígjátékot egyébként ebbe az „alacsony” osztályba sorolta.

1817-es bírálatai, majd az *Élet és Literaturában* megjelent tanulmányai alapján általánosan elismert kritikusnak tartották. Tudjuk, hogy a harmincas évek irodalmi harcait ellenszenvvel figyelte, elismerő véleménye csak Vörösmartyról ismeretes. Általános véleményét Szemerének írta meg 1837 elején

„Parányi körből sok jó írót várni, igazságtalan kívánat. Még ott állunk, s hazánk körülményeihez képest még sokáig ott fogunk állani, hogy jó írók, mint pl. Kazinczy, csak időről időre tűnhetnek fel egymás után, nem pedig egymás mellett.”²⁴

Okkal látták a kor kiemelkedő fölkészültségű dramaturg-ját a vidéken élő költőben, s ezért az Akadémia rendszeresen fölkérte a száz aranyas pályázatokra beküldött víg- és szomorújátékok bírálataira. 1834 októberében, a pozsonyi országgyűlés hajszájában is híven és türelmesen teljesítette kötelességét. Tizenkét vígjátékot olvasott el, de nagyon

²² *KFÖM* III. k. 820–821.

²³ *KFÖM* I. k. 735.

²⁴ *KFÖM* III. k. 771.

sajnálta az erre elvesztegetett időt.²⁵ Guzmics Oidipusfordításáról elismerően írt a Társaságnak, de a hozzáfűzött kritikai részben kifogásolta, hogy Kazinczy hú barátja nem ismeri Lessing és August Wilhelm Schlegel drámaelméleti írásait. Baróti Szabó Dávid *A muhi sírhalom* című szomorújátékáról lesújtó véleménnyel volt mondván: „a drámai pályára még valami egyéb kívántatik: mint szép vers.”²⁶ Az 1835-ben társasági feladatként rábízott görög szógyűjtést valószínűleg nem végezte el, eredetileg is kedvetlenül vette.²⁷ Az az évi pályázat tizenkilenc tragédiájáról részletes elvi bevezető után mondott lesújtó ítéletet. Bevezetőjében arról értekezett, hogy akadémiai pályázatra valódi íróknak kellene értékes műveket benyújtaniok, nem pedig fölkészületlen és tehetségtelen kísérletezőknek. Érdekes hasonlata szerint, a lóversenyen sem indulnak „törpén nőtt, és sajkahúzásban kicsigázott gabancok”, hanem nemes állatok. Sem ebben a gyűjteményben, sem a hat „filológiai pályáírás” között nem talált díjra érdemeset. Nem csodálkozhatunk, hogy az 1836-os és 1837-es pályázat silány anyagáról már csak röviden, 1838-ban pedig még kurtábban írt véleményt.²⁸ Nagyobb kedvvel bírálta Guzmics Iphigeneia fordítását, fő feladata azonban a Berzsényi emlékbeszéd volt. Cseke, júl. 30. 1836. keltezésű — immár az új titoknokhoz, Toldy Ferenchez — szóló levelében a bírálatok elküldésekor ezeket írta:

a „Berzsényi emlékbeszéddel készen leszek, de azt magam felvihetni nehezen fogom. Gyűléseink auguszt. 22dikétől szeptember 10dikéig fognak tartani. Ezeken jelen kell lennem, mert bizonyos küldöttségi tárgyban fognak jelentést tenni, mitől a jövő országgyűlésre adandó utasításunk nagy részben függ.”

²⁵ *KFÖM* I. k. 737–740.

²⁶ *KFÖM* I. k. 740–741.

²⁷ *KFÖM* III. k. 718. — A mesterségbeli szavak gyűjtéséhez Kende segítségét is fölhasználta.

²⁸ *KFÖM* I. k. 748–759.

Írását végül augusztus 30-án küldte föl Szemerének az-
zal, „Tegyenek vele, amit akarnak”, s hozzáfűzte panaszát:
„Hat nap óta iszonyú fájdalmaim vagynak gerencemben és
csípőmben; s szekérre ülnöm lehetséges nem lenne.”²⁹

A közgyűlés valóban fontos kérdéseket tárgyalt, így Lo-
vassyék perbefogásának az ügyét, Szatmár vármegye pecsét-
jének magyar nyelvűvé tételét, az elfogadott úrbéri törvé-
nyek bevezetésével járó nehézségeket, a Pesten tervezett
nemzeti színház támogatásának lehetőségét.³⁰ Ám az ülés-
ek szeptember 6-án befejeződtek, az Akadémián pedig
csak 11-én olvasták föl Kölcsey „Berszenyi elhunytára írt re-
mek tollú és gyönyörű emlékbeszédét”.³¹ Ha nagyon akar,
ott lehetett volna. De nem akart, talán a beszédben foglalt
vallomás őszintesége miatt:

„E folyó század kilencedik évében hallám előszer Berszenyi nevét pusz-
tán említettni; követő év tavaszán látám őt, és vele kéziratban lévő dalait; s
fesse-m-e az örvendő bámúlást, mellyel ez, azon korban oly váratlan, oly elő-
re nem sejdíthető tünemény, meglepett . . . íme egyszerre, pillanatban fel-
gyúló meteorként állott a líra elragadó magasságáig felküzdött férfiú előt-
tem. Mi Horácban s Matthisson énekeiben oly megkapólag hatott reám,
itt összeolvasztva lelém fel; új világ nyílt verseiben saját fénnel, hévvel és
nyelvel ékesülve . . . e találkozás és meglepetés életem lelegragadóbb pil-
lanatai közé tartozott.”³²

Feszítő ellenpontként változatlanul vallotta és vállalta,
amit 1817-ben írt. Most is úgy vélte, megfelelt a Tudományos
Gyűjtemény célkitűzésének, hogy a legnagyobbakat vizsgál-
ja, figyelmét a „nemzet elsőrangú énekeseire” fordítsa. Az
író lelkébe akart pillantani,

²⁹ *KFÖM* III. k. 739–740. – Szauder tévesen Döbrenteit véli a levél
címezettjének, de ennek ellentmond a magázás és az, hogy ekkor már Toldy
a titoknok – *KFÖM* III. k. 745.

³⁰ *KFÖM* III. k. 745–751. – A pecsét magyar nyelvűségére lásd:
Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár–SZVLT IV. A. 501. K. jkv. 1630/1836.

³¹ Jelenkor. 1836. szeptember 14.

³² *KFÖM* I. k. 729.

„kitalálni karakterét, követni őt azon kifejlésekben, melyek karakteréből, környülményeiből és studiumaiból természetesen eredtek, viszonyba tenni a művet szerzőjével; majd a szépnak, jónak és valónak elveihez fel-emelkedni, mértéket venni a tökély legfennsőbb lépcsőjéről, s azt a művre alkalmaztatva határozni meg a távolságot és közelséget, mely a műv és mérték között találkozik; s így kimutatni ugyan a botlást, de ugyanakkor példányul állítani fel, amit a géniusz lelke hatalmában teremőleg tüntetett fel.”³³

Az emlékbeszéd másik drámai ellentéte, hogy elmondója azonos azzal, aki merészségét „felette drágán, Berzsenyi elhülésével fizette meg, mivel a megbírált keble az ítélő iránt elhidegedék örökre”.³⁴ Ugyanakkor gyakran betegeskedve, lassan öregedve csekei magányában mélyen átérezte, hogy a dal, a költészet ugyan „harmóniás szavakba öntése a gondolatá párolt érzeménynek”, de a költő nem nélkülözheti a „dicsőséget”, azt, hogy legyen hallgatója vagy olvasója. Berzsenyit viszont olyan helyzetbe hozták a magyar körülmények, hogy „magárahagyatva, nép nélkül, melyet éneke felrázzon, nép nélkül, mely hazája fényét az énekben vissz sugárzani örömmel tekintse”, pusztá falaknak vagy az erdei visszhangnak kellett elmondania „az érzelem szózatát” és ez „bizony a lelkesedésnek nem nagy táplálékot nyújt”.³⁵ Ki tudná ezt jobban, mint az egykori kritikus!

A gyarló ember nevében szól, aki remény és emlékezet, öröm és szenvedés között fejleszti ki belső, érzelmi világát, ahol a költészet megszületik, s amit létrehoz e téren, annak „jótétei nem éppen kézzelfoghatók”. A kor, amely ezt nem veszi figyelembe – úgy mond Kölcsey – többre fogja becsülni a kerekas rokka földalálóját Homérosznál, a virágzó „gyárműveket” a művészetnél és a filozófiánál.³⁶ A fölemelkedéshez szükséges volt az értékek tisztázása, de megérte-e? Ez a benne égő kérdés, mert amennyiben

³³ *KFÖM* I. k. 731.

³⁴ *KFÖM* I. k. 732.

³⁵ *KFÖM* I. k. 727.

³⁶ *KFÖM* I. k. 725–726.

a kritika szükséges következménye volt Berzsenyi elhallgatása, az sajnálatosan a világ „hideg” jelenségeit erősítette. Az emberben élő érzelmi tényező és a világot irányító anyagi természetű érdek, illetve szükséglet ellentéte egyik régi és alapvető kérdése, amit politikai tapasztalatai és olvasmányai (köztük Bentham utilitarizmusa) csak erősítették. Voltaképpen a Berzsenyi-kritika körül sűrűsödő drámán nem tudott túllépni a költő, akit éppen a visszhangtalanság érzése vezetett a politikai cselekvés útjára, noha az emlékbeszéd írásakor is úgy érezte, a legnagyobb áldozatot hozta, amikor lemondott az irodalmi alkotásról.³⁷

Irodalomtörténetírásunk egyik adóssága, hogy szembenézzen Bajza és Toldy kritikai tevékenységének káros következményeivel. Azokkal a diktatórikus megnyilvánulásokkal, amelyekkel Kölcsey nem értett egyet. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy mindketten sokat tettek a Csekébe visszavonult költő és kritikus irodalmi alkotásra ösztönzése érdekében. Bajza 1836 elején figyelme jelöl megküldte neki Auroráját, s együttműködését kérte.³⁸ Kölcsey elhárító válasza után érthető, hogy az új „triász” Vörösmartyval – akit Kölcsey közismerten nagyra becsült, s akihez emberileg is a

³⁷ „... most őszült hajszálaimmal, hideg valóságtól kihűtött kebel-lel állok itt, s a múltra visszatekintvén kérdezem magamtól: ősz gyermek, számláld el a hasznot, mi ifjúkori tetteidből származik!... Árnyéka az elköltözöttnek, sírod felett zeng az engesztelő szózat... Elköltözött az ember; a költő a miénk, e nemzeté, mely neved és dicsősége szent örökség gyanánt bírandja. (KFÖM I. k. 732–733.) – Fenyő: *Haza s emberiség* i. m. 200.: „A fejlődésből – ezúttal az emberiség örök megújulásából – indul ki” a „Berzsenyi Dániel fölött” el nem mondott emlékbeszédben, amit Helmecczy olvasott föl. „Élesen elutasítja a pusztán gyönyörűsége szolgáló költészetet, s filozófikus irodalmat hirdet, melynek vezércsillagául a teremtő zseni képését rajzolja meg Berzsenyi portréjában a jóvátétel hangján.” Hadd ismételjem: semmit vissza nem vonva, de őszinte megrendültséggel szól. A humor iránti erős hajlamával együtt gyakran megnyilvánuló jellegzetes önsajnálataival teszi hozzá: „Nemsokára követlek tégedet, s a maradék írói harcainkat nem fogja ismerni; s neveinket békés gondolattal nevezendi egymás mellett.” (KFÖM I. k. 732.)

³⁸ KFÖM III. k. 731.

legközelebb állt – iratta meg 1836. november végén együttműködésre fölkérő levelét: „Minden órán várjuk Bécsből az engedelmet egy folyóíratra, melyet, ha lehetséges a jövő év’ kezdetén szándékozunk megindítani.” Érdekes, hogy az Athenaeum szerkesztői közül Vörösmarty itt csak Schedelt nevezi társának, Bajzáról nem szól. Engedélyt kér Kölcseytől, hogy nevét a munkatársak között föltüntethessék, mivel neki „két egészen különböző pályán azon ritka dísz jut: jelesnek ’s egyszersmind szeretettnek lenni”.³⁹ Kölcsey Vörösmartynak és Toldynak írott levelében arról panaszkodik, hogy Nagykarolyból csak karácsonykor vergődik haza és Csekéről Pestre nehezebb valamit elküldeni, mint „Calcuttából Londonba”, de azt ígéri, görög filozófia tanulmányait átadja nekik. Érdekes módon ugyanazt a tanácsot adja most is, amit egykor az Élet és Literaturát tervező Szemerének: „egyet kívánok – hogy inkább semmit ne kezdjete, mint válogatás nélkül, azaz szigorú válogatás nélkül fogadjatok a küldeményeket.”⁴⁰ Szemerének január 20-án több tartózkodással írt:

„Vörösmarty és Schedel részvételre meghívtak, s ígértem az Athenaeumra nézve, Figyelmezőre nem. V. újabban írja, hogy Figyelmezőjük más lesz, mint a kritikai lapok; legalább ő minden befolyását oda fogja fordítani. Meglássuk!”⁴¹

Vörösmarty itt említett levelének érdekessége, hogy miután Kölcsey javaslatát kérte a szerkesztés elveire vonatkozóan, valóban feltűnő élesen határozta el magát a Kritikai Lapoktól.⁴² Kölcsey január 24-én nyugtázta az Athenaeum első három számát és húsz(!) beszédet küldött Vörösmartynak, amelyek közül leginkább a „Parainesist, a törvényszéki beszédet, s a gyilkos anyát” ajánlotta. Ugyanakkor attól félt,

³⁹ Vörösmarty: i. m. XVIII. k. 88.

⁴⁰ *KFÖM* III. k. 760.

⁴¹ *KFÖM* III. k. 765.

⁴² Vörösmarty: i. m. XVIII. k. 92–93.

hogy országgyűlési beszédeit nem engedi közölni a cenzúrára.⁴³

Az idézett levél egyébként jellemző Kölcsey politikai érzékenységre és tájékozottságára: kifogásolja, hogy Vörösmartyék közölték Edmund Burke írását, aki „a francia revolúciót arisztokráciai szellemben ítélte meg, azaz illiberális elvekből”.⁴⁴ A megjegyzés érdekessége abban van, hogy Bajza politikai nézetei radikálisabbak Kölcseyénél, de kevésbé kiérlelték, kevésbé következetesek, kevesebb tájékozottságra épülnek. Vörösmarty válaszában elfogadta a kritikát s egyrészt gyermeknek nevezi a közönséget, másrészt arra hivatkozik, hogy a „félíg politikai dolgokat is örömmel olvassák ’s ez talán utat nyithat a cenzúra előtt. . . olyakra, miket magunk is javalunk”. Levelének nagy részét egyébként a cenzúra szigorúsága miatti panasz tölti ki, ami talán kissé túlzott is: a napilapokban azért sokkal frissebb politikai hírek is megjelentek már, mint a Kölcsey által kifogásolt 1790-es beszámoló. Vörösmarty jelzi a *Parainesis*-re vonatkozó azonnali, s a többi „beszédeket” érintő későbbi közlési szándékukat, valamint közli, hogy a tényleges szerkesztés Bajza kezében van.⁴⁵ Kölcsey május 23-án Nagykárolyból nyugtázta a *Parainesis* tiszteletdíjaként küldött „aranyakat”, majd júniusban egy addig ismeretlen Bercsényi levelet küldött Toldynak,⁴⁶ illetve rajta keresztül az Akadémiának. Ekkor küldte el az Emlénynek *A karpáti kincstárt*, ami előbb jelent meg mint a *Vadásztlak*, amiről Bártfay már 1836 végén megírta — mások (Vörösmartyék) nevében is, hogy

⁴³ *KFÖM* III. k. 768–769.

⁴⁴ *KFÖM* III. k. 770.

⁴⁵ Vörösmarty: i. m. XVIII. k. 97–99.

⁴⁶ *KFÖM* III. k. 787. és *KFÖM* III. k. 788. — Nagy-Károly, június 10-én, 1837. keltezésű levelében írja: „Bercsényinek Kende Mihályhoz saját kezével írt levelét, Kende Zsigmond alispány levéltárából, eredetiben közlöm. Méltó leszen, hogy az akadémia levéltárában letétessek. . . ”

a befejezése nem tetszik nekik.⁴⁷ Szeptemberben Kölcsey ismét Vörösmartynál mentegetőzött, hogy nem küldött új műveket az Athenaeumnak, örült Szalay László akadémiakussá választásának és Pap Endrét ajánlotta a pesti költő figyelmébe.⁴⁸ Októberben Vörösmarty az akadémiai beharokokban fordult Kölcseyhez támogatásáért, arra kérte, beszélje rá Péczely Józsefet, aki egykor Debrecenben iskola-társa volt, s akivel a harmincas években újította föl a kapcsolátát, ne mondjon le tagságáról, nehogy e hely „szolgai férfiak” kezébe kerüljön.⁴⁹ Költőnk teljesítette a kérést, Péczely nem mondott le. Az Athenaeum szerkesztőségének utolsó leveleit Toldy írta. Decemberben recenziók írását kérte Kölcseytől, aki némi vonakodással vállalta ezt a feladatot. Azt kívánta viszont, „középszerű munkákat ne küldjete; jeles munkákat elvállalok a belletrisztika minden osztályából, római és görög filológiából, ide értve a fordításokat, s filozófia történetéből”.⁵⁰ Toldy 1838. március 2-i leveléből nem világos, hogy mindazt elküldte-e, amit ott Kölcsey figyelmébe ajánl. Érdekes viszont, hogy a szerkesztőség ne-

⁴⁷ *KFÖM* III. k. 762. — „Hogy a Vadászlak befejezése nem tetszéstekre van, azon annyival inkább nem töröm fejemet, mert készarva tettem úgy.”

⁴⁸ *KFÖM* III. k. 102–103.

⁴⁹ Vörösmarty: i. m. XVIII. k. 104. — Kölcsey és Péczely kapcsolatáról lásd Csorba Sándor írását az *It* 1982. 882–895. lapjain. Itt közölte az utóbbi Kölcseyhez írott több levelét. A kérdéses levélben olvassuk: „Aggodalmad nem volt alaptalan; igenis én a rendes tagságot, minthogy némi mellőztetést, sérelmet láték az Igazgatótanács tavalyi velem bánásában el nem vállaltam, de az Elnök Gróf és Titoknok kérése ’s részint felvilágosítása azt tevén, hogy utóbb mégis engedtem, miért az elsőtől szép köszönő levéllel jutalmaztatám közelebb.” — Kölcsey és Péczely kapcsolata a jelek szerint a debreceni iskolaévek után hosszabb időre megszakadt, s magázódással kezdődött, ami akkoriban sem volt barátok között szokásban. Csak 1836-ban váltottak át tegeződésre, miután Péczely ajánlotta Kölcsey Kálmán nevelőjéül Simon Pált, majd Obernyik Károlyt; s ő kísérte figyelemmel Gábor és János fiainak sorsát Debrecenben.

⁵⁰ *KFÖM* III. k. 809.

vében – nyilván névtelen kritikára gondolva – azt ígérte, „tökéletes titoktartást biztosít”; és a maguk álláspontját a következőkkel magyarázta:

„hidd el, hogy már jobban állunk critica dolgában, mint 1817-ben azaz íróink hozzá kezdenek törődni, szükségeit, hasznát ismerni, 's megnyugodni a' gáncsoló bírálatban is, csak kitűnjék hangjából a' rec.' jó szándéka.”⁵¹

Ám a Wesselényi-per és a gazdasági bajok annyira igénybe vették Kölcsey idejét, hogy március 25-én mentegetőzve írta Bártfaynak, nem tudta befejezni a Toldynak ígért kritikát.⁵² Hiába fogott hozzá már februárban a Kisfaludy Sándor munkáiról szóló bírálatához, annak töredéke sem maradt ránk, noha megírására már 1817-ben gondolt.⁵³ Természetesen hiú találgatás, mit írt volna, de talán szándékában állt követni azt az eszményt, amit 1837. január 20-án így fogalmazott meg:

„Goethe recenzióinak nagyobb része azon érzéseket és gondolatokat rajzolja, miket a munka őbenne ébresztett s így gyakran megesik, hogy néhány sornyi goethei recenzió több gondolatot foglal magában, mint sok recenzeált vastag kötet.”⁵⁴

Néhány keserű nyilatkozata ellenére soha nem mondott le az irodalmi alkotásról. Utolsó éveiben három izgalmas elbeszélést tett közzé. Az irodalomtörténetben keveset tárgyalt *A karpáti kincstár* kísérlet, hogy a *Huszt* költői tömörséggel megfogalmazott sorainak mindennapi megvalósíthatóságát vizsgálja. Még politikus pályája elején idézte föl a *Huszt* várában – korábban – tett látogatásának élményét, illetve abból kiinduló gondolatait:

És mond: Honfi, mit ér epedő kebel e romok ormán?
Régi kor árnya felett visszamerengni mit ér?

⁵¹ Vörösmarty: i. m. XVIII. k. 327. 1. jegyzet.

⁵² *KFÖM* III. k. 819.

⁵³ *KFÖM* III. k. 813.

⁵⁴ *KFÖM* III. k. 764.

Messze jövővel komolyan vess öszve jelenkort;
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!⁵⁵

E célkitűzés megvalósítását nem csupán a társadalom akadályozta, de az ember neveltetése, a belétáplált remények, vágyak, álmok és téveszmék is, mindenekelőtt ábrándkergetés és a sivár — érzelemellenes — anyagi céltudatosság ellentéte, amihez szervesen hozzátartozik a hazai elmaradottság ismerete és a *Huszt* ezzel szembeállított felszólítása. Kölcsey legfontosabb kérdései visszhangoznak *A karpáti kincstár*⁵⁶ hol földhöz kötött, hol lebegő történetében: hitről, babonáról és tudásról; a Szép, Jó és Való viszonyából, valamint saját lelke kettősségéről. Mert az ő megtestesítője Bede Laci, akire a több „ítélőtehetség mint képzelet, több józanság mint érzelem, sok életkedv, eléggé meggondolt tervszerinti cselekvés” jellemző, de még inkább azonos vele a tanult és „talentumos” Erdőhegyi Pali, aki falujában parányi gazdasággal bír, lelkét pedig megtöltik a „még alakot nem nyerhetett képzemények s óhajtasok”, akiben a sejtés „csak benn, a kebelben lebegő ideál körül” kering, akit a képzelet ereje vezet, aki hajlamos önként keresni a szenvedést, aki forró érzelmei viszonzását reméli férfitől és nőtől

⁵⁵ *KFÖM* I. k. 158. — A vers első változatának kéziratán 1825. májusi keltezését találunk, s valószínűleg ekkor járt ott Kölcsey. Az is lehetséges, hogy az élmény 1829-es vagy 1830-as szobránci, esetleg valamelyik viski nyaralásához kapcsolódik. Az utóbbira nincs adatunk, de Wesselényi 1838 nyarán úgy tudta, oda készül. Kölcsey válasza szerint pedig jól ismerte az ottani körülményeket. (*KFÖM* III. k. 830.) Főltűnő azonban, hogy 1831-ben nemcsak a huszti élményeit fogalmazta újra, de *Munkács* című verse — a költő szerint — mindössze egy nappal később készült. E dátumokat keletkezési időpontként azért is nehéz elfogadni, mert ezek szerint a két említett vers mellett még kettő — a *Mária Theresia* és a *Távozás* — készült Csekén 1831. december 29-én és 30-án. — Elég valószínűtlen, hogy ebben a kolerás évben járt volna Huszton és Munkácson, noha az utóbbi versben még erősebben érződik a személyes élmény. Talán ez is a *Régi várban* idején készült vázlat alapján született újjá, s egyidejűleg látta — a húszas évek elején — a két várat.

⁵⁶ *KFÖM* I. k. 275–335.

egyaránt. Az Alföldről érkező magyar fiatalemberek, akik a Kárpátok csúcsaira vágnak följutni, Késmárkon a szlovák-német néppel és a német polgársággal találkoznak: a jómódú Aringerrel, akinek lánya Victor Hugót és Bulwert olvas, akinek házában az angol parlament legújabb eseményeiről és Lajos Fülöp trónbeszédéről folyik a szó. Honnan tudott erről a polgár-világról Kölcsey? Szauder figyelte meg, hogy Áringer Nelli vőlegényének neve – Kraudi – azzal a kereskedőével azonos, akinél 1830-ban Miskolcon lakott.⁵⁷ Ennél azonban fontosabb, hogy erről a vidékről érkezett Pestre a többnyire csak németül beszélő és Kölcseyvel anyanyelvén levelező Bártfay Lászlóné, Mauks Josephine.⁵⁸ Alighanem az ő otthonát vetíti ki Kölcsey abba a tájba, ahol – tudomásunk szerint – sohasem járt, s amit minden bizonnyal Huszt és Szobránc közelében szerzett tájélményei alapján képzelt el. Az írónak a való iránti nagyfokú tiszteletét jelzi, hogy a magyar vendégek Knot Jakabnak nevezik vezetőjüket, aki magát Jakob Knotnak vallja. A történet lényege persze az, hogy Erdőhegyi nem veszi észre a megfogható értékeket, miközben beleőrül a kárpáti kincstár föltalálásának lázalmába. Ebben pedig politikai üzenet szólt a korabeli olvasóhoz: a magyar világ kritikája.

Egyszerűbb történet *A vadászlak*, de gyanúsán sok benne az önéletrajzi elem. Mindjárt az első mondat figyelemre méltó: „Azidőben, midőn az ifjú Andaházi élt, ez ország emberei közt nem volt oly sok ábrándozó és érzelgős mint ma.” Mégis, miközben a hős az ügyési pályára készült, a kúria termei helyett szívesebben látogatta azt a csodálatos épületet, ahol „a német Thália üté fel sátorát”. Ott látta először azt a nőt, akit később szörnyű bűnnel vádolt a közönyös főügyész, s akit ő nem tudott megmenteni, mert a bebörtönzött lány belehalt az önfeláldozásba. A történet lapjain is-

⁵⁷ Szauder József: *Kölcsey Ferenc*. Bp. 1955. 248.

⁵⁸ Petőfi Irodalmi Múzeum V. 3998/43/1–5. – (Pesth, am 13ten Jänner 831 – Pesth, am 15 den 8ber 1835.)

mét a gyermekgyilkos nő védőbeszédéből ismerős kérdésekkel találkozunk. Kölcseyt azonban itt a hatalom elembertelenítő gépezetének a működése izgatja. A történetben idézett megyei fölfogás szerint a kétszáz ezres lakosságot hét-nyolc szolgabírónak, egy-két „bátorsági biztosnak”, néhány pandúrnak, valamint a tisztii ügyészeknek kell féken tartania. Ezt pedig csak úgy vélik lehetségesnek, ha keményen és könyörtelenül alkalmazzák a törvényt (esetenként annak érvényességi körén kívül is), ha a börtönben olyan körülmények között tartják rabjaikat, hogy beleőrüljenek. (A börtönviszonyok a kor kedvelt témái közé tartoznak!) Nem lehet kétséges, hogy ebben a gondolatmenetben Kölcsey már a „féken tartás” szükségességét vitatja, úgy véli a szabadság és tulajdon, a szellemi és anyagi fölemelkedés fölöslegessé tehetik az erőszakos rendfenntartást.⁵⁹

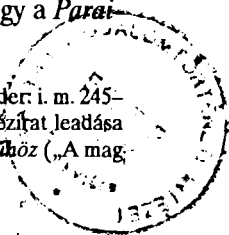
A ferrói szent fa töredékben maradt. A nemzet sorsán, a pór nép szolgáskorba vetettségének, tulajdontól megfosztottságának következményein töprengő politikus-költő kérdései visszhangoznak benne. Mi okozhatja egy hajdan dicsőséges nép elsüllyedését? Illetve mi mentheti meg a végső veszélybe került nemzetet? A fikció itt gyengébb a vizsgált politikumnál.⁶⁰ E művek megírásának időpontjáról keveset tudunk, csak *A vadászlak* pesti fogadtatásának időpontja ismert. *A Parainesis* keletkezéséről mindössze annyit, hogy 1837. január 24-én már elküldte Vörösmartynak.⁶¹ A szerkesztők azonnal észrevették, hogy értékes, ámbár némi fenntartással fogadott művet kaptak, amit már vállalkozásuk I. kötetében megjelentettek. Megint olyan mű ez, aminek alapos értékelése meghaladja a rendelkezésre álló keretet. Mégis el kell mondani legalább annyit, hogy a *Parai-*

⁵⁹ KFÖM I. k. 336–369.

⁶⁰ KFÖM I. k. 370–386. — Az elbeszélésekről lásd: Szauder: i. m. 245–253. és Fenyő: *Haza s emberiség*, i. m. 212–214. Továbbá a kézirat leadása után: Fried István: *Filológiai megjegyzések néhány Kölcsey-műhöz* („A magkikél”) i. m. 67–81 l.

⁶¹ KFÖM III. k. 768–769.

0004010

nesis megfelel Cicero három retorikai célkitűzésének: tanít (*docere*), művészi értelemben elragadtat (*delectare*), gondolkodásra, cselekvésre és alkotásra ösztönöz (*movere*).

Szauder megállapítása szerint:

„egymagában is halhatatlanná teszi szerzőjét. Egyszerre antikos és modern, erkölcs- és történetfilozófiai, személyes melegségében elégikus és ugyanakkor törvénytáblára véshetően szentenciózus mű ez, a szónoki próza remeke ...”⁶²

Fenyő ezt azzal egészíti ki, alapelvei a „kanti, herderi és hegeli tanításoknak alkotó alkalmazásán, a szerző élettapasztalataival való ötvözésén alapulnak”.⁶³ Az, hogy e nagy mű minden szava a „kőtáblák kikezdetlenségével” maradt volna érvényes, vitatható. Ugyanúgy, ahogy a „szónoki próza” meghatározás is csak fenntartásokkal igaz, márcsak azért is, mert elmondására nem gondolt, halála utáni üzenetnek szánta a gyermekből *majd* ifjúvá érő Kölcsey Kálmának. Találóbbr Fenyő István meghatározása, aki szimfónikus szerkesztésről beszél: a mű különböző tételek töprengésre késztető kifejtéseiből áll, föl-fölcsapó hullámokból, amelyek csak olvasás útján foghatók teljesen föl, amikor módunkban áll visszalapozni-visszatérni a kiinduló állításokhoz. Az a sajátos műfaj teljeseedik ki a *Parainesis*-ben, amit Kölcsey a *Mohács*-ban kísérletezett ki, s amit legalább oly mértékig tanult Montaigne-től és Rousseau-tól, mint a klasszikusoktól. Tulajdonképpen nincs is folytatása a magyar irodalomban. Személyessége nemcsak elégikus, de néhol patetikus, gyakran lírai. Mindig közvetlenül baráti-atyai hangon szól az olvasóhoz, mintha egyedül őt akarná – mint egykor Szemere Györgyöt – az életnek értelmet, célt, tartalmat adó alapelvekre rávezetni.

Az összegező szándékban Szaudernak és Fenyőnek igaza van, s ezért tanulságos a fölhasznált életrajzi elemek közül néhányat megvizsgálni. Költőnk töprengéseinek kiindu-

⁶² Szauder: i. m. 230–231.

⁶³ Fenyő: i. m. 215.

lópontja régi kérdése az érzés és gondolkodás kettősségéről. Föltűnő, hogy az érvelés érzelmi fűtöttsége mellett a tanító szándék a gondolkodásra, tudati hatásra összpontosul. „Nem szeretem az ábrándozót” – írja, s ezzel sok mindent megtagad saját költői törekvéseiből. Szó sem esik arról, milyen fontosságot tulajdonított – főleg fiatal korában – az érzelmi kapcsolatoknak. Erre is vonatkozik az ember változásáról szóló tanítás, a dac és makacsság elítélése; annak hangsúlyozása, hogy az erkölcsi alapelvekre és alapos tudásra épített állhatatosság nem azonos ezekkel. Amikor a vágyak és az önzés legyőzéséről beszél, amikor az „önérzés” alapvető fontosságára hivatkozik, a maga példáját állíthatná (nem teszi!) olvasója elé; az azonban nem világos, mit ért azon a nyugalmon, amit az ember felemelkedéséhez alapvetően fontosnak minősít, noha az ő egész életét a nyugtalan keresés jellemzi. Talán arra gondolt, hogy kudarcainak, zsákutcáinak tanulságát levonva ezektől megóvhatja a hőn szeretett Kölcsey Kálmánt?

„Jókor támadt, s hamar eltűnt remények; lángoló, de tárgyat nem lelt indulatok; sivatag jelen, s alakatlan jövőendő; íme a tündérkor, mely ifjúságot körüllebegé vala!”

Itt arra is utal, hogy ekkor vonzotta „Epikur”, mert a „despotai üldözés” szakaszában a magányba vonulás látszott célszerűnek, noha a társadalomból kivonulás elembertelenít. A szabad világ azonban a „Stoa” tanítását igazolja, az emberek kötelessége, hogy a közdolgokkal foglalkozzék. Vonzalma a magányhoz (és abba belekényszerítettsége) sokáig visszatartotta, hogy a közélet színterére lépjen. Mégsem mondhatjuk, hogy csak közéleti tapasztalatai után jutott a *Parainesis*-ben megfogalmazott tanításhoz: „korunk sok ismeretet kíván ...” s azért kell magányosan

„ismereteket szerezni, hogy azok a sokaságra átlántságra közkinccsé váljanak; világos ideákból fákllyát gyűjtani, mellynél az együttélők előítéleteik sötétségéből kiléphessenek, régi és új, idegen és saját tapasztalást egyesíteni ...”

E téren a benne végbement változás pusztán annyi, hogy a nyelv és irodalom síkjáról tovább lépett a filozófia, a történelem, majd a politika tágasabb mezejére. Föltűnő, hogy ez utóbbi tanulságairól a nagy összegezésben csak az erkölcsi kötelességet emeli ki. Igaz, boldognak mondja a reformátort, aki a haladás első jeleit észreveszi, de csak általános értelemben hangsúlyozza Isten, az emberiség és a haza szolgálatának magasabb rendű eszményét, a szükséges társadalmi változásokra nem utal. Önéletrajzi vallomásának ismeretében a belső változás jeleként kell olvasnunk azt a kérdését is, miszerint: „Sohasem tudtam megérteni, kik azok, kik magokat világpolgároknak nevezik?”

Nem titkolja, hogy változatlanul izgatja az emberi nagyság, de úgy látja, a jó szándék és elszánt akarat nem mindig valósítható meg, márcsak azért sem, mert nincs tökéletes tudás, és szüntelen tanulni kell. A történelem legnagyobbjait a sors is segítette abban, hogy híres szerepeiket megvalósíthassák. A sors hatalmas erő, de az ember rendelkezik a szabad akarat adottságával, s ezért az élet lényege a küzdés, célja a tett: „Tehát tégy”, „Keressed a valót” – tanácsolja, de szükséged van az ítélőképességre és az akaratra a teendők fölismeréséhez. A sors menetét ugyanis nem könnyű tisztán látni. „Tapasztalás, tanulás, figyelem és gondolkodás” az, ami irányt mutathat. Fiatalkorától tudja, hogy kora „sok ismeretet kíván”, de nem mindegy, hogy mit. Gondosan kell kiválasztani olvasmányainkat, jól látni céljainkat. „A bölcsesség legnagyobb mestere az élet”, a történelmi tapasztalat azonban nélkülözhetetlen – hirdeti.

Kétségtelenül igaza van Szaudernak, amikor a tövist hozo jelennel szemben azt emeli ki, ami Kölcsey szerint „nemünknek most vagy jövődöben virágot és gyümölcsöt teremhet”.⁶⁴ (Ezt sugallja az *Országgyűlési napló* itt is fölhasz-

⁶⁴ *KFÖM* I. k. 1097–1145. – Mivel a sok jegyzet áttekinthetlenné tenné e részt, az egyes idézetek oldalszámát itt közlöm: 1098., 1102., 1109., 1105., 1115., 1117. – Szauder: i. m. 241.

nált magvetési példázata is.) „Vajon megmarad-e Kölcsey ennek a nemesi nemzetnek a kereteiben s csak ezen belül fejti ki nevelési elveit?” – kérdezi.⁶⁵ Állítása, miszerint „Messze túlmegy ennek határain” – nem egészen igazolható. Annyiban igen, hogy a történelem lényegének a fejlődést tartja, és ezt – sokszor idézett lánc hasonlatával – itt is hangsúlyozza. Ha pedig a történelem fejlődik, az adott állapot nem maradhat fenn. „Minden, úgymond a költő, ami felfelé nem hág, lefelé süllyed.” Az egyénnek, és annak aki a közre akar hatni, felfelé kell törnie és irányt mutatnia. A szabadság az ismeretek és a gondolatok önkényes hatalmi eszközökkel nem korlátozott terjesztésének igénye a mű lényegi része. A „köztársaság” szóval is találkozunk, csakhogy ez itt nem életformát, hanem a közös dolgok olyan intézését jelenti, ahol „jog és kötelesség egymástól el nem választhatók”, mert a „társaságban született ember nem önmagáé”. „A szónokság szabad nép körében támadott, s szabad nép életéhez tartozik” – vallja műve egyik indítékaként, de talán, mert közlési szándékkal írta, a politikai beszédeiben gyakran hangoztatott demokrácia eszményéről nem szól.

Athén és Róma, Anglia és Amerika példáját állítja hazája elé. Athénre és Rómára a XIX. századi ember szemével tekint, de alaposan csak ezek világát ismeri. Látja a történelmi fejlődés irányát, de az angol és amerikai társadalom belső működésének tapasztalatai teljesen hiányoznak a *Paraisis*ből – s ez nem egészen magától értetődő. Az utazáshoz megfelelő vagyonnal rendelkező Széchenyin és Wesselényin kívül sokan – így a szerény képességű Thaisz András –, sőt a Hazai 's Külföldi Tudósítások átlag olvasói is meglehetősen sokat tudhattak ezen országok polgári szelleméről és politikai berendezkedéséről. Kölcsey beszédeiből és olvasmányjaiból következtethetően mindez neki sem volt teljesen ismeretlen. Az életrajz alapján nem meglepő ugyan, itt mégis föltűnő, hogy ismét leszögezi: „Ki kenyé-

⁶⁵ Szauder: i. m. 235.

rért irogat, az méltóbb szánásra, mint aki napszámért kapál.” Horvát Istvántól a Széchenyivel ebben az ügyben vitába szálló Vörösmartyig a pesti értelmiségnek erről ellenkező véleménye volt.⁶⁶ Kölcsey még itt sem ismeri el, hogy a polgári társadalomban a szellemi alkotáshoz nemcsak tehetség és elhivatottság szükséges, hanem a megélhetési feltételek biztosítása is: a munka megfizetése. Másrészt keserű tapasztalatai alapján érthető ugyan, hogy a sokaságot ingerelhetőnek (uszíthatónak) tartja. Ezért különbözteti meg egymástól a nemzetet és a sokaságot. A „jót és szépet szerető kevesekkel” való együttműködést javasolja annak, aki nagyot akar. Ez azonban egyrészt némi ellentmondásban van az ugyanitt meghirdetett jelszóval: „Légy kész egyesülni”; még inkább pedig a demokráciának azzal a többségi elvével, amit országgyűlési beszédeiben sokszor hangoztatott. Való ellentmondások ezek, hiszen a tanulatlan tömeg befolyásolhatóságával már a *Töredékek a vallásról* írója számot vetett. Ebben a vonatkozásban a *Parainesis* tanítása mégis óvatosabb, gondosan kerüli, hogy a történelmi fejlődés következő láncszeméről szóljon. Ez nyilvánvalóan összefügg a mű közlésének szándékával, és ismét bizonyítja Kölcsey józan ítélőképességét: politikai végrendeletét aligha közölhetné az Athenaeum. Ezért is ragaszkodott az erkölcsfilozófia köréhez, s azon belül követésre méltó és követhető eszményekről ma is érvényes töprengéseket öntött művészi formába.⁶⁷

Két ellentétes töltésű vers maradt említetlenül az életműből: a *Rebellis vers*⁶⁸ keletkezésének körülményeire semmi nem utal, még az sem egyértelműen bizonyított, hogy

⁶⁶ Az idézetek a *KFÖM* III. k. 1102., 1108., 1112. és 1114. oldaláról.

⁶⁷ *KFÖM* III. k. 118. – A *Parainesis* irodalmából: Waldapfel János: *Parainesis antik mintája*. Egyetemi Philológiai Közlöny, 1904. 425–427.; Boross István: *Kölcsey Parainesis-e és forrásai*. A Mezőtúri Református Gimnázium Értesítője 1936/37. 15–29.; Biró Lajos: *A Parainesis*. Magyar Lapok, 1938. augusztus 21.; Pándi Pál: *Parainesis*. Új Hang, 1953. 91–92.

⁶⁸ *KFÖM* I. k. 176. – Kerényi Ferenc: *Rebellis vers vagy Átok?* ItK 1982. 59–60.

Kölcsey műve. Szauder szerint 1814 és 1825 között keletkezhetett, s ezt talán annyiban lehetne jobban megközelíteni, hogy lélektanilag leginkább a *Rákóczi hajh* (1817) vagy a *Hymnus*, esetleg még *A Szabadsághoz* (1825) közelében képzelhető el. A benne megszólaltatott rebellis hang azonban soha nem volt igazán jellemző Kölcseyre. Sokkal inkább az a kétségbeesett önkínzás, amivel a *Zrínyi második éneke*ben (1838) szenvedő hazájára gondol, s ami abból a hangütésből bontakozik ki, amit a *Paulina emlékkönyvébe* írt sorok már 1837-ben megszólaltattak.⁶⁹ Úgy látja, „kánya, kígyó, féreg” veszélyezteti Magyarország fennmaradását, „S a vad csoport, mely rá dühöngve támad, / Kiket nevelt, öngyermekei”. Ebből következik az utolsó szakasznak – *A ferói szent fa* mondanivalójával összecsengő – fenyegetése:

És más hon áll a négy folyam partjára;
Más szózat és más keblű nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.⁷⁰

A Kölcsey-kiadásokban a *Zrínyi második éneke* után már csak töredékeket találunk (a *Rebellis* versnek az életmű végére illesztése erőszakolt és indokolatlan). Kölcsey írói munkásságának két záróköve a talán klasszicista fogantatású, de nagyon is modern hangvételő *Parainesis* és az idézett nagy vers, amelyben Kölcsey ismét a költő Zrínyi Miklós szerepében fogalmazza meg önkínzó kétségeit.

⁶⁹ *KFÖM* I. k. 172. – Mivel semmi nyoma nincs annak, hogy Kölcsey 1837-ben Pesten járt, csak arra gondolhatunk, hogy távolról teljesítette Bártfay 1837. május 7-i kérését, hogy június 22-i névnapjára írjon Paulina emlékkönyvébe. (SzT 2143. XV. k. 66.)

⁷⁰ *KFÖM* I. k. 172–173.

II.

Pozsony óriási változást hozott költőnk életében. Végre huzamosabb ideig műveltebb emberek társaságában lehetett, volt – ha nem is bőven – pénze, s módjában állt könyveket venni, kölcsönözni. Olvasmányairól semmit nem tudunk. Összetett érdeklődésére Bártfayhoz – már Csekéből – könyvbeszerzések ügyében írott leveleiből következtethetünk. Ennek érdekessége változatlan vonzalma a lexikonokhoz, ami a legújabb politikai tájékozódás igényével párosulva fölhívta figyelmét Karl Wenzeslaus Rodecker von Rotteck német történetíró (1775–1840) (Welckerrel együtt kiadott) *Staatslexikon*ának sorozatban megjelenő köteteire. Könnyen lehet, hogy Kölcsey ismerte a badeni liberális ellenzék e vezető alakjának *Allgemeine Geschichte* című világtörténetét is. Mindenesetre nem lehet véletlen, hogy épp ezt a (1834-ben indult) szabadelvű lexikont óhajtotta és sürgette.⁷¹ A másik szál irodalmi érdeklődése, amiről annyi bizonyosat tudunk, hogy ismerte a romantikus regény két mesterének Victor Hugónak és Bulwer-Lyttonnak műveit. Ez utóbbival kapcsolatban az a meglepetés éri a kutatót, hogy az angol kiadást kérte Bártfaytól, ami e nyelv ismeretére vall. Késői megtanulását talán a szigetországi politikai élet iránti nagyfokú és általános érdeklődéssel magyarázhatjuk. Bártfayhoz 1835. október 3-án írott levele egyrészt ismét tanúsítja, hogy öt hónap sem volt elég a kívánt könyvek beszerzéséhez; másrészt további fényt vet érdeklődésére: a Pesten Antónia lányát – Ferenc és Bártfayék segítségével – a legjobb leánynevelő intézetben elhelyező Kölcsey Gábor közreműködésével előfizetett Galetti *Allgemeine Weltkunde*-jára is.⁷² November 27-én további kérésekkel

⁷¹ KFÖM III. k. 714.

⁷² KFÖM III. k. 725. – Mivel sem Galetti, sem Abraxas nevére vonatkozóan nem találtam adatokat, fölmerül a gyanú, hogy itt is félrevezető neveket használt a levélíró.

ostromolja Bártfayt: a földbirtok megkötöttsége ellen érvelő, már 1817-ben parlamenti reformot sürgető, a Radical Reform Billt 1819-ben kiadó, az utilitarizmust meghirdető angol jogbölcse, Jeremy Bentham munkáit szeretné teljes egészében bírni.

„Még Pozsonyban meghozattam a bruxellesi francia kiadás szerint a három első darabot s a 4-ik darab első felét. Azóta a 4-ik darab második fele is bizonyosan kijött, s talán több is.”

További kérése az angol politikai rendszerre vonatkozik: egy az ottani alkotmánnyal foglalkozó német nyelvű történeti összefoglalást kér, aminek egy részét ugyancsak megvette már Pozsonyban.⁷³

Otthon Kölcsey – Széchenyi példájára – a műveltség terjesztése és az eszmék áramlásának elősegítése érdekében már 1836-ban hozzáfogott a szatmári kaszinó megszervezéséhez. Ahogy a megye közgyűlésének – pártfogást kérve – beszámolt róla, megnyerte támogatóul Károlyi Györgyöt, aki ingyen helyiséget adott és megbízta intézőjét, Flekl Károly táblabíró, ⁷⁴ gondoskodjék a költőnk vezetése alatt álló intézmény támogatásáról. Kölcsey még ugyanebben az évben megyei könyvtárat hozott létre. Gyakorlatias szellemére jellemző az a mód, ahogy ennek alapjait megvetette. Először is Szatmár táblabírájává választatta meg az időközben I. Ferencről petrózai előnévvel magyar nemességet kapott Trattner János Tamást, akitől e megtiszteltetés fejében azt kérte, küldjön az óhajtott könyvtár céljára kiadójának

„minden nyomtatványából egy-egy példányt . . . E küldemény 400 és egynehány darab könyv birtokába juttatta a megyét . . . legközelebbi gyűlésünkön pedig az határozatott, hogy a nemesi tanúk authenticációjából

⁷³ *KFÖM* III. k. 727–728.

⁷⁴ *KFÖM* III. k. 804. és 813. — Flekl Károly „director úr” neve gyakran szerepel a Bártfaynak írott levelekben: általában levelet, pénzt, küldeményeket küldött vele Kölcsey. — Szatmár vármegye hivatalosan támogatta a Kölcsey felügyelete alá helyezett könyvtárat. (Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár–SZVLT. IV. A. 501. k. jkv. 350/1836.)

bejövő taksák a jövőben mindig a megyei könyvtár nagyobbítására fordítassanak.”⁷⁵

Költőnk a könyvtárat és a kaszinót 1837-ben átszervezte, s ennek eredményeként „Szatmár megyében egy félig tár-salkodói, félig gazdasági egyesület létesült”, aminek tiszteletbeli tagjává választották Bártfay Lászlót is.⁷⁶ Lehet, hogy ebben a körben elmondta *A magyaróvári gazdasági intézet rövid ismertetését*, ami a Társalkodó 1837. május 10-i számában is megjelent. Ennek első mondatában arra hívja föl a figyelmet, hogy sok érdekes van a világban, „de mielőtt ismereteinket ily határtalanra terjegetnénk: igen üdvösséges lenne saját hazánk környülményeivel barátkozni meg”. A részletekről az ott tanuló Simon Pál révén tájékozódott. Tőle tudta meg, hogy tanít ott egy Kanyó úr nevű „Szatmár megyei magyar”, s noha a tanítás nyelve német, „a gazdaság magyar”. Két év tanulás után az „ifjak” a főhercegi uradalomban folytathatják az ismeretszerzést.

„Mi gazdaságunkkal is úgy teszünk, mint nyelvünkkel – írja – egyik nélkül sem élhetünk. . . mégis eszünkbe nem jut, hogy megtanulásokra gondot kellene fordítani. . . Nézzetek előre, s fiaitokat küldjétek tanulni; hogy jobbak lehessenek, mint mi valánk.”⁷⁷

Könyvtár, kaszinó, egyesület, ismeretterjesztés, noha a költő-politikus fölemelkedési eszméihez tartoznak, csak mellékágát jelentik 1835-ben kezdődő szatmári tevékenységének. Első keserű hangulatában – mint azt többször megírta⁷⁸ – le akart mondani főjegyzői hivataláról. Eötvös Mihály azonban lebeszélte erről azzal, hogy az ügynök – min-

⁷⁵ KFÖM III. k. 750. – A könyvtár költségeihez a megye urai – élén Uray Bálinttal – közadakozással is hozzájárultak. (PIM V. 3998/52/1–9.)

⁷⁶ KFÖM III. k. 804.

⁷⁷ KFÖM I. k. 1199–1208. és Társalkodó 1837/37. – Simon Pál, akivel kapcsolatban és akihez Kőlcsey több levelet írt, Kálmán nevelője volt.

⁷⁸ KFÖM III. k. 714. és 715.

denekelőtt Wesselényi perének — hasznosabb segítője lehet, ha marad.⁷⁹

Pozsonyból hazatérőben ismét megállt Pesten és talán Pécelen is. Monor közelében február 18-án találkozott Wesselényivel. „Kinyögtük, kipanaszkodtuk magunkat egymásnak” — írta az utóbbi naplójába.⁸⁰ Március 1-én Csekéből Kölcsey arról számolt be Kendének, hogy már egy hete otthon van, de „csak ma veheték annyi erőt magamnak, hogy levélíráshoz fogjak”.⁸¹ Aznap írt Bártfaynak és Wesselényinek is.⁸² Még két hétig gyűjtötte az erőt, aztán átment Kendéhez Czégénybe. Ehhez Wesselényi március 2-i levele adhatta meg a végső lökést. Ebben Wesselényi tudósította, hogy Beöthy Sándor királyi jogügyi igazgató jelentése — és a szatmári tanúkihallgatások — alapján a királyi tábla elé idézhetik a decemberi nagykarolyi közgyűlésen elmondott beszédéért.⁸³ Kendénél döbbenet tapasztalta Kölcsey, hogy az alispán „iszonyú, engesztelhetetlen” haragot táplál Wesselényi ellen, aki nagyon megsértette.⁸⁴ Kölcsey arra törekedett baráti hangon, hogy a személyt elválassza az ügytől, ami a szólásszabadság „ügyével azonegy”.⁸⁵ Két nap múlva „Édes Lacim, kedves barátom” megszólítással írt Péchy Lászlónak Érsemlyénbe, akitől — akaratlanul — a vád alapját képező hír kiindult.⁸⁶ Igyekezett meggyőzni régi álmosdi ismerősét arról, hogy a szólásszabadság alkotmányos joga forog veszélyben, s kérte Péchyt, mutassa

⁷⁹ *KFÖM* III. k. 715.

⁸⁰ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965. 298.

⁸¹ *KFÖM* III. k. 706.

⁸² *KFÖM* III. k. 705–707.

⁸³ Trócsányi: i. m. 306. — Vö. *Wesselényi — Kölcseynek*. Pest, 1835. március 2. (SzT 2027. XIV. k. 87.)

⁸⁴ *KFÖM* III. k. 709.

⁸⁵ *KFÖM* III. k. 708.

⁸⁶ Trócsányi: i. m. 273–275.

meg ezt a levelét minél több barátainak.⁸⁷ Nagyon várta Pozsonyból Eötvös Mihályt, mert a megyei kivizsgálás az ő bírói hatáskörébe tartozott. Eötvös, miután a két új követ, Darvay és Becsky megérkezett – Pest érintésével Bártfay – és feltehetőleg Wesselényi – fölkeresése után – visszatért Szatmárba, s azonnal hozzáfogott a védelem számára szükséges vallomások gyűjtéséhez. Május elején Kölcsey már harmincnál több mentőtanúskodást küldött el Wesselényinek.⁸⁸ A két volt követ a legszorosabb egyetértésben dolgozott.

Nem tudni, mennyire gondolta komolyan Wesselényi március 2-án, hogy Kölcseyre bízna perét, ha „esküdt ügyész” volna, de sikerült költőnk energiáit a védelem érdekében mozgósítania. Trócsányi ezzel kapcsolatban elfeledkezik az együttműködés lehetőségéről, s lebecsüli Kölcsey hozzájárulását a védelem iratainak elkészítéséhez. Ez a hozzájárulás nem annyira jogi érvekből, elsősorban nem is tollának kölcsönzéséből állt, hanem a Wesselényi mellett szóló – sokszor hosszadalmas rábeszéléssel kikényszerített – vallomások összegyűjtéséből – Eötvös Mihály közreműködésével. 1835. május 22-én írta Wesselényinek azzal kapcsolatban, hogy Eötvössel közgyűlési követutasítást kívántak perbefogott barátja mellett:

„Egyik alispánt legalább meg kellett vala nyernünk, ha akarjuk, hogy a közgyűlésen el ne bukjunk. Kendéhez menénk; s kértük, s kényszerítettük a hazára: felejtén el ellened levő haragját, legalább választaná el személyedet a haza közügyétől, mely itt fel forog; s állana pártunkra. Eközben Uray is jött, s ennek is szívére támasztók a dolgot. Kende elismerte, hogy W. . . akciójában a szólásszabadság veszedelmezettik. . . Uray irántad való tiszteletét vallotta. . . ”

⁸⁷ *KFÖM* III. k. 711–712.

⁸⁸ *KFÖM* III. k. 712. – A hűséges, bátor, liberális gondolkodású, vállalkozó szellemű Eötvös Mihály megérdemelné, hogy a kutatás tisztázza politikai szerepét és földerítse életét. 1835. június 10-i levelében például az úttalan Szatmár vármegye Borhíd községében vasútról álmodozott! (SzT 2049. XIV. k. 109.)

Az eredmény a politikus Kölcseyre jellemző alku. Belátja, hogy az alispánok tekintélyüket féltik, s ezért elfogadja Uray javaslatát, ne vitassák meg az ügyet a közgyűlésen, de Kende utasítsa Szatmár követeit az ügy országgyűlési pártolására.⁸⁹ Ez annál könnyebb, mert Darvay Ferenc már május 5-én ott volt Pozsonyban Deáknál, ahol Beöthy Ödön, Zarka János,⁹⁰ Kossuth, Wesselényi és mások részvételével értekezletet tartottak a teendőkről.⁹¹ Kölcsey okos politikájának nyilván szerepe volt abban, hogy 1835 decemberében Szatmár feliratban szólította föl tiltakozásra a többi megyéket is.⁹² 1835. május 21-én Szatmár vármegye közgyűlése tanúsítványban adta, hogy Wesselényi nem sértette meg a királyt és a törvényeket.⁹³

A Kölcsey művei között szereplő *B. Wesselényi Miklós védelme* című munkának a terjedelme körülbelül négyszer annyi, mint az *Országgyűlési naplóé*, s mintegy háromszorosa összes beszédeinek. Teljesen valószínűtlen, hogy az egész Kölcsey alkotásának lehessen mondani, s eldönthetetlen, mennyi belőle az, amit ő írt, illetve legalább átfogalmazott. Még a történelmi érvelésnél sem biztos a szerzőség: ezek is származhatnak akár Deáktól, akár Wesselényitől, ámbár itt érezni leginkább Kölcsey szellemét. Kiragadhatunk kölcseysen hangzó mondatokat. Így például ezt:

„Figyelmet érdemel az is, hogy alperes kérdéses beszéde követi utasítás tárgyában mondatott: követi utasítás pedig olyan tárgy, mihez a kormánynak, sőt magának a felségnek is szava nem lehet.”⁹⁴

⁸⁹ *KFÖM* III. k. 716–717.

⁹⁰ Zarka János — később magas tisztségbe emelkedett — Vas megyei ellenzéki követ arra kérte Vörösmartyt, hogy segítsen emlékérmét csiníltatni a követségről lemondott Kölcsey és Eötvös tiszteletére. (Vörösmarty: i. m. XVIII. k. 88–91.)

⁹¹ Trócsányi: i. m. 354.

⁹² OL MK: PrS 1836. 6.

⁹³ Trócsányi: i. m. 401.

⁹⁴ *KFÖM* II. k. 683.

Ám ezt is írhatta a másik két társa. Legtöbb munkája a „Felperesi tanúk egyenkinti lerontása után következő részekben lehet.” Mindenekelőtt ő is ösztönözhetette Péchy Lászlót, hogy Bihar közgyűlésén mondja el a per kezdeményezésének képtelen körülményeit: Péchy Nagykárolyban részt vett az 1834 decemberi közgyűlésen, itt beszélt hatszemközt Kölcseyvel és Wesselényivel az előbbi bihari kövétté választásának esélyeiről; majd másnap Álmosdon részletesen elmondta a történeteket Csanády Istvánnak, aki azt megírta apjának Diószegre, ahol Zichy főispán is elolvasta ezt a levelet, és megtette a följelentést. A védelem tanúi között rendkívül sokan találhatók a Kölcseyvel közvetlen kapcsolatban állók közül (így egykori írnokai Decsy László és Sánta Imre), rokonai (Szuhányi Ignác, Suhányi László, Kölcsey Mihály, Gábor és mások). Urayt is sikerült rávennie, hogy legalább annyit elismerjen, nem emlékszik pontosan, mit mondott Wesselényi, amiért ő rászólt. Kende Zsigmondnál pedig elérte, hogy bizonyítványt állítson ki arról, „a) hogy alperes a királyi felségről mint mindig, úgy a kérdéses gyűlésen is hódoló tisztelettel szóllott. – b) hogy minden beszéde egyedül a közbéke fenntartására volt, távol minden lázító vagy más vétkes céltől irányozva”. Wesselényinek írott 1838. július 11-i leveléből világosan kiderül, milyen mértékben foglalkozott a tanúvallomások ügyével. Suhányi Ignác és László vallomásait – „e két vallomás különben nagyon jó” – visszaküldte Darvayhoz, hogy néhány kifejezés kihagyásával azokat írja újra.⁹⁵

A pozsonyi országgyűlés hozadékához tartozik baráti kapcsolatba kerülése Kossuth Lajossal. Leveleznek a Lovassy-per ügyében, amire Szatmár vármegye az elfogáskor és az ítélet után egyaránt feliratos tiltakozással válaszolt. Kölcsey gondoskodik arról, hogy a Törvényhatósági Tudósításokra meggye előfizessen, sőt a pénzt is elküldjék. Kossuth letartóztatásának hírére írja Vörösmartnyak:

⁹⁵ *KFÖM* III. k. 832.

„e hír lelkeket keresztülrázta, hogy miatta tépelődnöm kell a módokról és eszközökről, miket itt a törvény határain belül elővonnunk szükséges és lehetséges leend.”

Úgymond, ezért nem képes most „literátori dolgokról szólni”.⁹⁶ Szinte magától értetődik, hogy ő fogalmazza 1836. december 12-én a feliratot Kossuth ügyében.⁹⁷ Már az első mondat a lényegről szól:

„Polgári alkotványunk nyilvánossággal jár. Országos és megyei gyűléseink nyitva tartanak, s minden, ami azokban történik, mondatik és végeztetik, azért történik, mondatik és végeztetik, hogy köztudomásra juthasson”.

Tiltakozik az ellen, hogy Kossuthot a sokszorosított levelezéstől eltiltsák, ilyen intézkedést „fennálló törvényeink, jussaink” elleni sérelemnek minősít. Leszögezi: „Ezen szó: cenzúra előttünk törvénytelen.” Az 1791:15. törvény-cikkelyre hivatkozva állítja:

„midőn e szó mellett: sajtó, másik említettik; szabadság, akkor lehetetlen törvény és nemzeti jog-sértésnek venni, ha a nemzet bármelyik tagját is írott levelezési szabadságától szándékoznak megfosztani.”

Mégis a legmélyebb hódolattal könyörög a királyhoz, oltalmazza meg Kossuthot a „törvénytelen tilalmaktól”.⁹⁸ 1837. június 6-án ugyancsak ő fogalmazza a letartóztatott Kossuth miatti átíratot Pest vármegyéhez és a közgyűlés végzését, miszerint a

„KK. és RR. Kossuth Lajosnak az általok is pártfogásba vett törvényhatósági tudósítások kiadójának katonai erővel történt elfogatását fájdalmas érzéssel vevék. Annyival inkább, mert az ifjak hasonló módon lett elfogatásából s az ellenök indított büntető per egész folyamatából keletkezett országos sérelmek még mindezeideig orvosolatlanok s az általok okozott seb még nagyon új; s most Kossuth esetében ismét újabbal tetéztetik.”

⁹⁶ *KFÖM* III. k. 787. — Bártfay május 7-én írta meg Kossuth elfogatásának hírért. (SzT 2143. XV. k. 67.)

⁹⁷ *KFÖM* II. k. 320–324. — Ugyancsak ő írta Lovassyék mellett a kötetben nem szereplő tiltakozásokat 1836. szeptember 5-én és december 12-én, majd a Harmadik felirat az ifjak ügyében címűt. (*KFÖM* II. k. 327–329.)

⁹⁸ *KFÖM* II. k. 320–324.

Ezért kívánják „Kossuth Lajos szabadságba helyeztetésén kívül országgyűlésnek minél hamarabbi tartását”. Kéri a nádor közbenjárását, és mindezek eredménytelensége esetén küldöttséget választanak, amely októberben Pozsonyban találkozzék más tiltakozó megyék küldöttségeivel.⁹⁹ Valószínűleg a Kossuth család anyagi helyzetét jól ismerő Kölcsény érdeme, hogy a pénzbeli segítségről sem feledkeztek el: utasították a főpénztárnokot, hogy az országgyűlési tudósítások elmaradt díját haladéktalanul fizesse ki (ez az elmaradás is mélyen jellemző erre a világra!), a magányosoktól a Törvényhatósági Tudósításokra befolyt pénzt pedig ajándékozza oda.¹⁰⁰

A fentiekből is látszik, hogy csak részben igaz Szauder állítása, miszerint „1837 tavaszáig viszonylag nyugalomban telnek napjai”.¹⁰¹ Mármost csak abban igaz, hogy a megjelölt időponttól kezdve nagyon fölgyorsulnak körülötte az események, de addig is éppen elég izgalmat okoztak közéleti kötelezettségei. 1835. szeptember 12-én pörösködéséről számolt be Szemerének, s a közös erdők, valamint a csekei határ fölosztása után új alapokra akarta helyezni gazdaságát. Novemberben gyarapodásáról számolt be Bártfaynak, de a kedvezőbb gazdálkodásra csak 1837 elején nyílt lehetőség.¹⁰² 1835 májusában Erdélyért és az ellen harcolt, hogy a törvényszéki bírák választásába a főispán beleszólhasson, szeptemberben „szennyes” megyei beadványok intézése köti le idejét: 1836-ban Kölcsény — és Kende — feladata volt Szatmár vármegye új, magyar nyelvű pecsétjének elkészítése, aminek használatához — törvénytelenül — a Helytartótanács engedélye kellett, de ezt a megye nem is-

⁹⁹ *KFÖM* II. k. 330–335.

¹⁰⁰ *KFÖM* III. k. 781.

¹⁰¹ Szauder: i. m. 253.

¹⁰² *KFÖM* III. k. 724., 727., 772. és 782.

merete el.¹⁰³ Még ebben az évben Uray Kölcseyre akarta bízni a Szamosközi járás úrbéri összeírását, ő azonban sok dologra hivatkozva felmentését kérte.¹⁰⁴ A következő év elején viszont — többek között — a Homok községben dolgozó bizottság elnöke, amelynek a földesúri és jobbágy földek elkülönítése a feladata. Nem csoda, hogy már 1836. augusztus 30-án panaszosan írja Szemerének: „napjaim terhesek”, ott a gazdálkodás, a politika, a gyűlések, az éjszakába nyúló írás, mindez szétszórja erejét: „Egy hét óta 14 levelet kelle barátimnak és ismerőseimnek széjjelküldözni.”¹⁰⁵

1836 telén megkezdődtek Szatmárban a tagosítások, s ez „nekünk oly nagy munka, mint a bécsi kongresszus embe-reinek Európa arrondérozása” — írta Szalay Lászlónak.¹⁰⁶ Zaklatottságot tükröz Vörösmartynak és Toldynak együttesen írott levele, amelyben hivatali elfoglaltságaira panasz-kodik; arra, hogy gyakran hetekig nem jut hozzá legalább kész munkái javítgatásához.¹⁰⁷ „Éjfél után két óra — írja Bártfaynak —, s még sok mást kell írnom, mielőtt lefek-hetném.”¹⁰⁸ Szemerének pedig arról szól, hogy sok pörös és gazdasági ügye miatt „nem is ülhetek oly csendben író-asztalom mellett, mint egyébkor”.¹⁰⁹ Ahogy korábban érez-te, a jegyzői hivatal gályapadhoz láncoltatást jelent,¹¹⁰ an-nál inkább, mert sok baja is van — akárcsak az alispán-nak — munkatársaival. Kende 1837. március 25-én nyilván okkal panaszolta, hogy az aljegyző nagyon „megdolgoztat-

¹⁰³ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár–SZVLT IV. A. 501. k. jkv. 1630/1836. és 2879/1836. sz.

¹⁰⁴ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár–SZVLT IV. A. 501. k. jkv. 3284/1836. sz.

¹⁰⁵ KFÖM III. k. 745.

¹⁰⁶ KFÖM III. k. 758.

¹⁰⁷ KFÖM III. k. 759.

¹⁰⁸ KFÖM III. k. 762.

¹⁰⁹ KFÖM III. k. 763.

¹¹⁰ KFÖM III. k. 713.

ta”, mert minden levelét újra kellett írnia. Ugyanekkor kérte meg Kölcseyt, hogy Mátay jelentését a bányatisztviselők megyei adózásáról dolgozza át.¹¹¹ Mit tehetett, elvégezte beosztottjának a feladatát, s csak annyit jegyzett meg: „A jegyzői hivatal tagadhatatlanul rossz csillagzat befolyása alatt áll.”¹¹²

Miközben az ország süllyedéséről írt Wesselényinek,¹¹³ Csekében házépítéshez fogott. Ezért nem ment 1835 nyarán Viskre fürdőbe.¹¹⁴ November 27-én már némi büszkeséggel írta Szemerének: háza tornácocskáját lebontotta, s helyette

„kamrácskát és fürdőszobát rakattam. Az előszobába kemencét tétettem, s könyvtáramat az ebédlőből a kapu felé nyíló szobában állítám fel. Észak és nyugot felől kőkerítést állítottam.”¹¹⁵

1837 elején nagy lelkesedéssel készült „az ujdonat új gazdasági rendszer” megvalósításához, amit a birtokrendezés tett lehetővé. Arra számított, a pörök lezárta után 200 hold erdőn, 60 hold gyümölcsösön, 450 hold szántón és kaszálón gazdálkodhat, ami megnöveli munkáját és lehetőségeit.¹¹⁶ Ezt az állapotot dúlta föl Kölcsey Mihály a jobbágyok és közbirtokosok föllázításával, ami azzal is járt, hogy a „jobbágyok a földesúri szolgálatokat megtagadták”,¹¹⁷ s mindez „két egész évre” megfosztotta kenyerétől és jövedel-

¹¹¹ *Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal*. Bp. 1983. A továbbiakban: *Kölcsey–Kende* 164–165.

¹¹² *KFÖM* III. k. 776.

¹¹³ *KFÖM* III. k. 713.

¹¹⁴ *KFÖM* III. k. 723.

¹¹⁵ *KFÖM* III. k. 730.

¹¹⁶ *KFÖM* III. k. 791.

¹¹⁷ *KFÖM* III. k. 789. — Az ügy előzményeihez tartozik, hogy a Kölcsey család már 1836. március 27-én megegyezett Milotán a birtokarányosítás feltételeiben. Ennek Mihály ellentmondott, ami ellen Ferenc és Kende Zsigmond együtt tiltakozott, Mihály pedig önkényes foglalásokat tett. Az ügy 1838-ban többször szerepelt a megyei közgyűlések napirendjén. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár–SZVLT. IV. A. 501. k. 1040/1838, 1972/1838.

métől.¹¹⁸ Kártérítési pöre a kancellárián elakadt, hiába hivatkozott arra, hogy 1836. március 27-én a familia Milotán megegyezett, Kölcsey Mihály ellentmondott, majd a kancellária nagykeservesen meghozott döntését Ferenc és Kende nem fogadták el.¹¹⁹ Ez ugyanis kártérítésre kötelezte ugyan Mihályt, de egyidejűleg elrendelte az úrbéri földek újra fölosztását. Noha Ferenc nyilván nem számíthatott a Kancellária jóindulatára, a döntésnek lehetett némi alapja, hiszen Szemere is úgy tudta, a birtokrendezés költőnk javára való-sult meg. Kölcsey persze fellebbezett és soká várt az újabb ítéletre.¹²⁰

Kölcsey lendületes megyei munkájának ismeretében nem meglepő az a Takács Péter által nemrég föltárt adat, hogy az 1837 júniusában tartott tisztújításon Kölcsey megpályázta az alispáni hivatalt, de Vécsey ellenállása miatt nem kapta meg.¹²¹ Ámbár ismét le akart mondani főjegyzői hivataláról, a megyei nemesség ösztönzésére továbbra is vállalta azt. A jelek arra vallanak, hogy Kölcsey e közgyűlés miatti távollétét használta föl Mihály unokatestvére a fentebb említett lázításra, úgy hogy a visszatérő költőnek bizony nagyobb szüksége volt a megyei hivatalra, mint korábban. Magánéletének gondjai ellenére szorgalmasan végezte közéleti feladatait. Kézírásában maradt fenn a nagykárolyi megyegyűlés 1838 februári határozata arról, hogy az útépités költ-

¹¹⁸ *KFÖM* III. k. 797.

¹¹⁹ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár–SZVLT IV. A. 501. k. jkv. 1040/1838. sz. és PIM V. 3998/52/8., V. 1985.

¹²⁰ Toldynak 1838. január 20-án írott levele arról szól, hogy „három nap óta proportionalis és úrbéri patvarral vesződünk”, ami arra vall, hogy mégis végrehajtották a kancellária újbóli fölosztást határozó rendeletét, ámbár nem egyértelmű, hogy a fentiek e pöre vonatkoznak. (Lehet más család birtokáról is szó.) (*KFÖM* III. k. 812.) — Szemere 1837 májusában azt hallotta a nála vendégeskedő Kölcsey Gábortól, hogy a „regulációk”-ban csekei barátja „nyert”. (Szemere: i. m. III. k. 278.)

¹²¹ Vö.: Csorba Sándor–Takács Péter: *Kölcsey és Szatmár megye*. Nyíregyháza. 1988. 186–216.

ségeiből a nemességnek is részt kell vállalnia.¹²² Noha ez Kende fő törekvése volt, Kölcsey aligha ellenezte. Megyei kötelességei szólították el a végzetes betegséget okozó fehérgyarmati útra is.

III.

Rossz egészségi állapotára, szeme dagadtságára panaszkodott, amikor 1837. november 30-án megköszönte Bártfaynak, hogy eljuttatta hozzá akadémiai fizetését, amire rá volt utalva.¹²³ Amikor kortársai „átszellemültségét” emlegették, a belőle sugárzó eszmékre gondoltak, de az utókor nem feledheti testi gyengeségeit sem, gyakori betegeskedéseit, gyors kimerüléseit, rossz hangulatainak fiziológiai okait. Mindezek hatásának legyőzésére óriási lelki erőre kellett. Az említett levél arról is szól, hogy Kölcsey még mindig hiába várta unokatestvére elleni pörében a kancellária második határozatát, s ez nagyon idegesítette. Érthető, hogy kedvetlenségre panaszkodott, amit az utak „irgalmatlan állapota” csak fokozott.¹²⁴ („Isten e mocsár közt lakást is bűneink egyik büntetéséül csapta fejünkhez.” – írta később.¹²⁵) Hivatali kötelességei mellett a Wesselényi pörrel kapcsolatos feladatai kényszerítették Nagykárolyba. Ezért volt már 1837. november 27-én a megyeszékhelyen, ahová megbeszélésre várta Eötvös Mihályt és Darvayt, noha a közgyűlés csak december 4-én kezdődött.¹²⁶

Úgy érezte, a politikai és házi gondok között, nem sok kedve van „literátorkodni”. Annál kevésbé, mert nem tetszettek neki az irodalmi élet személyeskedő vitái, s nyoma-

¹²² Petőfi Irodalmi Múzeum V. 4564/3.

¹²³ KFÖM III. k. 801.

¹²⁴ KFÖM III. k. 801.

¹²⁵ KFÖM III. k. 818.

¹²⁶ KFÖM III. k. 801–805.

tékosan kérte Bártfayt, tegyen meg mindent, hogy „az egyetértés ízetlenségék által többé ne háborítottassék”.¹²⁷

A pesti irodalmi élet belső viszonyai a harmincas évek második felében jelentősen megváltoztak. A Jelenkor és a Társalkodó (valamint a kormánypárti pozsonyi Hírnök) mellett nemcsak az Athenaeum és a Figyelmező jelent meg, hanem 1833-tól a sikeres Regélő és Honművész, 1834-től pedig a fiatalos szellemű Rajzolatok is. Bártfay nevezetes irodalmi szalonjába elsősorban a nagy tekintélyű Bajza-Toldy-Vörösmarty hármas járt, de szinte mindenki megfordult ott a város szellemi életéből. A korábnál jobban alkalmazkodott az új „triáshoz” az alkotóként fáradt, de annál élénkebben figyelő Szemere. Horvát István a maga külön útját járta, de Fáy András pesti házában és fóti szőlőjében szívesen látta a képzőművészeket (például Ferenczy Istvánt), a színészeket és a fiatalabb írókat is. Az ellentétek tovább éleződtek, különösen Bajza nem kedvelte a más véleményen lévőket: Szemere úgy látta, Toldyval együtt, nem becsülik kellően a fiatal Eötvös Józsefet és Szalay Lászlót. A veszedelmessé váló divatlap szerkesztő Mátray-Rothkrepf Gáborral szemben Vörösmartyék mégis inkább Szalay akadémiai tagságát támogatták és vitték keresztül. Az új nemzedék már szerves része az irodalomnak. Csató Pálnak 1837-ben nagy színházi sikere volt, s főleg Bajza miatt érezte hamarosan helyesebbnek, hogy Pozsonyba költözzék. Ennek az időszaknak sikeres regényírója Jósika Miklós, de már elismert Frankenburg Adolf, Garay János, Kelemenfy-Hazucha László, Kunoss Endre, Munkácsy János, Szontágh Gusztáv, Táncsics Mihály, Tóth Lőrinc tehetsége is. A kívül álló Kölcsey legfőljebb írásaikból ismerte ezt az egyre szélesebb és színesebb írói kört.¹²⁸ Szemere viszont személyesen is. A csekei költő inkább az egészen fiatalokra figyelt, Pap Endrére, Ormós Lászlóra, Obernyik Károlyra, Vörös Antal-

¹²⁷ *KFÖM* III. k. 805.

¹²⁸ Szemere: i. m. III. k. 287–296.

ra, akik szűkebb vagy tágabb környezetéhez tartoztak. Noha a nehéz 1837-es évben minden korábbinál fontosabb volt számára az akadémiai fizetés, ismét nosztalgikusan gondolt vissza ifjúkorára, amikor – úgy látta – az írás csak belső ösztönzésből, a nyelv és a haza szeretetéből fakadt. Ugyanakkor az ifjú Ormós Lászlóhoz írott leveléből világosan kiderül, mennyire megbánta, hogy 1810-ben nem fejezte be jogi tanulmányait és elmenekült Pestről. Megbánta? Kölcssey makacsságát ismerve helyesebb úgy fogalmazni, fölismerete, mit mulasztott:

„Ifjú, tanulni szerető embernek nagyobb városi lakás felszámíthatatlan hasznokat ad. Az is jó és nagyon szükséges ha sok, és tőlünk és egymástól különböző véleményű emberekkel találkozunk. – Mindég egy véleményt hallani, káros; ez egyoldalúvá tesz. A különbözőségek ismerete nemcsak tudományra vezet, hanem türelemre is tanít. . . ”¹²⁹

Pozsony alaposan megváltoztatta Kölcssey életét: egyelőre fölmérhetetlenül kiszélesítette ismeretségi körét. Sajnos, csak utalásokból tudjuk, hogy az ellenzéki követek többségével élénk levelezési kapcsolatban állt, így Deák is szorgalmasan küldözgette beszámolóit.¹³⁰ Emellett fölkelte benne a társasélet és a könyvtár igényét, amit nagy gondal ápoló kaszinójában igyekezett elérhető távolságba hoz-

¹²⁹ *KFÖM* III. k. 810–811.

¹³⁰ Ismerjük Deák Ferenc (SzT 2010. XIV. k. 70., 2022. XIV. k. 82., 2033. XIV. k. 93., 2094. XV. k. 18.); Beóthy Ödön (SzT 2034. XIV. k. 94., 2113. XV. k. 37., 2156. XV. k. 80., 2166. XV. k. 90., 2182. XVI. k. 5., 2188. XVI. k. 11., 2195. XVI. k. 18., 2204. XVI. k. 27.); Palóczy László (SzT 2039. XIV. k. 99., 2099. XV. k. 23.); Novák Antal (SzT 2070. XIV. k. 130.); Szombathelyi Antal (SzT 2110. XV. k. 34., 2210. XVI. k. 33.) leveleit. – A nevezettek rendszeresen tudósították Kölcsseyt az országgyűlés fejleményeiről, majd a további politikai eseményekről. E levelek hangnemére Deák egyik korai beszámolója jellemző. Ez azzal kezdődik, hogy mentegetőzik 1833 augusztusában, mivel váratlan vendége miatt „Búcsú nélkül váltam el Tőled, mert szándékom és reményem volt el utazásod reggelén nálad lenni indulásodig”. Beszámol a kilenced ügyének a tárgyalásáról, majd így búcsúzik: „Isten veled édes Ferkóm, vedd szívesen kúsza tudósításomat, és szeressed – Deákot”. (SzT 1917. XIII. k. 63.)

ni magához. Itt olvashatta a hazai és külföldi (főleg bécsi)¹³¹ folyóiratokat, irodalmi lapokat. A megyei könyvtár tette lehetővé, hogy meghozassa – többek között – Jósika Miklós regényeit, amelyekről jó véleménye volt: „Francia példány után, hazai színben, csinos előadás, élénk karakterek, viruló nyelv stb. igen kedves jelenet honunkban.”¹³² Utolsó éveinek fontos tényezője a fiatalokhoz fűződő szoros, szeretettel teli viszonya. Része van abban, hogy Kölcsey Gábor és János Pestre vitték lányaikat tanulni. Antóniához gondoskodó szeretet fűzte. Sokat törődött Kálmánnal és egykori tanítójával, Simon Pállal is, aki szívesen tért volna vissza Csekébe gazdaságának vezetése végett, de Kölcsey inkább egy nagyobb uradalmat ajánlott neki, ahol jobban érvényesülhet. Figyelemmel kísérte Kende Zsigmond két fiának, Gusztávnak és Lajosnak az életét, s része lehetett mindkettőjük irodalmi érdeklődésének kicsíráztatásában. Büszke volt Pap Endrére, aki 1838 februárjában megkapta a Kisfaludy Társaság-díját.¹³³ Eötvös József barátságát annyira fontosnak tartotta, hogy kedvéért németből magyarra fordította a fiatalon elhunyt Palocsay Tivadar három versét.¹³⁴ Igyekezett lelket önteni egykori patvaristája a „gazdag ismeretű”, de „felhős érzelmű” Szalay Lászlóba,¹³⁵ amikor olyan lehangoltságok fogták el, mint egykor őt: ilyenkor munkára és küzdelemre serkentette.¹³⁶ Örült, amikor kedvelt Laciját Czuczor Gergely helyére a Tudós Társaság tagjai közé választották, majd Toldy mellett másodtitkár lett. Kálmán ne-

¹³¹ Csak találgatható, hogy a sok német újság és folyóirat közül melyek jutottak el Nagykárolyba. A pesti és pozsonyi lapok mellett leginkább a Habsburg Birodalomban széles körben olvasott Auslandra, a bécsi Jahrbücher der Literaturra, a Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur und Mode-ra és a Lipcsei Jahrbücher der Geschichte und Staatskunstra gondolhatunk.

¹³² *KFÖM* III. k. 807.

¹³³ *KFÖM* III. k. 814.

¹³⁴ *KFÖM* I. k. 242–244. és III. k. 737.

¹³⁵ *KFÖM* III. k. 817.

¹³⁶ *KFÖM* III. k. 732–733., 774–775. és 793.

velőjeként házába fogadta a rendkívül tehetséges Obernyik Károlyt, azt azonban nem tudjuk, miként vélekedett róla.¹³⁷ A *Parainesis* mögött látnunk kell Kölcsey atyai szerepét jó néhány fiatal életében.¹³⁸

Vörösmartynak írta 1837. szeptember 26-án:

„Rendesen csak négy hosszabb gyűléseinken szoktam NKárolyban megjelenni. . . Most bajaim következtében június óta kétszer kelle minden kívül Károlyba mennem.”¹³⁹

Nagy elfoglaltságára panaszkodott, majd Szemerének aról írt, hogy a mesterségesen magára kényszerített nyugalom természetellenes állapotában nem tud dolgozni.¹⁴⁰ Ugyancsak legrégebb barátjának írta március 25-én: „Ha én egyszer a polgári pályát bevégezem: még akkor remélek valami jót, valami többet mint eddig, írhatni.”¹⁴¹ Ennek a polgári pályának a tuskéiről többször panaszkodott,¹⁴² de köteles-

¹³⁷ Kölcsey Ferenc Testamentuma. Bemutatja: Molnár József. Bp. 1983.

¹³⁸ A SzT őrzi több fiatal – köztük Szemere Bertalan és Ormós László – néhány érdekes levelét.

¹³⁹ *KFÖM* III. k. 799. – Az a gond, ahogy Kölcsey Antónia neveltetését Tánzer jó híru és polgári szellemű leányiskolájában megszervezte, külön tanulmányt érdemelne. 1835. május 17-én írta Bártfaynak, hogy Gábor unokatestvére elindul hozzá a lányával. (*KFÖM* III. k. 713–714.) Bártfay tíz nap múlva megnyugtatta az ügy elrendezéséről. (SzT 2045. XIV. k. 105.) Továbbra is e kapcsolat révén juttatta el Pestre a szükséges pénzt, más küldeményeket és leveleket. (*KFÖM* III. k. 728., 735., 738., 779.) – A hálás „Tóni” rendszeresen írt „Ferenc bácsinak”. Első fennmaradt levelében jó német nyelvtudását is bizonyította. Később arról tudósította híres nagybátyját, hogy Barabás Miklós lefestette Vörösmartyt. (Petőfi Irodalmi Múzeum V. 3998/31/1–3.) – Az álmosdiakkal fennálló szoros kapcsolatát jelzi, hogy Kölcsey Klára (Sámuel lánya) 1834. február 9-én Debrecenből írta meg neki Pozsonyba, hogy Csekén meglátogatta családját, Biharban pedig az „ifjak” lelkesen másolják országgyűlési beszédeit. (Petőfi Irodalmi Múzeum V. 3998/30.)

¹⁴⁰ *KFÖM* III. k. 806. – „Erőm legszebb részét arra kell felpazérlanom, hogy lelkem nyugalomát fenntarthassam. . . .”

¹⁴¹ *KFÖM* III. k. 824.

¹⁴² *KFÖM* III. k. 761–777.

ségének érezte, hogy vállalja a küzdést. 1838 tavaszán különösen sokat dolgozott Wesselényi pörében.¹⁴³ A vádlott májusban, a megyegyűlés után Csekén fölkereste, majd augusztusban újra nála járt.¹⁴⁴ Érthető, hogy az irodalomra, mint Bártfaynak panaszolta, kevés ideje maradt.¹⁴⁵

„Nincs ember, ki ne tudná, miképpen ő bizonyosan meghal; s azért a legnyomorúttabb mindennapi kenyérevő is megy, vagy fut, vagy bolyong a maga célja után minden tekintet nélkül az utolsó napra”

– írta 1838. március 25-én Bártfaynak.¹⁴⁶ Nyáron Wesselényi kétszer meglátogatta, júliusban néhány napot Csekén töltött Szemere Pál és felesége is. Évek óta készültek erre, és évek óta tervezték, hogy ismét együtt nyaralnak Visken. Miután Szemere áprilisban hosszú levelet írt – mintha tudta volna, hogy az utolsót –, most a rég esedékes viszontlátás végre megvalósult.

Aztán bekövetkezett az, amit Kölcsey Antónia így örökít meg:

„Augusztus 15. azután való nap, midőn B. Wesselényi elment ... (Kölcsey) Fejér Gyarmatra, valamely repositionális per eligazítása végett utazott, 's az útban eső jövén rája, megázott, 's Gyarmatra érkező oly rosszul érzé magát, hogy kéntelen volt ágyban feküdni, 's igen nehezen végezhető elnöki hivatalát. Másnap haza érkeztekor könnyebben volt, de szombaton – ismét másnap – igen nagy fő- és gyomor fájdalmat érze, előbb fázással, később hőséggel kísérve; azonban ekkor még előadható, – 's pedig tréfásan gyarmati repositióját, 's nagy örömeinkre meglehetősen vidáman beszélgette velünk. Vasárnap ismét felkelt 's gyengeségét kivéve jól érzé magát, olvashatott is, – ez vala utolsó olvasása! – nyájasan, sőt nevetve beszélt velünk. Hétfőn rosszabbúl lett, 's igen panaszkodott fej- 's gyomor fájdalmairól 's rendkívüli gyengeségéről. Mindnyá-

¹⁴³ KFÖM III. k. 827.

¹⁴⁴ Kölcsey Antónia május 29-én írta naplójába (*Kölcsey Antónia Naplója*. Bp. 1982.): „Tegnap Báró Wesselényi Miklós úr falunkba Ferenc bácsimhoz jött.” 31-én ment el. (i. m. 7–9.) Következő érkezésének időpontja hiányzik a naplóból, csak azt tudjuk, augusztus 14-én ment el. (i. m. 21.)

¹⁴⁵ KFÖM III. k. 815.

¹⁴⁶ KFÖM III. k. 820.

jan azt hívénk, hogy harmadnapos hideglelése van 's javaslánk neki orvost hozatni. . . Gondolatai ez éjjel igen hevesek valának, 's őt igen nyugtalanították. Kedden megint ágyban 's nagyon elgyengülve lelének, bennünket szokott szívességével fogada. . . Panaszkodott szomjusága felől. . . Szerdán oly rosszul érzé magát, hogy Tamásy doktort elhozatá. . . Ez éjjeltől fogva többé nem volt magánál. Rokonait már nem ismerte. . . Pénteken Aug: 24. reggel 10 óraker kimult az. . . ”¹⁴⁷

A másik szemtanú, Obernyik romantikusabban mondja el az eseményt, hangsúlyát a 23-án este dühöngő viharra helyezi, amikor „a villám kísérteties fénnel remegett a szobában, hol halvány éjlámpa elrejtve pislogott”.¹⁴⁸

Bártfay 29-én értesült Kölcsey haláláról:

„Megdermedtem a' híre — írja — Kalapomat ragadám 's futva futottam a' Nagyhíd utca felé a' Fáy házhoz. Szemere Palira esett első gondolatom. De ő és neje már színházban menének. Oda futottam. . . Játékszín után nőjének sugám meg a' dolgot egész testemben remegve. . . ”¹⁴⁹

Másnap elmondta Wesselényinek, majd nagy tapintatosan Szemerének is, s a hír elterjedt a városban. Bártfay szerint Szemere első hallásra téves voltában reménykedett, cáfolatot keresett, nem akarta elhinni. A Jelenkor csengeri levelezőjére hivatkozva közölte, hogy „Kölcsey Ferenc nincs többé!” — augusztus 26-án temetik el.¹⁵⁰ Ezután Szatmár vármegye rendei megrendült határozatban tisztelegtek emlékének, és Kende Zsigmond alispán javaslatára elhatározták, hogy megfestetik arcképét.¹⁵¹ Hú tanítványa, Pap Endre szép és lelkes tanulmányban örökítette meg személyes benyomásait.¹⁵²

¹⁴⁷ Kölcsey Antónia: i. m. 21–22.

¹⁴⁸ Idézi: Szauder: i. m. 260.

¹⁴⁹ Bártfay László: *Naplójából*. I. k. Bp. 1969. 48.

¹⁵⁰ Jelenkor 1838. szeptember 1. (70. sz.)

¹⁵¹ Petőfi Irodalmi Múzeum V. 2684/1–4. és Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár–SZVLT. IV. A. 501. 2799–2800/1838.

¹⁵² Pap Endre: *Hátrahagyott munkái*: Második kötet. Pesten 1852. 1–65. — Az Akadémián Eötvös József mondott szép emlékbeszédet. Lásd: *Br. Eötvös József Emlékbeszédei*. Bp. 1893. Harmadik kiadás. 1–20.

„A tiszai követek asztalánál egy férfiú állott, kinek halk szózata szent piétás ihletésekintr rezgett végig a csontvelőkön. Egy erős lélek, töredékeny test lánczai között. Tar agyát őszbe vegyült kevés hajszálak lengték körül; színtelen arczán ezernyi virrasztott éjnek tikkadtsága ült; egyetlen szemében a nemzet minden múlt s jövő bánata tükröződött. Szava tompa, mély és érzetelen, mint egy síri hang, melynek monoton egyformasága csak ritkán, csak indulatok legfőbb hevében szállongott alá; és lőn még tompább, még érzetlenebb, még síriasabb, mikor aztán ökölbe szorított jobbját emelve, a reá meresztett szemek előtt úgy állott, mint egy túlvilági lény, kinek szellemszavát, nem úgy mint másét, az érzékkorgán segélyével hanem közvetlenül lelkünk lelkével véltük hallani. És a síri hangra síri csönd figyelmeztetett, melyet csak az érzelmek vilányos kitörése szakasztott félbe.”

— olvassuk a Pesti Hírlapban.¹⁵³

Vahot Imre, aki Kölcsey emlékei kedvéért ment Csekébe, egész szerepét korszakosnak minősítette, s úgy vélte, Kölcsey olyan hatással volt „hazánk közéletére, mint például egy Demoszthenész, egy Cicero, újabban egy Lessing, egy Schiller. . . a maguk honában és idejében”. Eötvös József akadémiai emlékbeszédét idézve önzetlenségét és a haza oltárán meggyújtott szent tüzet emelte ki, ami „lángolni meg nem szűnt”. A Pestről érkezett író-utazót Kölcsey Ádámné fogadta, „azon nő, ki évek hosszú során leghűbb gondviselője, ápolója, valódi Órangyala volt a nőtlen költőnek. . .” És a ház, ahol Vahot képzelete megidézte a halottat:

„a nagy fehér író-asztal mellett egy hófehér tisztaságú, halvány, kopasz ember, ki éji lámpájánál nagy gondolatai és fárasztó munkája terhétől megömyedve ül. . . Egyszerű e szoba, de csinos és rendes, mint a nagy férfiúnak egész élete, minden külfény és keresett pompa nélkül. A szoba egy oldalfalát egészen a nyílt könyvtár foglalja el, mely nagyobb részint válogatott remek művekből áll, melynek minden darabjából egykori tulajdonosuk búvárkodó lelke sugárik elő. Más, talán hiűbb és gazdagabb író üveges és fényezett szekrénybe zárandá a kedves, drága kincset. — A szoba közepén áll fenyőfából készült s fehérre festett íróasztala, mely hihetőleg azért nyert oly nagy alakot, hogy egyszersmind sok könyv is férhessen reá. A szék, melyen íróasztalánál ült, a pamlag, melyen olykor fáradalmait kipihené vagy

¹⁵³ Kossuth szép emlékezését Szauder idézett művéből (194.) vettem, a megadott Pesti Hírlap számban (1842. 102. sz.) és Kossuth összegyűjtött hírlapi cikkei között azonban nem találtam meg.

elmélyedve gondolkodott, — kemény, mint a legtöbb magyar író sorsa szokott lenni. Az asztallal szemben álló szekrény, és a zugban lévő egyszerű vaskályhácska sem ragyog a fénytől. Az ablakon nehéz kelméjű függönyök helyett vékony foszlány lebeg, s a viaszolatlan padlót drága szőnyegek nem borítják.”¹⁵⁴

Kölcsey és a magyar világ? Hadd ismételjem Vahot Imrét:
„mint a legtöbb magyar író sorsa. . . ”

¹⁵⁴ Vahot Imre: *Kölcsey Ferenc és emlékei*. In: *Magyarország és Erdély képekben*. II. k. 1853. 100–110.

Itt kell köszönetet mondanom a levéltári munkában segítségemre volt kollégáknak, különösen Takács Péternek, Trostovszky Gabriellának, Mervó Zoltánnénak és Vass Elődnek.

RATZKY RITA

HATÁSOK ÉS PÁRHUZAMOK

(A FRANCIA ROMANTIKA ISMERETE
PETŐFI MAGÁNÉLETI LÍRÁJÁBAN)

A fiatal kor a példaképválasztás ideje, s ugyan ki akar-
na egy Salièrihez hasonlítani. Még inkább így van ez azok
esetében, akikben a sors és a körülmények szerencsés össz-
játéka folytán nagy tehetség és annak erős tudata rejtezik.
A romantika gyermekei is maguk elé állítanak egy nagy elő-
döt a felkészülés időszakában. „Vagy Chateaubriand leszek,
vagy semmi” – írja Victor Hugo 1816-ban egy füzetére¹;
„Shakespeare vagy Schiller szeretnék lenni” – írja Alfred
de Musset diákkorában egyik barátjának,² „ki nem érze egy
Caesart vagy Mirabeaut-t lelkében?”³ – kérdi Eötvös Jó-
zsef *A karthausiban* fiatal hősről szólva. „De már rég meg-
van mondva, hogy én középszerű ember nem leszek: aut
Caesar aut nihil” – közli végezetül Petőfi Sándor Szeberé-
nyi Lajossal 1842. november 2-án.⁴ Irodalmi példaképeket
is választ hamarosan: 1843–44 telén, amelyet Debrecenbe

¹ Robert Sabatier: *La poésie du dix-neuvième siècle. Les romantis-
mes*, 1977. 104.

² Kónig György: *Alfred de Musset*. Bp. 1910. 16.

³ Eötvös József: *A karthausi I–II*. Révai kiadás 32.

⁴ *Petőfi Sándor Összes Prózai Művei és Levelezése*. Szépirodalmi,
1974. 210.

tölt legendás ínségben, szobája falára Vörösmarty Mihály és Victor Hugo képét akasztja ki.⁵

Petőfi világ- és magyar irodalomismerete kitűnő, az európai irodalom számos alkotását – a színészi pálya vonzásában elsősorban drámákat – először fordításban, színpadon-színpadról ismerte meg,⁶ majd – könyvtára maradékának tanúsága szerint is⁷ – eredetiben olvasott a latin, a német, a francia és az angol irodalomból költeményeket, regényeket is.

Egy kortárs, Tülmann Ignác 1845-ös levele, amely nem mentes a pontatlanságoktól, összegzi Petőfi kedvenc szerzőit:

„Goethét utálja, mert arisztokrata volt, Schillert sem szereti: ellenben Heine, Börne, Hugo Victor, Dumas, Boz, Shakespeare s némileg Lamartine stb. emberei. Franciául beszél is némiképp s Bérangert imádja, kitől több darabot igen szép sikerrel tett át nyelvünkre.”⁸

A levélben említett nevek mind kapcsolatba hozhatók a Petőfi-életművel,⁹ de ebben a tanulmányban elsősorban Alphonse de Lamartine, Alfred de Musset, Victor Hugo és Petőfi kapcsolódásainak néhány mozzanatát érintem. Ennek magyarázata, hogy a kérdés szakirodalmában a Béranger- és a Dumas-hatásról elég sok szó esett már, legutóbb például Fekete Sándor könyvében, a *Petőfi evangéliumában*.¹⁰ Szinte közhely az a probléma is, hogy hogyan lehetséges, hogy másodvonalbeli szerzőket (legalábbis a mai megítélés sze-

⁵ Jókai Mór: *Egy magyar költő életéből*. Hatvany Lajos: *Így élt Petőfi*. 1. köt. 500.

⁶ Fekete Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*. Akadémiai, 1972.

⁷ *Petőfi Összes Művei* V. köt. Akadémiai, 1956.

⁸ Közli Hatvany: *Így élt Petőfi*. Magvető, 1967. 1. köt. 706. Idézi: Sándor Lukacsy: *Lamartine et Petőfi*. In: *Le livre du centenaire*. Etudes recueil les et présantées par Paul Viallaneix. Flammarion, Paris (1971).

⁹ Petőfi: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. 9. és 18. levél

¹⁰ Fekete Sándor: *Petőfi evangéliuma*. Kossuth Könyvkiadó, 1989., korábban: Hankiss János: *Petőfi és a francia költők*. Budapesti Szemle 1923. január; Fekete Sándor: *Petőfi et Dumas*. Acta Litteraria 13. köt. 1971. stb.

rint!), épp Béranger-t és Dumas-t, jobban szeretett és példaképének tekintett, mint mondjuk, a már akkor klasszikusnak számító Goethét és Schillert, vagy éppen a Béranger-nál sokkal jobb költő Lamartine-t. Nem ízlésficamról van szó, az irodalom feladatáról alkotott elképzeléseinek (közéletiség, népszerűség, közvetlenség stb.) jobban megfelelték kedvencei, és emberi szimpátiája is az övéké, ez utóbbi fontos szereppel bír a huszonéves költő értékítéleteiben. „Ez a legszebb küldetés a földön: másokat földeríteni.” „Nem bámultatni, hanem szerettetni, szerettetni!” – írja Dickenssel, illetve Dumas-val kapcsolatban. Bármennyire szuverén gondolkodású volt is, nem volt mentes, legalábbis költői, világnézeti formálódása idején (és ez lényegében nem zárult le nála, csak abbamaradt!) a kortársi vélemények hatásától. Béranger-t a francia kortársak is zseniális költőnek tartották, erről azonban nem valószínű, hogy Petőfi közvetlenül értesült, hacsak nem Erdélyi János Párizsból küldött leveleiből:¹¹

„Ha egyszer Bérangernek is üt a végóra, megtelik a szent szám, az az három, és fogják mondani: három francia századnak legnagyobb írója: Molière, Rousseau, Béranger nem volt tag a francia academiában (197–198).”

Vahot Imre, a Pesti Divatlap főszerkesztője, aki emlékirataiban alaposan eltúlozta azt a szerepet, amit Petőfi indulásánál játszott, mindazonáltal az első pesti években (1844–1845) a maga nézeteivel akaratlanul is alakította segédszerkesztője ízlését. (Írtam erről már a *Petőfi öltözködése* című tanulmányomban.) 1841-ben jelent meg az Athenaeumban Vahot Imre tollából az a cikksorozat (*Töredék-gondolatok a világgölkészetről*), amelynek értékítéletei később visszhangoznak Petőfi nyilatkozataiban. Ha az írások megjelenésükkor még el is kerülték az obsitos katona figyelmét, szentenciáikat 1844-től, gyakori személyes együttléteikkor hallhatta eleget. Ilyen Vahot véleménye a filiszterré lett Goethé-

¹¹ Pesti Divatlap 1844. 25. szám.

ről, Hugo és Dumas drámáinak népszerűségéről, vagy éppen Dickens jellemábrázolási képességéről, stílusáról.¹²

Maradjunk azonban a kijelölt feladatnál, Lamartine, Musset, a lírikus Hugo és Petőfi kapcsolódásainál. (A drámaíró Hugo hatásáról többen említést tesznek.)

Lamartine-nak a márciusi fiatalokra tett hatásáról szólva általában csak *A girondisták történetével* foglalkoznak, pedig a költő kisugárzása ennél szélesebb körű, néhány adatot találunk erre vonatkozólag Lukácsy Sándor tanulmányában.¹³ Ezek az adatok mind a filológiai előfordulás, mind a költészeti hasonlósági adatok (téma, gondolat, metafora) tekintetében bővíthetők.

Petőfi 1843 nyarán Pozsonyban szerzett új ismeretségeinek köszönhetően (Vachott Sándor, Lisznyai Kálmán stb.) fordításokat kap Nagy Ignáctól a Külföldi Regénytár számára, amelyek egyike Paul de Kock regénye, *A koros hölgy*. Ennek főhőse egy virágzó negyvenéves asszony, szerelmeivel a pásztorórákon Lamartine *Meditation poétique*-jéből olvasat fel magának:

„Hugo Viktor! nagy költő, igen nagy költő, szent igaz! sokáig voltam buzgó tisztelője. De most elébe teszem Lamartint. Lamartine a szív költője, jegyzé meg a kis Boisgontier (a hölgy legújabb hódítása – R. R.) tanító hangon.”

Ez a megjegyzés bizonyára nem került el a fordító Petőfi figyelmét, ha addig nem is olvasott még tőle költeményeket, hiszen ezt francia tudása 1844 előtt nemigen tette lehetővé.¹⁴ A szív kategóriája fontos szerepet játszik Petőfi költészetében is, a szív szavának követése a felvilágosodás kora utáni nemzedék etikai parancsa, nála egyfajta panteista színezetet is kap. „Előttem minden ember annyit ér, amilyen értékű a szíve.” – írja az *Úti levelek* 9. darabjában.

¹² Lásd Petőfinél az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* egyes darabjait.

¹³ Sandor Lukácsy: i. m.

¹⁴ Gáldi László: *Milyen nyelvből fordította Petőfi „A koros hölgy”-et?* Magyar Nyelv, 1956/4. Fekete Sándor: *Petőfi evangéliuma*. 74–83.

Hála egy a témánk szempontjából alapvető jelentőségű értekezésnek és bibliográfiának,¹⁵ fel van dolgozva a kortárs francia irodalom recepciója a reformkori sajtóban. Ebből megtudhatjuk, hogy az Athenaeum melléklapjában, a Figyelőben már 1838–39-ben is olvashattak ismertetőket a magyar olvasók, amelyek foglalkoznak Lamartine (és természetesen Victor Hugo) költészetével is, de ezek még túl korai olvasmányok lettek volna a diák Petőfi számára. A Regélő Pesti Divatlap 1842. július 31-es számának németből fordított ismertetője azonban már talán a kezébe került:

„Lamartine kétségkívül egyike Franciaország legnagyobb lírai költőinek, övé a dicsőség elsőnek lenni, ki a költői nyelvnek új alakulást adott, azt nemesítvén s szépítvén.”

Vagy későbbben:

„Mikor az első »méditations poétiques« megjelent, mindenki elbámult a kifejezések merészségén, s újításokon; azonban e bámulat csodálkozássá lett, amikor észrevették, hogy érzéseinek mélysége, eszméinek szárnyalása és költészetének képgazdagsága szükségképp megkívánták emez újításokat. Csak nagy költő bírja tágítani s nemesíteni a nyelvet, mint ez mindig és minden nemzetnél történni szokott. Az ösvény meg volt törve, de a költőnek nehéz harcot kelle kiállania a kritikusok csöcselék hadával, kik a külsőségekhez ragaszkodva, keserű gúnnyal víttak az újítások ellen.”

Mintha a Petőfiről szóló 1845–46-os kritikákra reflektálna a recenzens!

Már Lukácsy Sándor említi adatgazdag tanulmányában Lamartine *Magány* (L'Isolement) című költeményének és Petőfi *Az utósó emberének* egybehangzó sorait: „Fakó levél vagyok, lehulltam a világról: sodorj el engem is, vad északi vihar!” (Rónay György fordítása) Petőfinél: „Hagyom magam. Erőtelen hang / Leszek. Te szélvész légy. Sodorj el.” A *Magány* című versnek azonban más Petőfi-költeményekkel is vannak párhuzamai. Így például az: „un seul être vous

¹⁵ Madácsy Piroska: *Francia irodalom és kultúra a reformkori magyar folyóiratokban*; Magyar folyóiratok (1814–1848) francia vonatkozású cikkeinek bibliográfiája. Szeged 1984.

manque, et tout est dépeuplé!”¹⁶ sor, amely magyarul így szól: „Ha benne ő nem él, halott világ a táj.” (Rónay György fordítása), Petőfinél *Az árva lány* című versben jelenik meg: „Csak egy lényel van kevesebb / Mint tennap volt, / S nekem úgy tetszik: az egész / Világ kiholt.” A Petőfi-sor szöveg szerint közelebb van a franciához, mint a Rónayé. A *Magány* mellé a vershelyzet hasonlósága szempontjából további két Petőfi-vers állítható. Az egyik *A csillagos ég* című: „Fekszem hanyatt a föld sötétzöld szőnyegén, / És merengve nézem a sötétkék eget; Száll reám aranyos, ezüstös csillagfény / És koszorú gyanánt övezi fejemet, / Megfürösztém lelkem e sugárözönben, / Lemosott magáról minden földi szennyet, / S Most ujjászületve a magasba röppen, / S keresi a mennyet”. Lamartine-nál: „De túl szféráin, ott, hol az örök egekbe / amaz igazi nap árasztja sugarát, / múlandó testem unt porhüvelyét levetve / megláthatám talán vágyaim csillagát. // És ott, az áhított forráson ittasodva meglelném újra a boldogságot s gyönyört s az eszményt, akiért sóvárgok szomjuhozva, s akinek a nevét nem ismeri a föld.” Petőfi verse a boldog szerelem idején született, Lamartine-é a megözvegyült szerető állapotában, de mindketten azt kutatják, mi van a csillagos égen túl, az egyiknek istent is meg kell kerülnie hozzá, a másiknak nem.¹⁷ Lamartine teremt oda egy új világot, minthogy a valódiban ő, az elárvult helyét nem leli, Petőfi, aki épp akkor nagyon is otthon van a földön, a lelkét küldi felderítésre az egekbe: van-e ott szerelem? A *Magány* másik párverse a *Képzetem* című költemény. Az 1845-ös nyár ledorongoló kritikái — mik szerint alantas, földhöz ragadt a költői világa — ellenében születik meg ez az igazi romantikus

¹⁶ Rámutat már Benedek Marcell: *A francia irodalom*. Bp. Athenaeum (1928), és nyomában Bóka László: *Petőfi és Lamartine*. In: *Könyvek, gondok*. Gondolat, 1966.

¹⁷ Madame Charles vigasztalására íródott, amint Lamartine saját kommentárjából megtudjuk, amiket a *Premières Méditations Poétiques* csodálatos 1849-es kiadásához készített.

röpülés. Ebben Petőfi képzelete elhagyja a világmindenséget, és egy új univerzumot teremt.

A halhatatlanság (L'Immortalité) című Lamartine-költemény azokat a végső kérdéseket teszi fel: „Ki vagyok? és miért? s mit jelent az, hogy élet?“, amelyek Petőfinél legmarkánsabban a *Világosságot!* című versben fogalmazódnak meg: „Csak azt mondd meg, hogy mi vagyok / S miért vagyok?...” *A halhatatlanság* egyébként szerepel abban az 1841-es göttingai kiadásban, amelynek Petőfi két kötetét a négyből birtokolta (Chefs-d' oeuvre poétiques d' Alphonse de Lamartine, Casimir Delavigne et Victor Hugo – két rész Victor Hugo, egy-egy Lamartine és Delavigne műveit tartalmazza).¹⁸

Kiseb Victor Hugóra vonatkozó utalások a Petőfi-életrajzban és -életműben bizonyítják, hogy odafigyelt e kortárs-óriásra is. Mint már korábban mondtuk, itt első-sorban a lírikus Hugóra gondolunk, a drámaíró Hugo hatásával többször foglalkozott már a szakirodalom (Ferenczi Zoltán,¹⁹ Martinkó András²⁰ stb.). A két költő összehasonlításával behatóan eddig csak Szegzárdy-Csengery József foglalkozott, akinek szép Hugo-fordításokat is köszönhetünk. Szegzárdy azonban elsősorban a Petőfi- és az Hugó-líra politikai, eszmetörténeti párhuzamaival foglalkozott. A néhány gondolatban, amit ebben a dolgozatban e témának szánhatok, inkább a két költő lírai alkata, kifejezésmódja közti hasonlóságokkal foglalkozom.

Jámbor Pál²¹ adata szerint Petőfi egy dunai gőzhajózásra Dumas, Victor Hugo és Heine műveit vitte magával olvasmányul. Cím szerint melyeket, nem tudjuk. Pákh Károly, Petőfi első felvidéki útja (1845. április 1.–június 24-ig) iglói állomásának tanúja írja „fenhangon olvasgatott Hugo Viktor-

¹⁸ Sandor Lukacsy: i. m. 296.

¹⁹ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. I. köt. 335.

²⁰ Martinkó András: *A prózairó Petőfi*.

²¹ Hatvany: *Így élt Petőfi*. II. köt. 206.

ból, Bérangerből s más francia költőkből”.²² De hogy nemcsak a drámáit ismerte (amelyeket gyakran játszottak a magyar színpadokon és a magyar irodalmi sajtóban is bőven foglalkoztak velük, lásd Madácsy Piroska adatait), arra saját tollából származó filológiai adat is van. A III. Richárdról szóló színibírálatában írja:

„S ez a nagyság mértéke a művészetben úgy, mint a költészetben: a sokoldalúság; ezért nagyobb a drámában Shakespeare, mint Molière, ezért nagyobb a lírában Vörösmarty, mint Hugo Victor, ezért nagyobb a színészetben Egressy, mint többi társai.”²³

A többi adat életrajzbeli, műbeli és utóéletbeli hasonlóságokat mutat. Hugo a *Gyermekkorom* (Mon enfance) című költeményében arról ír, hogy a napóleoni háborúk győzelmeit, a gloire-t hordja zsigereiben; „ha költő nem vagyok, felcsapnék katonának” – mondja többek közt. Olyan dinamikus sorok találtak ebben a versben, mint például: „s míg hullahalmokon vágattak a paták, láthattam olykor a véres síkon a távol felvillant lovascsatát!” – amik azt hiszem, nagyon közel állnak az *Egy gondolat bánt engemet* ominózus soraihoz. Petőfinek is volt olyan korszaka – még a szabadságvallásának kialakulása előtt –, amikor nemesi típusú hazafiként rajongott a régvolt magyar hadi sikerekért, és panaszolta kora dicstelen lomhaságát (*Mért nem születtem ezer év előtt!* És lásd még *Úti jegyzetek*: 238.) A *Spártába Róma jött* (Ce siècle avait deux ans) című Hugo-vers csöppnyi (öntudatos) büszkeséggel utal azokra a megpróbáltatásokra, amelyeket a gyermek- és az ifjúkor hozott számára. Petőfinek is volt oka káromolni a sorsot, amely keményen lekéztette, a megélt tapasztalatok megkeményítették mindkét költő lelkét, szociálisan érzékennyé lettek, morális tisztasággal vértéződtek föl („Szívemben nincs mocsok, sem alantas iszap” – írja Hugo az említett versben). Mindkét fentebb idézett vers bizonyíték felfokozott őszinteségvagyukra, kitá-

²² Vasárnapi Újság, 1889. 51. sz. és Ferenczi II. 121.

²³ Életképek, 1847. február 20.

rulkozó lelki alkatukra is, amely nem ment egy csipetnyi magamutogatástól sem. Közös vonások vannak utóéletükben: a közéleti lírától irtózó irodalomtörténészek és alkotók igyekeztek a valódi nagyságot, a zsenit elvitatni tőlük, mondván hogy csak a felfelé ívelő politikai kurzus melletti kiállásuk csinált belőlük nagy költőt. De ha ez igaz volna, akkor életművük felejthető lenne, és ha a népszerűségi listán időnként lejjebb kerülnek is, életművük maradandó érték. Sokszor mindkettejüknél a megcsonkított életművel operáltak, nem a teljessel. A több mint hat, illetve a mindössze alig egy évtizedes alkotói pályából a kicsattanó egészséget, a derűs kiegyensúlyozottságot, a népszerűség fontosságát, a politikai tartalmat hangsúlyozták, eltagadva a fentieket kísérő, azokkal együtt hullámzó kétséget, belső bizonytalanságot, a végső metafizikai kérdések iránti fogékonyságot, az élet teljessége iránti vágyat, amelybe az apró, mindennapi dolgok iránti érdeklődés is benne van (családi lírájuk). „Százhangú lélek” – mondja magáról Hugo az egyik versében, a „nagyság mértéke” a „sokoldalúság” idéztük fentebb Petőfitől. A rezignált Hugo éppúgy nem él a köztudatban (lásd például *Szerelmes levelek* – O mes lettres d’amour), mint a *Félálomban* Petőfi je. Pedig egy generációval utánuk még tudták – Baudelaire és Reviczky –, hogy mit köszönhet a modern költészet Hugónak és Petőfinek. Mindkettőjüket kivételes formagazdagság jellemzi: a féktelenül áradó mondatburjánzástól a csodálatos tömörségű mondatfoszlányokig (például Hugo *A dzsinnek* – Les djinns, *Mikor a könyv* – Quand le livre). Ez azonban már külön tanulmány témája lehetne. Térjünk vissza a kettejük közti hasonlóság tematikus adataihoz, ilyen a szerelem és a dicsőség hierarchiájának azonossága. A boldog szerelem fölöslegessé tesz minden hívság utáni vágyódást. Petőfinél többek között a 14. *Úti levélben*:

„Van kedvesem, ki szeret engem, van Juliskám, s az ő szemének egy futó pillantása többet ér, mint a dicsőség örökragyogású napja. Hiába mosolygysz kacér ajkaiddal, dicsőség! többé nem leszek napszámosod.”

Hugónál más helyek mellett a *Ne dicsérd a dicsőséget* – *Quand tu me parles de glorie* című költeményben olvasható: „A siker csak percre kedvez, / a hatalom hűtelen. / Többet ér ennél a csendes, / vígasztaló szerelem.” Ez utóbbi gondolat Béranger-nál is találkozott Petőfi, kétségtelenek azonban a korábbi szerelmes versek (a *Szerelem Gyöngyei* ciklusból) Hugo-reminiscentiái: *Arcképpem*el. . . „Lelkem Il-lés próféta, a mennybe / Száll a dicsőség lángszekerén – / Híj öledbe, lányka, s lángszekérről / És mennyországról lemondok én!” *Elnémult a fergeteg*. . . „Szívem is most ily végtelen róna. . . / Nincsen benne más, csak szerelem.” Hugónál a *Mert minden földi lélek* (Puisqu’ici-bas toute âme) alábbi soraira rímel: „S vedd — égi szent varázskincs! — / Vedd a szívem, amelyben semmi más nincs, / csak szerelem!”

A Petőfi–Hugo-szerelmesversek hasonlóságának vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy fontos körülményt: mindketten rajongtak a latin költészetért. Petőfi Horatius-tisztelete közismert, Ovidius-ismeretéről a *Szerelem Gyöngyei Bertának* című ciklusról szóló tanulmányomban írtam (Új Írás, 1990. március). Murányi Győző írja Hugóról szóló monográfiájában:

„Olvasta a latin költőket és írókat. Horatiust, Juvenalist, Vergiliust, Lucretiust, Tacitust, Quintus-Curtiust, Sallustiust. Naponta lefekvés előtt legalább harminc latin verssort kívülről tanult meg. Hatezer verssort tanult meg ilyen módon annyira, hogy ezeket évtizedek múltán is hibátlanul tudta idézni.”

Így aztán könnyen lehetséges, hogy egyik-másik azonosnak látszó fordulat egy közös latin elődtől származik.

Petőfi és Musset költészete között kevés a dokumentálható kapcsolat. Petőfi csak egyszer írta le Musset nevét a megvásárolandó angol és francia könyvek jegyzékében (Petőfi Összes Művei). Hankiss János tanulmánya, a *Petőfi és a francia költők*²⁴ mindmáig a leggazdagabb tárháza Petőfi egyes költeményei és a francia romantikus líra közti össze-

²⁴ Hankiss János: *Petőfi és a francia költők*. I. h.

függéseknek, Musset vonatkozásában mint reminiscentiát csak *A múzsám és menyasszonyom* című Petőfi-verset említi mint Musset híres *Májusi és Augusztusi éjének* (Nuit de Mai, Nuit de Aoút) nyomait viselő művet. A kapcsolat mai szemmel is valószínűnek látszik. Musset *Éjeiben* az alaphelyzet a költő és a múzsa beszélgetése, amelyből kibontakozik a költő nagy szerelmének története, ars poeticája stb. Petőfinél a boldog szerelemben megbékül a két leány, a múzsa és a menyasszony egymással, együtt gondoskodnak a szerencsés költőről. Mindkét költeményben a múzsa élő emberként jelenik meg és beszél a költőhöz, illetve a költő öhozá. Tegyük Hankiss adata mellé újakat. *A költő és a szőlővessző* című Petőfi-versben véleményem szerint Musset híres pelikán-hasonlatának témáját (a *Májusi éjből*) látjuk újjászületni. A pelikán – köztudott, hogy – önnön vérével táplálja kicsinyeit, ami azoknak élet, neki a halál. Ezt vonatkoztatja Musset a nagy költőkre is. „Szárnyaló szavai olyanok, mint a kardok: ha szemkápráztató kört ír a pengeél, nyomában mindenütt bugyog egy csöppnyi vér.” A Petőfi-versben is a költő sorsa a téma: ha a lelkét átadta a világnak, elsorvad. Képileg sokkal közelebb áll az említett Musset-műhöz a *Költő lenni vagy nem lenni*. Hiszen ebben a költő a pelikán (bár nem mondja ki a szót), aki a költészetet táplálja:

„Nem, költészet, nem hagylak el soha,
Mert nem hagyhatlak el!
Táplálni foglak a gyötört kebelnek
Legforróbb vérivel.
Nem bánom: tépj, eméssz.
Másoktól meghallgattatást sem várok,
Azért éneklek, költök,
Míg végső csepp vérem ki nem szivárog.”

A fenti sorok hallatán kétségünk nemigen maradhat a *Májusi éj* ismeretét illetően. Az alkotás gyötrelmeiről, a köl-

tő végzetéről szól Petőfi még a *Jövendölés*, a *Hír* és a *Virágos kert a költő szíve* című költeményekben is.

És még egy igazi összetalálkozás a romantikus alkotás-mód mezsgyéjén Musset és Petőfi között: a téma a fájdalom dalteremtő képessége. A *Májusi* éjben oktatja így a Múza támogatott költőjét:

„Bármily nagy gondot is kell ifjan elviselned,
 hagyd önként nőni azt, a szent sebet, amelyet
 ejtettek szíveden fekete angyalok;
 kit sújt nagy szenvedés, az lesz a legnagyobb.
 De ha sebzett vagy is, költő, ne élj a hitben,
 hogy el kell fojtanod hangod örökre itt lenn.
 Épp a legkeserűbb ének a legcsodásabb.
 S van, mely örökkön él, bár tiszta zokogás csak.”

(Kálnoky László fordítása)

A mi Petőfink egyes — kicsit rosszindulatú — kritikusai szerint kapva kapott az alkalmon, amit Csapó Etelka halála költészete gazdagítása szempontjából nyújthatott. Nem osztom ezt a nézetet, a *Cipruslombok Etelke sírjáról* ciklusnak van egy-két előzményverse, és bár az ifjú költő szerelmi téren is lobbanékony természetű volt, nem lehet okunk a pillanatnyi őszinteségében kételkedni. Egyszer mégis elszólja magát: „E kincset (ti. a bánatot) el nem tékozolnám / A föld minden gyönyöreért sem, / Minden darabja dallá olvad / Lelkemnek titkos műhelyében.” (*Barátim, csak vigasztalással. . .*) Madácsy Piroska munkája alig említi Musset-adatot, ami nem meglepő, hiszen Musset nagyon fiatalkori sikerei után élete vége felé elfeledett költő volt Franciaországban is. Az egybehangzások Musset-nél és mindenki másnál esetenként lehetnek véletlenek, de a téma, a gondolat egyeztetése, variációja maga is érdekes, mert Petőfit egy nagy eszmeáramlathoz, a romantikához kapcsolja. A Victor Hugo-i alkat inkább mutat hasonlóságot a Pető-

fiéjével, mint a lamartine-i, ez áll Musset-re is, de egy költő nemcsak a hasonlótól tanulhat, hanem a másféletől is.

Ha figyelmesen tanulmányozzuk a Madácsy-bibliográfiát, kiderül, hogy Victor Hugo, de még Lamartine is, legalábbis a publicisztika szintjén ismert alkotók voltak nálunk már a múlt század negyvenes éveire. Musset-re ez nem áll, és amennyiben elfogadjuk a fentebb sorolt versbeli bizonyítékokat arra, hogy Petőfi ismert a költeményeiből néhányat, felfedezése eredetinek tartható. A két korábban említett költőelőd esetében is mélyebb lírai revelációk tudhatók be érdemül.

Most pedig egy tematikailag azonos verstípus körébe tartozó költemények összehasonlító elemzése következik. Az emlékező líráról van szó. A szakirodalomban, bizonyára francia előzmény nyomán, többen egymás mellett említik Lamartine *A tó (Le lac)*, Hugo *Olympio siralma (Tristesse d'Olympio)*, Musset *Emlék (Souvenir)* című versét (Benedek Marcell²⁵, König György²⁶, Horváth Károly²⁷), vannak akik melléjük helyezik Petőfi *Tündérialom* című elbeszélő költeményét (Bóka László a Lamartine-versről szólva²⁸, Murányi Győző²⁹). A rokonság mibenléte azonban mindegyiküknél kifejtetlen.

Az indítás a három francia költeményben azonos — a férfi visszatér az elmúlt szerelem színhelyére, a táj felidézi benne a múlt édes emlékeit, alkalmat adva a mulandóságróli elmélkedésre. Petőfi előbb saját zaklatott, válságos állapotának atmoszféráját teremti meg, ebben hangzik fel egy majdnem túlvilági hang, a haldokló hatyúé, ami az emlékezet metaforája. A hang légiés, elhaló, minthogy éneke

²⁵ Benedek Marcell: i. m. 169.

²⁶ König György: i. m. 98.

²⁷ Horváth Károly: *A romantika*. Gondolat, 1978. 97–98.

²⁸ Bóka László: i. m. 49.

²⁹ Murányi Győző: *Az Óceán-ember*. Gondolat, 1970. 229–230.

végeztével a madár elpusztul. A „Sajkás vagyok, vad hullámos folyón” céltalan, dinamikus kavargásába úszik be a büszke, szép hattyú, harmóniát, nyugalmat árasztva, mint a boldog emlékü ifjúság, az első szerelem lélekfeltöltő-, megtartó emlékének képe. Lamartine-nál, aki végül is két nagy versben írta meg az első elvesztett édent, az említetten kívül a *Graziella-élményen*³⁰ alapuló *Első bánatban*, ez utóbbiban hasonló képet találunk: a nyugodt tavon békésen úszó hattyú a harmónia megtestesítője. Ezt a költeményt azonban Petőfi nem ismerhette, mert, bár Lamartine élménye nagyon korai, csak 1849 után írta meg a kisregényt, és annak lezárásául a költeményt. Ennek ellenére Petőfinak a *Ciprus-lombok Etelke sírjáról* ciklusának *Ha életében. . .* című darabja kísértetiesen hasonlít az *Első bánat* bizonyos részleteire: „Mi szép, mi szép volt a halotti ágyon! / Mint hajnalban ha fényes hattyú száll, / Mint tiszta hó a téli rózsaszálon: Lengett fölötte a fehér halál.” / Lamartine-nál: „Egy fakó levelű tövises, kicsi cserje: (ami ti. a szeretett lány sírján nő). . . tavasszal egy virág pár napig rajta himbál; / Akár egy hópehely.” Mindkettőjükénél a korai halál a nyár a télben, illetve a tél a tavaszban — a felborult természeti rend — képét asszociálja. E két költeményben a szerelem elmúlása avval válik visszafordíthatatlanná, hogy a szeretett lány meghal, így a fájdalom felfokozottabb.

Petőfinél tehát a jelenbeli lelkiállapotából a költőt egy hang — az emlékezeté — visszarántja a múltba, az ifjúkor kezdetére: „Nem voltam többé gyermek, s nem valék / Még ifjú.” Musset-nél jelenik meg még a gyermekkor, de inkább olyan értelemben, hogy a szerelem tette újra gyermekké. Hugónál is van az emlékezetnek hangja, nagyon eleven, szinte testies: „Íme valami halk pihegést hall a lélek. . . / te alszod álmod ott, ó szent emlékezet!” Petőfinél a múltban

³⁰ Egy dohánygyári munkásnő volt a modellje, aki belehalt abba, hogy szerelme, Lamartine, elhagyta. Somlyó György utószava Lamartine: *Grazielle*. Magyar Helikon, 1980.

minden szép volt: hű barát állt mellette, hitt a jövőben. Az ifjúkornak megrajzolja a fejlődéstörténetét: első fázis — elérhetőnek látszik minden; a gazdagság, a hír, a boldogság; második fázis: eltűnik a külvilág, marad a sóvárgás, az elvágyódás a reáliák köréből (talán a lehetőségek mélyebb megismerésével párhuzamosan), a belső lények megelevenedése, egy testetlen égi lény iránti szerelem (amúgy kölcsélesen, vagy amúgy schilleresen), ami majdnem tragédiába torkollik. És akkor jön az első földi szerelem. A magyar költőnél nem konkrét táj hozzá a díszlet, hanem képzeletbeli; egy magas hegy csúcsa, ahonnan épp levetni készül magát az ifjú. Igazi romantikus színhely. Beteljesült boldogság. Az első reakció: megállítani a pillanatot — kimerevíteni a képet: „. . . mért nem váltunk itt kővé? / Hadd függtem volna mindörökre rajta!” Ez a gesztus Lamartine versében is megvan (a továbbiakban: már mindig *A tőről* van szó) — a hölgy szólal meg: „Állj meg, szárnyas idő! órák, gyönyörű percek, / ne, óh ne fussatok! . . . Még, még! Csak percekért könnyörök, de tovább száll / a szökevény idő.” Hugo az *Olympió sirmájában* így kesereg: „Hát már nem létezőnk? Időnk máris letellett?” Az emlékező versekben a szerelem és az idő mellé harmadik tényezőként a természet társul: a három tag változó–állandó korrelációs kapcsolatban van a versekben. Petőfinél a beteljesült szerelem megváltoztatja maga körül a természetet: „Kékebb az ég, sugárosabb a nap, / S e fák alatt itt hűvösebb az árnyék, / S pirosb a rózsa, illatosb a lég. . . / Ah, mintha csak egy más világban járnék.” — lelkesedik a pásztoróra után az égi tüneményből földi szeretővé lett lányka. Ez Petőfinél a természet első metamorfózisa, a második a szerelem múltával, a szív kihűlésével párhuzamosan áll be: „Eljött az ősz, ez a vad zsarnoka / A természetnek. Kérlelhetetlen karja / Letépi a szegény fák levelét, A földre sujtja, és lábbal tiporja. / Lábbal tiprá boldogságunkat is; Reánk küldé enyészetes szelét / Elválás képiben, s ez arca-inknak / Leszaggatá szép rózsalevelét.” A Lamartine-költeményben a természetnek más a funkciója: „Urísten! lega-

lább a nyomukat, ha szöknek! (ti. a boldogság perceiét)” – azaz a természetnek kell megőriznie az elillant szerelem emlékét: „Ah tó! Zord rengeteg! barlang, száz néma kőszirt, / mit az idő kimél vagy új étellel áld, / Órizd meg ezt az éjt, óh szép természet, őrizd / emlékét legalább! // Hogy mindig itt legyen, nyugtodbán, viharodban, / szép tó, itt a derűs dombok képeiben, / a föléd meredő vad fenyőkben, s a roppant sziklákban: itt legyen!” A táj, a természet nem mint képlékeny anyag, ami felveszi az emberi érzelmetükrokozó funkciót, hanem mint tanú, mint mementó szerepel. Musset-nél az időtényező a természetbe olvad bele, velük ellentétes korrelációs párban áll a szerelem, ami mint emlék legalább örök: „Igen, az első csók, az első eskü, mit / Egymással kicserél két boldog földi lény, / Egy fa alatt esett, mely veszti lombjait / S porló szirt tetején. // S hívák a röpke kéj örök tanúként / Az egyre változó eget, a névtelen / Csillagokat, melyek magukat, ontva fényt, Emésztk szüntelen.”³¹ Nem hagyhatjuk említetlenül Shakespeare *Romeo és Júliá*ját, amelyben a közismert nagy jelenetben Júlia a szerelmi vallomás után így sikolt föl: „A holdra, jaj, ne mondj a holdra esküt! / Az körbe járva változik havonta: / Oly változó lesz majd szerelmed is.”³²

A Musset-vers a Petőfiéhez a szerelem emlékként való felfogásával áll közel, emlék, amelyet már senki nem vehet el tőlünk, legfeljebb gyarló emlékezetünk ejt ki magából. „Az égnek mennyköve hullhat fejemre már, / El nem ragadja az emléket semmi sem, / Mint tört árbocomat, bár mint zuhog az ár, / Megőrizem híven.” / – mondja Musset. Petőfi a *Tündéralom* lezárásában azt fájlalja, hogy az első szerelem

³¹ A *Souvenir* fordítása, Hegedűs István munkája nem méltó a *Le lac*-éhoz, Szabó Lőrinc, illetve a *Tristesse d'Olympio*-éhoz, Kálnoky László teljesítményéhez, de nem tudok róla, hogy újabb fordítása volna. Noha két válogatásunk is van Musset költeményeiből (*Musset Válogatott versei*, Móra é. n. *A francia romantika költői*, Európa, 1989), de érdekes módon ez a nagyon szép költemény egyikben sem szerepel.

³² II. felv. 2. sz. Mészöly Dezső fordítása.

emléke halványul. A „tört árbo” metafora, amely gyönyörűen hozza a Musset–George Sand-szerelem hajótöröttjének lélekállapotát, Petőfi költészetében is megtalálható.³³

Victor Hugo költeményében vizsgálva a szerelem–idő-természet állandó–változó korrelációját, megállapítható, hogy az idő függvényében a szerelem mulandóságát a természetben, a tájban végbement átalakulásokba vetíti a költő: „Kivágták már a fát, melynek törzsébe véstem / egykor kettőnk nevét. Lugasunk vad csalit. / . . . Fal zárja el a kis forrást, hová az erdő / fái közül futott a fölhevült leány. . . . Köves út lett rögös, hepehupás utunkból, . . . Itt új fák, míg amott irtás nyomai vannak.”

Érdekességként említem meg Eötvös József *A karthausi*ját mint Petőfi egyik kedvelt olvasmányát.³⁴ Nos, *A karthausi*, amely Franciaországban játszódik az 1830-as forradalom előtt, alatt, után – természetesen át van itatva a francia romantika szerzőinek gondolataival, nem név szerint említett alkotók idézetével, de Eötvös eszméin átszűrve közvetítettekkel. Így a főhős nemzedéke világképének leírása nem születhetett meg Musset *Egy század gyermekének vallomása* című műve nélkül. Természetesen a rendkívül gondolatgazdag (sőt, az eszme-futtatásokkal túlterhelt, de épp ezért az irodalomtörténész számára igazi csemegének tekinthető) regényben sok szó esik a szerelemről. Az alábbi részlet a *Tündérialom* és a másik három költeménnyel való eszmekonsága folytán egyaránt izgalmas: „A csillagokra nézz, s fényök változik; a virágok hervadnak, s kihajtanak ismét; a tenger dagadva s apadva új határokat keres magának; ahová csak nézsz, minden változik, s az állandóság képét hasztalan keresed a világon: de borulj szívemre, érezd dobogását, s itt felfogod találni.” (Második rész, 82.)

³³ Például *A szél* című költeményben.

³⁴ 1842-ben olvasta Petőfi *A karthausit*. Fekete Sándor: *Petőfi evangéliuma*. 252.

Csak az hugói *Olympió siralmában* vetődik fel az elmúlás fájdalomosságához kapcsolódóan, hogy mások jönnek a nyomukba, a többi három költő ezúttal nem tekint túl a személyes sorsán. Hugót azonban fájdalommal tölti el, hogy: „Zöld búvóhelyeink árnyán mások tanyáznak.” E gondolat juttatja el az Óceánembert a természet részvétlenségének megállapításához, a szerelmesek azonban a dízlet hűtlenségére legalább az emlékhöz való hűségükkel felelnek. Ha nem is az övéké, vagy bárki emberfiáé, de *a szerelem* vagy a szerelem mint megélt élmény emléke örök, mondja Hugo a vers lezárásában.

A négy költemény közül csak a Petőfié tud a befejezésében elszakadni a patetikus hangvételtől és valami bölcs mosolygós távolságtartással, a kamaszkori énjét bizonyos megbocsátó fensőbbiséggel kezelő, nosztalgikus gesztussal, érett férfiként visszatekinteni az elmúlt tündéralomra:

„Azóta arcom és kezem begyógyult,
 Arcom s kezem, mit túske sérte meg,
 S szivemből is ki vannak irtva már
 Az elvástól támadott sebek;
 De a sebeknél jobban fáj nekem most,
 Jobban fáj az, hogy már-már feledem
 Ábrándjaidnak édes üdvességét,
 Oh tündéralom, első szerelem!”

Ez annyiban is többlet, hogy definiálja azt a tényt, hogy az érzelmek változása, a természet állandó munkája alakítja-érleli a személyiséget is, amely ugyanúgy már nem megy-mehet bele egy újabb álomba.

Petőfi költeménye méltó társa a három nagy francia emlékezőversnek, beleilleszkedik a nagy európai eszemáramlat, a romantika egyik elterjedt, népszerű kérdésfeltevésébe. Az emlékezőversnek más nemzeti romantikákban is vannak vonulatai, Horváth Károly, a Gondolat Könyvkiadó stílus-történeti sorozata *A romantika* kötetének szerzője szerint az

angol romantikában Wordsworth *Tűzliliomokja* hozza létre az emlékezővers-típust. Horváth János Petőfi-könyvének híres hátsó jegyzeteiben, ahol a Petőfi-művek esetleges irodalmi előképeit gyűjtötte egybe a *Tündéralomnál* Shelley-műveket említi.

A három francia vers latens költői verseny is lehet, Lamartine volt időben az első, őt folytatta Hugo, végül Musset következett. Hogy melyiket ismerhette Petőfi, nem tudjuk, közvetlen filológiai adat nincs rá, de legalább az egyiket, bizonyosan.

Azt hiszem, számok nélkül is nyilvánvaló minden, a magyar irodalmat kicsit is ismerő olvasó számára, hogy Petőfi Sándor utazott a legtöbbit a magyar költők közül. Utazásai, amelyek egyetemei is voltak egyben, egyetlen kivétellel az akkori Magyarország területére korlátozódtak. Olvasmányai segítségével azonban az egész művelt Európát bejárta, örök példáját adva a szellemi igényességnek, nyitottságnak, európaiságnak.

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

A FILOLÓGIAI IRÁNY
TOVÁBBVITELÉRE BIZTATÓ DISZKRÉT
ÜZENET

(A SZÁZADVÉGI FILOLÓGIAI MÓDSZERŰ
IRODALOMTÖRTÉNETI KUTATÁS
SZAKSZERŰSÉGÉNEK EGYIK KÉSEI
ÁTÖRÖKÍTŐJE: TOLNAI VILMOS)

Korszakunk irányzatainak és divatjainak hatására az elmúlt fél évszázadban megjelent, az irodalomtörténetírás tudománytörténetét áttekintő külföldi és hazai szakirodalomban, kevés kivételtől eltekintve, mind ez ideig mostohán kezelték a hagyományos pozitivista szövegkritikát művelő, filológiai módszerekkel dolgozó irodalomtörténészek munkásságát és alapkutatási eredményeit. Az irodalomtörténeti kutatás szakszerűségi kritériumainak történeti életét és fönntmaradását tekintve bizonyossá vált: mára már ez a szemlélet nem tartható. Az irodalomtudományi vizsgálat előfeltétele, a hiteles szöveget közreadó textológiai filológia szerepkörének fontossága mindig is nyilvánvaló volt, csak éppen nem a jelentőségének arányaihoz mért figyelmet kapta.

Irodalomtudományunk újabb önszemléletéből kiindulva mondhatjuk: a filológiai módszerű kutatás, a textológiai szakszerűség becsben tartása és folyamatos fönntartása, újabb nemzedékekre való átörökítése a tudományszak alapvető érdeke.¹ Öröndetes módon mostanában e régi fölismerés lényege újra megnyilatkozóban van. A szakszerű irodalomtörténeti filológia művelésére ismét határozott igény mutatkozik, s ezért érdemes figyelniük az elődökre, a filo-

¹ Vö.: Dávidházi Péter: *A hatalom szétesztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában*. Helikon, 1989. 328–330.

lógiai módszerű kutatás szakszerűségének egykori jelentős közvetítőire.

A századelőn a hazai irodalomtudomány önmagáról kialakított képe egy kései pozitivista állapotot mutat. A magyar irodalomtörténeti kutatás századeleji célkitűzéseiről való elképzelések egy, a filológiai módszert és a pozitivista metodológia folytonosságának állagát megőrző irodalomtörténeti és filológusi szerepkört jelöltek meg.²

A részletkutatás tényvizsgáló igényeihez szabott, az okozat viszonylatból kiinduló összehasonlító, hatás- és forráskutató eljárást alkalmazó Tolnai Vilmos tudománytörténeti szerepe az utókor számára az irodalomtudományi pozitívizmus századvégi filológiai örökségének közvetítői között bontakozik ki. A pozitívizmus mentalitásán iskolázott filológiai módszerű kutatás viszonylagos önállósága szerint dolgozó Tolnai a magyar nyelv- és irodalomtudományban, e kettős, összetartozó területen kiemelkedő életművet hozott létre.³

A századforduló idején és a huszadik század első harmadában a filológiai módszerű irodalomtörténeti kutatás szakszerűségi kritériumai szerint dolgozó magyar irodalomtörténészek száma nem kevés. E körből, a pozitívizmussal

² A tudományszak önmagáról kialakított egykorú képére vonatkozóan vö.: Dézsi Lajos: *A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól*. ItK 1904. 1–15.; Horváth János: *Titkári jelentés. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság I. rendes közgyűlésén*. It 1913. 204–205.; Király György: *Tudományos feladataink az irodalomtörténeti kutatások terén*. Bp. 1920. 4–5. A kor-szak irodalomszemléletére és irodalomtörténeti szerepköreire lásd Kerecsényi Dezső: *Két évtized irodalomszemlélete 1900–1920*. In: *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Vál., bev. Pálmai Kálmán. Bp. 1979. 211–220.; Németh G. Béla: *Az Egyetemes Filológiai Közlöny százéves évfordulójára. Az intézményes tudományszervezés első hazai irodalomtörténeti orgánuma*. Filológiai Közlöny 1977. 343–362.; Uő: *A hetvenöt esztendő ItK*. ItK 1972. 265–272.

³ Tolnai minden munkáját tartalmazó személyi bibliográfia: Kozocsa Sándor: *Tolnai Vilmos irodalmi munkássága*. Bibliográfiai Füzetek 1. Bp. 1940.

érintkező metodológiát alkalmazók közül Tolnai azért is vonja magára a figyelmet, mert a hazai irodalomtudományban elsőként állított össze és adott ki a tudományszak föl-építését bemutató, a módszerek rendszerező áttekintésével foglalkozó propedeutikai munkát. A kései pozitívizmus időszakában a nagy századvégi nemzedék utódjaként a filológiai módszerű irodalomtörténeti kutatás szakszerűségi hagyományát tudatos közvetítői szándékkal ebben a *Bevezetés az irodalomtudományba* című kézikönyvben foglalta össze.⁴

Tolnai Vilmos nemzedékét és nemzedékének európai tudománytörténeti helyzetét a századvég pozitívizmusa és a szellemtudományi módszer jellemzi; e két főirány egymással egyezkedni nem óhajtó különműsége sok tekintetben meghatározza, polarizálja a hazai irodalomtörténeti és nyelvészeti törekvéseket.⁵ Nemzedékének lehetőségeit pontosan fölismerve, ezt saját alkati tulajdonságaival szembeállítva Tolnai kivételes arányérzékkel választotta meg kutatásterületeit.

Gondolkodásmódja és tudósi módszere egyediségének lényege abból ered, hogy a magyar nyelv és a magyar irodalom kutatása közben már pályájának kezdetén fölismerte

⁴ Vö.: Szinnyei Ferenc: *Tolnai Vilmos: Bevezetés az irodalomtudományba*. Magyar Nyelv 1922. 210–212.; [Solymossy Sándor] s-s: Tolnai Vilmos: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Napkelet 1923. 370–372.

⁵ A nemzedékét jellemző magyar és nyugat-európai tudománytörténeti konstellációra vonatkozóan a két fő irány, az elhaló pozitívizmus és az egyre inkább érvényesülő szellemtudományi módszer egyidejű jelenlétéről lásd Kerecsényi D. (1979): i. m.; György Lajos: *Tárgytörténet és irodalomtörténet*. ItK 1934. 227.; Mahrholz, Werner: *Literargeschichte und Literaturwissenschaft*. Leipzig 1932. 35.; Rothacker, Erich: *Einleitung in die Geisteswissenschaften*. Tübingen 1919. 116–118.; Cysarz, Herbert: *Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft*. Halle an der Saale 1926. 188.; Thieneemann Tivadar: *A pozitívizmus és a magyar történettudományok*. Minerva 1922. 1–28.; Barta János: *Szellem, szellemtudomány, szellemtörténet*. Athenaeum 1931. 184–193.; Zolnai Béla: *Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról*. Minerva 1923. 70–84.; Vossler, Karl: *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*. Heidelberg 1904.; Kulcsár Szabó Ernő: *A fordulat jellege. Pozitívizmus és szellemtörténet*. Literatura 1990. 77–98.

e két testvértudomány benső kölcsönviszonyát. E kölcsönviszony megértéséből, komolyanvételéből fakadóan a két tudományszak együttes művelőjeként kapcsolta össze azt, amit az irodalomértés a nyelvész számára, a nyelvi fenomén megértése az irodalomtörténész számára jelenthet.⁶

Módszerének, törekvésének jellege, célkitűzése az irodalomtudomány területén filológiai. A szövegjelentés majdani teljes feltárhatóságának előfeltételeit megteremtő filológiai megközelítés célkitűző elvéből származik tényisztelete és módszerbeli következetessége.⁷ Célkitűzéséből eredően a pozitivistá irodalomkutatás gondolkodási, szemléleti jellegét mutatóan nem értékszerkezeti analízist és világgép-elméletet végez, hanem egy majdan elkövetkező tudománytörténeti korszak számára ezek filológiai előfeltételeihez járul hozzá. Filológiai adatgyűjtéssel, szövegkiadással alapozza meg a tudományszak ismeretanyagát, forráskutatással foglalkozik, motívumtörténetet kutat, azaz részletkutatásaival előfeltételeket, organont teremt, anyagot nyújt a következő irodalomtörténész nemzedékek számára.⁸

⁶ A nyelv- és irodalomtudomány kölcsönviszonyára, s a nyelvproblematikával szembesített hazai irodalomtörténeti kutatásra vonatkozóan vö.: Németh G. Béla: *Két testvértudomány változó viszonya*. It 1986. 567–582., főleg: 568., 570–572.; Kovalovszky Miklós: *A magyar szó tudós mestere. Az irodalmi nyelv kérdései Horváth János műveiben*. In: *Horváth Jánosról. Méltatások-émlékezések*. Szerk.: Pais Dezső. Bp. 1958. 14.; Horváth János: *Négyesy László*. It 1931. 1–7.; Vossler, Karl: *Das Verhältnis von Sprachgeschichte und Literaturgeschichte*. Logos II. 1911/1912. 167–178. A Vossler által megfogalmazott igényt Tolnai nem tartotta elsőrendűen fontosnak, de mégis számtalan esetben kamatoztatni tudta az irodalomtörténeti kutatásban a nyelvtörténetet, a művelődéstörténeti okadatolásba könnyedén be tudta vonni a nyelvészetet. Azonban mégis az újgrammatikus nyelvészeti fölfogáshoz állt közelebb.

⁷ Vö.: Tolnai Vilmos: *Bevezetés az irodalomtudományba*. Bp. 1922. 60–114.

⁸ Vö.: Dézsi L.: i. m.; Horváth János: *Magyar irodalomtörténet*. In: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk.: Magyary Zoltán. Bp. 1927. 93–96.

Tolnai Vilmos mindvégig megmaradt a kezdetben választott filológiai módszernél. A Budapesti Tudományegyetemen a századvég első nagy filológusnemzedékét nevelő Heinrich Gusztáv tanítványa volt, egyetemi hallgatóként publikált már Heinrich folyóiratában, az Egyetemes Philológiai Közlönyben. Irodalomtörténetet és esztétikát Gyulai Páltól és Beöthy Zsolttól tanult, műtörténetet pedig Pasteiner Gyulától és Czobor Bélától.⁹ A klasszika filológiát Petz Gedeonnál hallgatta. Arany János költői nyelvének szeretetét és ismeretét nagybátyja, Lehr Albert szenvedélyes tárgytisztelete közvetítette. Nyelvési felkészülésének időszakában az egyetemen legtöbbit Budenz József és Simonyi Zsigmond nyújtott számára.

Irodalomtörténeti, irodalomtudományi tárgykörei között vannak verstaniak is. Bölcsészdoktori értekezésében a leoninusi verselés történetét dolgozta föl. E verselési mód költészetünkbe való hatástörténeti átszármazását is nyomon követte, a leoninus-vitákról szóló magyar irodalomtörténeti anyagot is föltárta.¹⁰ Kiemelkedő fontosságúak szótörténeti kutatásai, amelyek segítségével a Thaly Kálmán hamisításával kuruckorinak beállított balladákon mutatta ki a műköltői eljárás nyomait.

A Thaly Kálmán által kiadott kuruc balladák textusáról 1913-ban tartott akadémiai felolvasásában Tolnai Vilmos filológiai módszerrel mutatta ki, hogy a szövegek eredetisége a *Bujdosó Rákóczi* és az *Esztergom megvétele*ről című darabok esetében alaposan kétségbe vonható. Riedl Friggyessel szinte párhuzamosan és azonos évben tárta föl bizonyítékait. A két irodalomtörténész egymástól függetlenül kialakított érvrendszerének koordinátái pontosan jelezték a nem hiteles szövegrészeket, s éppen a tíz legszebb kuruc bal-

⁹ Vö.: Németh G. B. (1977): i. m.; Uő: *A Budapesti Tudományegyetem 350. évfordulójára*. Medvetánc 1985. 5–15.

¹⁰ Vö.: Lehr Vilmos: *A leoninus. Tanulmány az irodalom és verstan köréből*. Bp. 1892.

ladának vélt költeményről bizonyították be utánzat voltukat.¹¹ Szakkörökben emlékezetes és szenzációszámba menő közleményében Tolnai Vilmos pontról pontra, fokozatosan vizsgálva a balladák textusát kimutatta: Thaly a szövegkritika elveinek tüzetes alkalmazását mellőzve adta ki a kuruckori költészet darabjait. Tolnai minden kétséget érvekel oszlatva szállt vitába saját fölismerésének bizonyítása-
kor. Tárgyas filológiai vizsgálata után, a hamisítás tényét regisztráló dolgozatai hatására a Thaly-féle gyűjtemény talmi csillogású darabjai egyszeriben fényüket veszítették.¹²

Ha pozitivismusról beszélünk, általában arra a több változatban ható filozófiai irányzatra, eszmekincsre, mentalitásra gondolunk, amely az irodalomtudományi szakértelmiségi gondolatvilágában is szerepet kapott, s a XIX. század közepétől a századfordulóig élte virágkorát. Nálunk viszont, főleg az irodalomtörténeti kutatás területén, kissé szűkített értelemben szokták használni a pozitivista megnevezést. E fölfogásban a kifejezésnek nem bölceleti, hanem érdekesmód inkább metodológiai jelentését emelik ki. Ilyenformán, ebben a szóhasználati hagyományban az irodalomtörténetesek közül azok számíthatnak a pozitivista jelzős megnevezésre, akik szövegkritikai és szövegmagyarázati eljárásokat alkalmaznak, a szöveg hitelességét, helyességét filológiai eszközökkel vizsgálják, tárgyi értelmezést adnak, vagy a szöveg forrásait kutatják.¹³

¹¹ Vö.: Riedl Frigyes: *A kuruc balladák*. It 1913. 417–452.; Tolnai Vilmos: *Kuruckori irodalmunk szövegeiről*. Egyetemes Philológiai Közöny 1913. 408–412.

¹² Vö.: Tolnai V.: i. m. 1913.; Uő: *A kuruc balladák hitelességéről. Megjegyzések a Cáfolatra*. Egyetemes Philológiai Közöny 1914. 657–674.; Uő: *A sátorhalom. (A kuruc balladákhöz)* Ethnographia 1918. 130–133.; Uő: *Thaly kuruc balladáinak keletkezéséhez*. Egyetemes Philológiai Közöny 1921. 126–128.

¹³ Az irodalomtudományi szakértelmiség és a hazai művelt közvélekedés szóhasználati hagyományának különbözőségére vonatkozóan és az irodalomtörténetírás pozitivista irányának értelmezését illetően vö.: Hor-

Tolnai a filológiai tényeknek nagy önértéket tulajdonított. Nála a filológia mint „szigorú tudomány” van jelen, s munkáiban a pozitivistikus tudományelméleti koncepció elemeit és a világnézet jellegű megnyilvánulásokat elfedi és háttérben tartja az irodalomtörténeti szaktudomány autonómiájából és a filológiai tényekből való közvetlen kiindulás. Éppen ezért az irodalomtörténészek közül a filológiai tények vizsgálatát elsődlegesen előnyben részesítőkkal együtt csupán a hazai szóhasználat konvenciója szerint sorolhatjuk Tolnai Vilmost a kései pozitivizmus áramlatába tartozók közé.

Az ok és a cél összefüggésében szemlélte és tárta föl az irodalomtörténet tényeit Tolnai is. Szaktudományi magatartására jellemző módon az értékcélok szövevényei között tisztán és világosan különböztette meg és értékelte a legapróbb filológiai tény, részletet is. Saját kutatói tapasztalataira és korszakának pozitivistikus fölfogástípusára alapozva érett tudósként szaktudományának mentalitását így jellemezte:

„A tudományos gondolkodás fejlődésmenete, különösen az ok és cél magyarázatára törekvő elméletek terén az átértékelés és újraértékelés műveleteinek útjait járja, újra meg újra felülvizsgálja a múlt eredményeit s így módon nem engedi elveszni az igazság legkisebb aranysemét sem.”¹⁴

Az előző időszak kezdeményeit folytatni kívánó magyar kései pozitivisták irodalomtudomány nem kevés feladatot

---

váth Károly: *A pozitivizmus a magyar irodalomtörténetírásban*. ItK 1959. 403–414.; Hopp Lajos: *Vita az irodalomtörténetírás pozitivisták irányáról*. ItK 1959. 572–574.; Laermann, Klaus: *Was ist Literaturwissenschaftlicher Positivismus?* In: *Zur Kritik Literaturwissenschaftlicher Methodologie*. Hrsg. Victor Zmegač, Zdenko Škreb. Frankfurt/M. 1973. 51–74.; Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegészítől a századfordulóig*. Bp. 1981. 54–55.; *Positivistische Literaturwissenschaft*. In: Metzler-Literatur-Lexikon. Hrsg. von Günther u. Irmgard Schweikle. Stuttgart 1984. 338–339.

¹⁴ Tolnai Vilmos: *A Magyar Mythologia és trója*. (Ipolyi Arnold emlékezete.) Ethnographia 1924. 3.

örökölt a századvég és századforduló korától. Még a húszas években is bizonyos irodalomtörténeti, filológiai alapfeladatok megoldását csak a pozitívizmuson iskolázott nemzedék tagjaitól lehetett várni. A magyar irodalmi szövegfilológia területén különösen sok volt még a végeznivaló, a tornyosuló probléma, a beváltatlan ígéret.

Két XIX. századi klasszikus, Arany és Madách életműve különösen foglalkoztatta Tolnai Vilmost. Irodalomtörténeti munkásságának, filológiai kutatásainak középponti témája volt az Arany-életmű vizsgálata. Filológus számára aligha képzelhető el izgalmasabb feladat, mint Arany költeményeinek forrásait, motívumait kutatni, szókészletét elemezni. Arany költői világvképének eszmeisége, magatartásának kiegyenlítődéssre hajló szemléleten alapuló elemei mély nyomokat hagytak az őt kivételesen tisztelő Tolnai értékvilágában. Arany Jánosról közel száz cikket írt az irodalomtörténeti és nyelvészeti szaklapokba.¹⁵

A Madách-probléma alapos, tárgyias föltárása közben elgondolásaival a következő kérdéskörök feldolgozásához kapcsolódott Tolnai Vilmos: a *Tragédia* viszonya a *Faust*hoz, az eredetiség kérdése; Madách pesszimizmusa; a *Tragédia* szerkezete; a *Faust* és *Az ember tragédiája* közötti különbség a férfi és a nő viszonyának szempontjából; az anyaság szerepe a műben; a kritikai szövegkiadás kérdése. A fölso-rolt kérdéskörök mindegyikét külön dolgozatban tárgyalta, vagy egyik munkáján belül a megjelölt témát kiemelten vizsgálta.¹⁶ Madách *Az ember tragédiája* című műve egyike volt a leginkább szöveggondozásra és kritikai kiadásra szorulóknak. Tolnai ezen a területen is az alapprobléma megoldására irányította figyelmét. Vállalása és célkitűzése nem keve-

¹⁵ Vö.: Kozocsa S. (1940): i. m.; *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 3. Szerk.: Kókay György és V. Windisch Éva. Általános rész. Személyi rész I. A–Gy. (Összeáll.) H. Törő Györgyi–Nagy Miklós–Tódr Ildikó. Bp. 1990. 429., 448–449., 454–455., 463., 465–482., 487., 489–491., 493–494., 503–509.

¹⁶ Vö.: Kozocsa S. (1940): i. m.

sebb, mint a *Tragédia* szövegromlási folyamatának megállítása, a hiteles szöveg megállapítása. Neki köszönhetjük *Az ember tragédiája* első, igen körültekintő módon elkészített szövegkritikai kiadását.¹⁷

Miként Arany Jánoséban és Madáchéban, úgy Széchenyi István szellemi magatartásában is a maga számára való példát érzékelt. Széchenyi döblingi irodalmi hagyatékának egyik részét is kiadta, és nagy szakértői odaadással elemezte. Számára a Széchenyi eszmével és alakjával való foglalkozás tudatos értékválasztás volt.¹⁸

Filológiai módszerű irodalomtörténeti kutatómunkája során a magyar irodalom klasszikus szerzői közül még Zrínyi, Csokonai, Katona, Vörösmarty, Petőfi és Jókai alkotásait vizsgálta. Zrínyi *Szigeti veszedelem* című művével külön dolgozatban foglalkozott, két alkalommal is. Zrínyi művének forrásait kutatta, a *Szigeti veszedelem* alapeszméjéről értekezett. Csokonai *Dorottya*jához irodalomtörténeti adalékokat tárt föl, valamint tanulmányozta és feldolgozta a költő verselméleti fejtegetéseit. Katona József *Bánk bán*ját a részletek iránti érdeklődéssel kutatta, Gertrudis személyét külön elemezte, s vizsgálta Katona és Fessler kapcsolatát is. Elmélyült a Katona-filológiában és szakkikketek között a *Bánk bán* első felvonása tizenkettedik jelenetének hibájáról, s nyelvészeti és néprajzi érdeklődésétől vezettetve a *Bánk bán* népies személyneveiről is írt. Vörösmarty Mihály *A két szomszédvár* című hőskölteményének eredetéről közölt dolgozatot, de a költő Görgey-verséről is publikált rövid filológiai cikket. Ezenkívül még a *Zalán futásáról* adott közre adalékokat. A Petőfi-kutatás eredményeit is gyarapította. Több apró adatot közlő filológiai dolgozattal és egy nagyobb tanulmánnyal járult hozzá a kérdéskör elemzéséhez. Petőfi

¹⁷ Vö.: Tolnai Vilmos: *Az ember tragédiájának szövegéről*. A sajtó alá rendező előszava. In: Madách Imre: *Az ember tragédiája*. S. a. r. és kiad. Tolnai Vilmos. Bp. 1923. V–IX.

¹⁸ Vö.: Kozocsa S. (1940): i. m.

szóanyagában a nyelvújítás során keletkezett szavakat kutatta. Petőfi verseihez fűzött széljegyzeteket, forráskutatást végzett a *János vitéz*hez, adatföltáró megjegyzéseket közölt *Petőfi és az angol irodalom* címmel. Nyelvészeti szempontból vizsgálta Jókai prózáját, anyaggyűjtést és föltárást végzett az író forrásaihoz, filológiai cikket írt a *Kárpáthy Zoltán* tizennyolcadik fejezetéről. Jókai regényeit kiváltképpen kedvelte, s mert szerette írásainak hangulatát és alakjainak világát, örömmel kutatott e területen. A Jókai-kép egy-egy mozaikjának tisztázásához járult hozzá.¹⁹

Konzervatív volt az a tudósnemzedék, ahová szellemi magatartása alapján Tolnai is tartozott. Nemzedékének századvégről örökölt ízlésvilágába Ady költészete nem vagy csak nehezen illett bele. E tekintetben viszont Horváth Jánoshoz hasonlóan Tolnainál is más volt a helyzet. Az Ady-értékelésben mindketten úttörő szerepet vittek, pontosan érzékelték Ady költészetének fejlődéstörténeti szerepét. Tolnai Vilmos mentalitásában az Ady iránti megértő gesztusok sorozatát lehet kimutatni. Saját szavát idézve: „egy tépett kor tépett lelkének diszharmóniája”-ként értelmezi költészetét. Azon kevesek közé tartozott a korszak egyetemi katedráin oktatók közül, akik fölismerték Ady költészetének, stílusának modernségét. Ezen fölismerését a tudományos élet fórumain és az oktatásban is érvényesítette, hangoztatta.²⁰

Összehasonlító irodalomtörténeti kutatásainak eredményeit Tolnai az Egyetemes Philológiai Közöny lapjain közölte. Jelentős apró tényekről szóló komparatiztikai cikkeivel a Heinrich és Katona Lajos által képviselt tárgy- és motívumtörténeti kutatási irány anyagát gazdagította. A kései pozitívizmus időszakában egyike volt azoknak a századutón iskolázottaknak, akik szűkítve differenciálták tovább

¹⁹ Vö.: Kozocsa S. (1940): i. m.

²⁰ Vö.: Tolnai Vilmos: *Ady-magyarázók. (Dr. Nagy Sándor: Ady költészete.)* Napkelet 1927. 839–895.; Uő: *Magyar költők hírvilága.* Bp. 1928. 8.

a Scherer és a hazaiak közül az utóbb említett két irodalomtörténész által bevezetett és honosított módszereket. E területen Tolnai filológiai alapozottságú munkái irodalmunk egyetemes európai művelődéstörténeti beágyazódásának értelmezéséhez szolgálnak becses adalékokat.²¹

Irodalomelméleti, módszertani munkássága tudománytörténeti jelentőségű, mert az első rendszeres magyar irodalomtörténeti kutatás-módszertani kézikönyvet Tolnai írta meg, *Bevezetés az irodalomtudományba* címmel.

Az irodalomtudomány és a nyelvtudomány önelvűségét összekapcsoló módszerének ékes példáját és megnyilvánulását figyelhetjük meg a Petőfi nyelve és a nyelvújítás viszonyát elemző értekezésében és az Arany nyelvi artisztikumával foglalkozó tanulmányában is. A Széchenyi István és a magyar nyelv kapcsolatát tárgyaló írásában művelődéstörténeti szempontokkal kiegészítve valósítja meg a vizsgálatot. Jókai szókészletét elemezve pedig kritikai szempontjainak is teret enged.

Tolnai személyében szerencsésen ötvöződött a nyelvész és az irodalomtörténész szakértelme. A magyar nyelvtudomány területén három fő irányban munkálkodott: a szó-lások kutatása; a nyelvújítás történetének és elméletének földolgozása, szintézisbe foglalása; nagy magyar íróink, költőink stílusművészetének elemzése, nyelvészeti vizsgálata. Nyelvtudományi érdeklődésének fókuszában a magyar nyelv szókészletének és szóláskincsének aprólékos gondnal, a gyűjtési munkálatokat előtérbe állító alapkutatósi metódussal, szótárszerkesztői célkitűzéssel végzett gyakorlati és elméleti tevékenységét látja az életművét becsülő utókor. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából adta ki a *Magyarító Szótárt* és írta meg *A nyelvújítás* címmel egyik főmű-

²¹ Vö.: Katona Lajos: *Az összehasonlító irodalomtörténet fõadatai*. Budapesti Szemle 1900. 161–175.; Heinrich Gusztáv: *Elnöki beszéd a Budapesti Philológiai Társaság XXX. közgyûlésén, 1905. jan. 14-én*. Egyetemes Philológiai Közöny 1905. 165–172.; Németh G. B. (1977): i. m.; Kozocsa S. (1940): i. m.

vét. Ő készítette el az adott időszakban az akadémiai helyesírás szabályait, majd később szintén az Akadémia fölkérésére a hosszú időn keresztül kivételes alapossággal készülő *Nagy Szótár* gyűjtő- és szerkesztési munkálatait irányította. A szólások tárgykörében végzett kutatásait könyvben összegezte, így a szellemi néprajz számára hasznosítható szempontok kidolgozásával úttörőmunkát végzett: a nyelvtudomány interdiszciplináris alkalmazhatóságára adott példát ezen a területen is. Rövid nyelvészeti közleményeiben sokszor szómagyarzatokat ad, a fogalmak helyesbítése és a szükségtelen idegen szavak elkerülése érdekében értekezik.²²

Kutatói figyelmének és érdeklődésének megosztottsága az irodalomtörténet, a nyelvészet és kisebb részben a néprajz között mutatja e területek századeleji egymásraultatóságát is. Pályakezdésének idején az etnológia részben még az összehasonlító irodalomtörténet segédtudománya volt. Ebben a tudománytörténeti helyzetben azonban a néprajz is fölhasználja a motívumkutató, forrásvizsgáló komparatív irodalomtörténet friss eredményeit. A nyelvben folyamatosságát élő képzetvilág megnyilvánulásai, a közmondások, szólásmódok, a néplélek wundti kutatási iránya, az egykoron Herder és a Grimm-testvérek által kezdeményezett, a Benfey és Louis Paul Betz által a századfordulón kifejlesztett kutatási módszerek és eredményeik a századforduló időszakában pályakezdő Tolnai Vilmost is ez irányok szerinti további kutatásra sarkallták.²³

²² Vö.: Sági István: *Tolnai Vilmos*. Magyar Nyelv 1937. 281–288.; Klemm Antal: *Tolnai Vilmos*. In: *Tolnai Vilmos emlékezete*. Kiad. Az Erzsébet Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete. Pécs 1940. 18–23.

²³ Vö.: Tolnai Vilmos: *A szólásokról. Adalékok a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. Bp. 1910.; Uő: *A közmondás néplélektani tekintetben*. Társadalomtudomány 1921. 218–229.; Katona Lajos: *Ethnographia, Ethnologia, Folklore*. In: *Ethnographia* 1890. 69–87.; Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Bp. 1989. 14., 169., 171.

Kutatói ösztöne és szakmai tudatossága, igazságkereső hajlama és önreflexiója folyamatos élenkségű szellemi életet biztosított számára. Szabályos ritmusú mozzanatait a belső és külső zavaró momentumoktól erkölcsi akaratával tudta távol tartani. Folytonos küzdelemben élt, de lelki egyensúlyának következetes fönntartásáért fénylő aranyban fizetett neki az élet. Személyisége az értékválasztás, az életbizalom, az alkat és feladat, a helyzet és képesség pontosan metszett arányainak eredőjében bontakozott ki, s vált már-már szinte a letűnt és eszményített görög kor elképzelt emberéhez hasonlítható módon harmonikussá.²⁴ Mindezekért keményen megdolgozott. Ez a folytonosan tevékeny élet tette fogékonná az értelem megismerési lehetőségeibe vetett hit megtapasztalására. A megismerési vágy, a keresés ösztöne életbizalommal ajándékozta meg, mert szavak nélküli bensőjében tudta magáról azt, s ezért neki is szólt, amit Riedl Frigyesre vonatkoztatva Emersonról idézett. A nem hétköznapi, kivételes emberről írja Emerson, hogy ő az

„[. . .] aki a gondolat felsőbb körében lakik, ahova mások nagy fáradtsággal s nehezen bírnak feljutni; neki csak szemét kell kinyitnia, hogy a dolgokat igaz világlátásban s teljes összefüggésükben lássa.”²⁵

Maga Tolnai filológiai érzékének fejlettségével tűnt ki pályatársai közül, s kiválásának, tudósi pályaalakulásának állomásait szemlélve mondhatjuk: az irodalomtudomány

---

²⁴ Mentalitástörténeti vonatkozásban vö.: Scherer, Wilhelm: *Die neue Generation. Vorträge und Aufsätze zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland und Österreich*. Berlin, 1874. 409.; Vö.: még: Horváth János: *Magyar irodalomtörténet*. In: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927. 93–96.; Személyiségrajz: Birkás Géza: *Tolnai Vilmos emlékezete*. In: *Tolnai Vilmos emlékezete*. Pécs, 1940. 11–13. [Beszéd a Janus Pannonius Társaság emlékülésén]; Kondrádyné Gálos Magda: *Lénye derűt sugárzott. Személyes emlék Tolnai Vilmosról*. Kézirat, 1–5.

²⁵ Tolnai Vilmos: *Riedl Frigyes emlékezete*. (1856. szept. 12.–1921. aug. 7.) Egyetemes Philológiai Közlöny 1922. 7–11.

előkészítő, alapozó mezőnyeiben ért el eredményeket, e területen nyílt számára tér.²⁶

A magyar pozitívizmus második, s egyben kései nemzedékéhez tartozó Tolnai Vilmos nyelvproblematikával szervesen egybekapcsolt irodalomvizsgálata számára az irodalmi szöveg, a littera tárgyi, azaz reális rétegének irodalomtudományi analízise jelentette az alkatához illő feladatot. Szemlélete, módszere, stílusa is ehhez a célkitűzéshez arányított módon nyilvánult meg. Kivételes arányérzékéről és önismeretéről, sztoicista koncentráló képességéről tesz tanúbizonyságot az is, hogy a nyíló lehetőségek és saját tehetségének méreteihez méltóan tudott választani: józan, kitarító munkálkodással szinte mindig önmagát is újjáteremtette. Magatartását áthatotta valami folyamatosságot biztosító nyugalom, amely azokat a tudósokat jellemzi csak igazán, akik a tudományoszeretet és a vélt biztos módszer birtokában elmélyülnek abban a tapasztalatban és belátásban, hogy a tudomány nem is lehet más, mint önkorlátozó rendszer. Tolnai Vilmos vizsgálódásai körét a tapasztalati világon belül vonta meg, a megértéshez teremtett eszközöket magának. Módszerének biztonságérzetét önkorlátozó, csak a feladatra összpontosító lelkiismeretének józanságából és korszakának pozitívista tanultságú tudományából merítette. Hitt abban, hogy a módszer útján a tudomány folytonossága fennmarad, hogy a tudomány módszertan is, és mint metodika tanítható, közvetíthető, örökíthető.²⁷

²⁶ Vö.: Előd Géza: *Tolnai Vilmos 1870–1937*. Nyugat 1937. 156–159.; Loisch János: *Tolnai Vilmos 1870–1937*. In: *Tolnai Vilmos emlékezete*. Pécs 1940. 33.

²⁷ A módszer fogalmáról, a már ismert út követéséről: Gadamer, Hans-Georg: *Was ist Wahrheit?* In: *Kleine Schriften* 1. köt. Tübingen, 1967. 46.; Az irodalomtörténeti, filológiai módszerről: Tolnai V. (1922): i. m. 59–154.; A pozitívizmus és a szellemtörténeti módszer egyidejű jelenlétének recepciója: György L. (1934): i. m. 225–233.; Koszó János: *Szellemtörténet vagy pozitívizmus. Széjlegyzetek a Philológiai Társaság országos értekezletéhez*. Literatura 1933. 67–68.; Tolnai Vilmos tanítható kutatási-módszertani

Egykori pécsi dolgozószobájában könyvtárának jelmondata így hangzik: „Hic mortui vivunt, hic muti loquuntur.”²⁸ Az európai művelődésen végigvonuló, korszakokon átmutató, az időbeliségen is áthaladást kereső filológiai értelmezés, az egykori beszélő és a jelenkori szövegértelmező hermeneutikai kapcsolatát megfogalmazó, általa választott középkori jelmondat igazi kifejezője annak a művelődési értékeket megérteni és közvetíteni kívánó gondolatnak, amelynek komolysága és pályáját jellemző fontossága Tolnai Vilmos tudósi, tanári magatartását áthatotta.²⁹

A részletkutató ösztön, a tényfeltáró tudatosság, a filológiai érzék összefonódása Tolnai Vilmos tudósi magatartásában pontosan nyomon követhető. Filológiai beállítottságú érdeklődése az egykorú, XIX. századi előzményekből építkező, kései pozitivista európai irodalomtudományban honos tudósi mentalitásokkal tartott rokonságot. Milyen volt e késő pozitivista szakértelmiség elképzelése és fölfogása az irodalomtudományról, s milyen fő eljárásai voltak a textológiai filológiának? Tolnai Vilmos filológusi beállítottságának jellegét jobban meg tudjuk világítani, ha röviden kitérünk ezekre a kérdésekre.

A filológiai akribia Tolnai-féle műhelyében a módszernek, a textológiai eljárásnak szigorúan vett követelményei érvényesülnek. A szöveg tudományos közlésének szövegkritikai normáit így fogalmazta meg a *Kuruckori irodalmunk szövegeiről* című, az Egyetemes Philologiai Közönyben közölt, tudománytörténeti szempontból igen jelentős, 1913-ban megjelent dolgozatának elején:

---

kézikönyvének ajánlása egyetemi hallgatók számára: Horváth János: *Kezdd hallgatóimhoz. Egyetemi előadás a tanév elején.* Napkelet 1928. 508.

²⁸ A latin jelmondat magyarul így hanzik: „Itt a halottak élnek, a néma megszólalnak.”

²⁹ Vö.: Szondi, Peter: *A filológusi megismerésről.* Ford. Mezei György. In: *A hermeneutika elmélete. Második rész. Szöveggyűjtemény.* Vál. és szerk. Fabinyi Tibor. (*Ikonológia és műértelmezés 3.*) Szeged 1987. 517–543., főképpen: 518–520.; 522., 528.

„Manapság irodalmi szöveg tudományos közlésének az a sarkalatos követelése, hogy minden tekintetben hű mása legyen az eredetinek, tüntesse fel valamennyi sajátosságát: írásmódjának különösségeit, ejtésbeli tulajdonságait, könyvészeti jellegét, szóval mindazt, ami bármilyen tekintetben szükséges lehet teljes megismeréséhez. Ennélfogva a legjobb akaratú *javítást* és *helyesbítést* is kerülni kell, s mint a közlőnek véleményét és hozzávetését a szöveghez csatolt magyarázó jegyzetekbe utalni.”³⁰

A pozitivistikus tudományos szemléletű irodalomtudományok átjárt mezőnyökön dolgozó irodalomtörténészek közül azok, akik hűek maradtak a filológia módszereihez, az irodalomtudományt egyre inkább csak a filológia övezetén belül tudták elképzelni és értelmezni. Az alapos szövegkritika fölépítésének érdekében, az alapkutatások elvégzésének tisztázott módszerű irodalomtörténész szakértelmiségijévé válva nem kis heroizmussal és tudósi alázattal munkálkodtak. Sokszor a szövegek értékkritikai interpretációjáról is lemondtak, vagy ezt már nem is igazán tartották elsődleges feladatuknak. Amire készültek, amit célkitűző akaratukkal vállaltak, az nem interpretációs elemző, hanem textológiai, filológiai feladat volt.³¹

Szakértelmüket a leghitelesebb szöveg megállapítása érdekében mozgósították, a szövegkritika területén tevékenykedtek. A föllelhető összes szöveg rendezése és összegyűjtése, ezen források examinációja, majd eredeti, hiteles alakjának visszaállítása (restitutio) – mind-mind a filológiai feladat volt.

³⁰ Tolnai V. (1913): i. m. 408.; A szövegkritika egykorú gyakorlati jellegű eljárásaira vonatkozóan vö.: Simonyi Zsigmond: *A szövegkritika módszeréhez*. Akadémiai Értesítő 1915. 1. 5–14.; Szily Kálmán: *Szövegjavítás és szövegronthatás*. Magyar Nyelv 1918. 32.

³¹ A pozitivisták korszak textológiai, filológiai eljárásaira vonatkozóan vö.: Timpanaro, Sebastiano: *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*. Hamburg 1971.; Riedl Frigyes: *Das deutsche Ritterdrama des achtzehnten Jahrhunderts. Studium über Joseph August von Törring, seine Vorgänger und Nachfolger von Otto Brahm. (Strassburg: 1880.)* Egyetemes Philológiai Közlöny 1881. 157.; A pozitivisták irodalomtudomány célkitűzéseire, az irodalomtörténet kutatásának mentalitására vö.: Laermann, K. (1973): i. m. 51–74.

gus feladatkörébe tartozik. A nem szervesen beillő, interpolált szövegrészek tisztázása, a szövegromlást okozó körülmények föltárása és a corruptela szabatos kimutatása, a különböző értelmiségi lehetőségek, olvasati javaslatok és módzatok, valamint szövegváltozatok módszeres jelölése és elkülönítése, a textus történetének föltárása, a változatok elemzése, tüzetes összehasonlító vizsgálata, az anyag esztétikai, irodalomtörténeti vagy egyetemes kútfőértékének jelzése és beillesztése a történelmi áramlatok adott szegmenmába – ez mind valóságos irodalomtörténetst s egyúttal filológust szólító feladat.³²

Tolnai Vilmos számára ezt a textológiai filológia az irodalomtudomány előkészítő, alapvető foka volt. Forráskutatói, összehasonlító szempontokkal is kiegészítette ezt az eljárást, s a szövegkritikai kiadások előfeltételeinek megteremtésére választott magának a célhoz és tárgyhoz illő módszert.³³ Irodalomtörténetst, filológusi alkotásmódjai, amelyek szellemi energiáinak működését nyilvánossá tevő apró cikkekben öltöttek testet, klasszikus íróink, költőink kritikai kiadásainak létrehozásához fontos részletkutatói eredményeket hoztak. Ahogyan Hippolyte Taine az egyéniségben, az alkotó individuumban is, pozitivista szemléletéből eredően, az ént apró tények sorozataként, gyűjtőpontjaként (*une collection de petits faits*) érzékeltte és értelmezte, úgy Tolnai Vilmos műhelyében is az életművek, a műalkotások, nem egyedi, szerves értékminőségű és jelentésű szellemtörténeti fenoménekként, hanem apró tények sorozatát hordozó alkotásokként kapnak filológiai, szövegkritikai, történeti és szövegmagyarázati vagy forráskritikai mérlegelést. Ezek a Taine szavával (*petits faits significatifs*) jelentős kis

³² A szövegkritika szakirodalmára vonatkozóan lásd a *Critique des textes* című rész bibliográfiai anyagát, in: Dain, Alphonse: *Les manuscrits*. Paris 1964. 195–196.; Vö.: Stoll Béla: *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*. Bp. 1987. 3–7., 51.

³³ Vö.: Tolnai V. (1922): i. m. 60–61.

tények, az irodalomtörténeti kutatás számára nélkülözhetetlenül fontos háttéranyagot biztosítanak.

Irodalomtörténeti dolgozataiban, apró cikkeiben, filológiai vizsgálatai során Tolnai a nyelvi értelmezést, a szavak magyarázatát, a jelentésbeli és tárgyi elemzést, a források és hatások feltárását, valamint a tárgytörténeti (Stoffgeschichte) analízist végezte el. Filológiai aprómunkájának eredményeként az általa vizsgált szerzők szövegeinek egyre tökéletesebb értelmezésére, magyarázatára nyíltak újabb és újabb lehetőségek.³⁴

Lényeges kérdés: a XIX. század pozitivistá irodalomtudományát és a klasszika filológia modern filológiákra aplikálható eredményeit nagyra becsülő Tolnai Vilmos vajon hogyan értelmezte a filológiát, miben látta szerepkörét?

A XIX. századi német tudomány humanióráinak reprezentánsa, a művelődéstörténeti szempontú, egyetemes filológiát művelő Ph. A. Boeckh *Encyclopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* (1877) című művének koncepciója szerint, a nagy klasszika-filológus széles körre alkalmazott értelmezésében a filológia az emberi művelődés, az egész civilizáció átfogó tudománya.

Tolnai Vilmos a filológia jelentését nem a Ph. A. Boeckh által megjelölt értelemben, s nem is kimondottan az egykorú német irodalomtudomány szerinti, az egész szellemi

³⁴ A tárgytörténeti és összehasonlító kutatás századvégi módszereinek továbbvitelére és a szellemtörténeti igényű kutatás egyes szempontjainak elfogadására a kései magyar pozitivistá irodalomtörténészek közül például György Lajos is tett javaslatot. Vö.: György L. (1934): i. m. 225–233.; Tolnai Vilmos egyes esetekben kultúrtörténetivé tágította filológiáját, s átlépett az irodalomtudományi hermeneutika filológiai módszerrel művelt mezőnyére, vö.: Tolnai Vilmos: *Arany és Madách „arany almái”*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1924. 87–88.; Tolnai a pragmatikus módon alkalmazható, biztos módszerű kutatás organonjaként használta föl a filológiát, s magától a részletkutatástól és adalékvizsgálattól, az apró mozzanatok számontartásától, az újra és újra megújított, kibővített hatókörű tényvizsgálattól jelentős újabb eredmények előkészítését remélte. Vö.: Tolnai V. (1924): i. m. 3.

életre kiterjesztett eljárásként fogalmazta meg. Nem egyetemes filológiát, hanem alapvető műveletet jelölt ő a filológia szóval. Ha tetszik, számára a filológia egy szűkebbre szabott területen, pontos, célorientált módszerekben megnyilvánuló tiszta és világos eljárások rendszerét jelentette. Korszakának magyar irodalomtudományi praxisát figyelembe véve, Tolnai egy általa ildomosnak tartott, szűkített hatókörben alkalmazandó, de itt jól s pontosan működtethető irodalomkutatói, filológiai metodológiát ajánlott. Fölfogásának jellege, határozott karakterű pragmatizmusa az angolszász tudománymetodológiai hagyományra vezethető vissza.³⁵ Érdekes mód, az angolszász bölcsészettudományban szokásos célorientált pragmatizmus, a pozitivistikus módszerbeli megközelítések iránti vonzalom stigmája mindvégig jellemzi a Tolnai Vilmos-féle tudósi magatartást. R. Wellek és A. Warren e század közepén írt közös irodalomelméleti művükben a filológiát határozottan az irodalomtudomány előkészítő műveletei közé sorolják. „*Előzetes műveletek*”-ként szólnak róla, miként ezt Tolnai Vilmos is tette.³⁶

A Budapesti Philologiai Társaság 1922. évi március 4-i közgyűlésén Tolnai Vilmos mondott emlékbeszédet az előző évben elhunyt kolléga, a filológusként is kiemelkedő tehetségű Riedl Frigyes fölött. Riedl életpályájának és működésének bemutatása során Tolnainak volt alkalma kifejteni saját fölfogását a magyar irodalomtudomány filológiájáról:

„Szerintem a philologia az irodalomtudománynak az az előkészítő, alapvető foka, melynek tárgya a szöveg, célja és feladata a szövegnek mindenoldali megállapítása, s elhárítása minden akadálnak, mely a szöveg teljes és tárgyilagos megértésének útjában áll. Foglalkozik tehát a szöveg hitelességével, hűségével, keletkezésével, nyelvi magyarázatával, értelmezésével

³⁵ Az angolszász szövegkritikai fölfogás egyik reprezentáns képviselőjének Tolnaival rokon mentalitására vonatkozóan vö.: Greg, Walter Wilson: *Collected Papers*. Oxford 1966. 268–269.

³⁶ Wellek, René–Warren, Austin: *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972. 81–100.

vel és forrásaival. Így a philologia az irodalombúvárnak kifogástalan, kész anyagot ad, mely biztos alapul szolgál további következtetésekre és fejtegetésekre.”³⁷

Íme, az irodalomtudomány egyik fontos textológiai előfeltétele áll előttünk Tolnai Vilmos megfogalmazásában. Ez pedig nem más, mint a filológiai megismerési mód, amely módszerével több rá épülő, s nélküle elvégezzhetetlen vizsgálatot készít elő, alapoz meg.³⁸

Az angolszász tudományban honos mentalitást emlegettük Tolnaival kapcsolatban. Az indukciós eljárásokat alkalmazó Tolnai valóban inspirálódott ebből a hagyományból, de nem szabad felednünk a W. Scherer-féle szövegfilológiai iskola, valamint a Lachmann–Haupt–Müllenhoff-iskola hatástörténeti jelentőségét sem. Történetesen a Heinrich Gusztáv által közvetített szemlélet és örökség elemei célkitűzéseiben folytonosan jelen voltak. Miként W. Scherer törekvéseinek momentumai tanítványa, E. Schmidt részletkutatói munkásságára is meghatározó erővel hatottak, akként Tolnai Vilmos is hű maradt a pozitívizmus jegyében kutató egykori mestere, a puritán mentalitású Heinrich Gusztáv szaktudományban szigorú tárgyilagosságot képviselő fölfogásához.³⁹

A pozitívizmus korában, a századvégen a magyar irodalomtudomány legjobb tudását és ismeretanyagát összefoglaló irodalomelméleti kézikönyv megírására inkább csak előkészültek a korszak jeles irodalomtudósai. A századvégen, de a század első tizedében sem született meg még ez a mű. A XIX. század végi filológiai módszerű irodalomtörténeti kutatás törekvéseinek folytatója, Tolnai Vilmos tett kísérletet, s alkotta meg ezt a mára már tudománytörténeti jelentőségű, egykor oktatási célokat is szolgáló irodalomtudomá-

³⁷ Tolnai Vilmos: *Riedl Frigyes emlékezete. (1856. szept. 12.–1921. aug. 7.)* Egyetemes Philológiai Közlöny 1922. 9.

³⁸ Vö.: Szondi, Peter (1987): i. m. 518–520., 522., 528.

³⁹ Vö.: Timpanaro, Sebastiano (1971): i. m.; Riedl F. (1881): i. m. 157.

nyi kézikönyvet. A könyv maga megkésett jelenség, de szükséges és hasznos, mert még megjelenése évében, 1922-ben is jelentős hiányt pótol. Tolnai Vilmos a magyar irodalom szemléleti anyagát is mozgósította, s egyúttal az irodalomtudományi pozitívizmus európai szakszerűségének ismeretanyagát is közvetítette ebben az irodalomtudományi kézikönyvben. Művét elméletképző invenció nélkül, a pozitivistá filológia módszerének bemutatási igényével hozta létre.⁴⁰

Tolnai *Bevezetés az irodalomtudományba* című művének *Az irodalomtudományi vizsgálat módszere* című fejezetében a magyar irodalomtudomány szemszögéből határolja be a filológiai vizsgálat hatáskörét, és az eljárás feladatmegoldó képességének eredményességét egyszerre több művelet párhuzamos alkalmazásában látja. Nem öncélként, hanem eszközként tart igényt a filológiai vizsgálat módszereinek pontos működtetésére. Saját irodalomtörténeti tevékenysége főleg az e művében *A filológiai vizsgálat*, *A szövegvizsgálat*, *A szöveg keletkezése*, *A szövegmagyarázat*, *A forráskutatás*, *Az összehasonlító vizsgálat* címmel bemutatott területeken folyt, s az itt általa propedeutikai céllal röviden ismertett irodalomtudományi módszerekkel végezte kutatásait.⁴¹

Tolnai Vilmos a pozitívisztikus tudományeszmé kisugárzásával átjárt mezőnyökön dolgozott, a XIX. századi örökségből kiinduló irodalomtörténetész-filológus társaihoz hasonlóan, magát az elméletet egyéni munkamódszerének háttérében tartotta. Többnyire filológiai típusú, a tényekhez közvetlenül illeszkedő irodalomtörténeti feladatokat vállalt, értékelőket kevésbé, s szintézisre valójában sohasem törekedett közvetlenül. Önkifejezési formája a filológiai dol-

⁴⁰ Vö.: [Solymossy Sándor] s-s (1923): i. m. 370–372.; A megkésetttség fokára jellemző: Tolnai könyvének megjelenése után röviddel már olvasható volt a szellemtörténeti irodalomtudományi fölfogás egyik reprezentáns összefoglaló műve is. Vö.: Mahrholz, Werner. *Literargeschichte und Literaturwissenschaft*. Berlin, 1923. (*Lebendige Wissenschaft. Strömungen und Problemen der Gegenwart*, Bd 1.)

⁴¹ Vö.: Tolnai V. (1922): i. m. 60–114.

gozat volt. Hazai kortársai közül ismerte jól s nagyra értékelte közeli barátja, Pekár Károly fiziológiai esztétikájának pozitívizmusát is, de az irányzat, a pozitívisztikus gondolkodásmód jegyei teoretikusan nem, csak leszűrt, alkalmazottá tett formában jelennek meg munkáiban.⁴²

A spekulatív megközelítést nem tartotta méltónak a tényekhez illő módszer kialakításában, részletkutatásban megszokott indukciós elvet még az átfogóbb tematikát mozgató munkáiban sem tudja igazán úgy átváltani egy másikra, hogy azzal aztán teljes biztonsággal oldjon meg feladatot.⁴³ A spekulatív filozófiát sem közvetlenül, sem áttételesen nem óhajtotta fölhasználni. Ismerte a századvég és századelő gondolkodási módozataiban zajló értékszerkezeti változást, tudott a paradigmaváltásról, hisz saját tudomány-, szakjainak alakulását közvetlenül, naprakészen nyomon követte. Fölöttébb jellemző gondolkodásmódjára az is, hogy a művészetbölcselet schopenhaueri változatát teljes értetlenséggel utasítja el. A német szellemtörténet szerzőitől, s köztük Diltheytől máig is őriz nagy becsben tartott köteteket hagyatéki magánkönyvtára. Már érett tudósként saját életidejének koreszméi iránt nem mutatott különösebb érdeklődést és fogékonyságot. Az irodalomtörténet *Allerlei-wissenschaft* jellegét nem hangsúlyozta, a pozitív módszerű irodalomtörténetírási tradíciót képviselte. A pozitívisztikus irodalomvizsgálat filológiai módszerének konzervatív szem-

⁴² Vö.: Tolnai V. (1922): i. m. 60–114.; Horváth Károly: *A pozitívizmus mint irodalomtörténeti irányzat és ennek öröksége a polgári irodalomtudományban*. In: *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Szerk. Nyíró Lajos. Bp. 1970. 27–29.

⁴³ Vö.: Gombocz Zoltán: *Jelentés a Nagyjutalomról és a Marczibányi-mellékjutalomról*. Akadémiai Értesítő 1931. 447. 174–175.; A nyelvújítás történetének és elméletének földolgozása alkalmat adhatott volna egy művelődés- és stílustörténeti szintézislehetőség megvalósítására e területen, ebből a föltárt és rendezett anyagból. Vö.: Vossler, K. (1911/1912): i. m.; Uő.: (1912): i. m.; Tolnai viszont a pozitívizmus örökségéből kiinduló módszerrel dolgozott, s ezért a Vossler által fölvetett szempontok alkalmazására nem is vállalkozhatott.

léletű alkalmazójaként a rendelkezésére álló vizsgálati eszközökkel elégedett volt. Szakmai öntudatának forrása, hogy személyiségének jellegéből fakadt tudományos célkitűzése és tárgyválasztása is. A saját munkájában bízó, ezt elsőrendűen lelkiismereti fontosságúnak tartó, egyensúlyra törekvő, ezt főntartó, szkepticizmustól távoli magatartás volt az övé. Gondolkodásmódjához az elméletképző invenció nem állt közel, alkalmazott módszerét viszont áthatotta a kor-szak pozitivista öröksége, amelyet részletkutatói faktualizmusának szolidságával szakirodalmi működése során és tanári pályáján is folyamatosan közvetített. Olvasói ízlésére jellemző, hogy a megnyugtató, optimizmusra alapot adó elemeket nyomozta még Madách főművében is. Nem kedvelte Dosztojevszkijt, s Dickens mellett Jókai regényeit szerette olvasgatni, s kiváltképp *Az új földesúr* címűt. Weber *Demokritosához* különös kedvvel, újra és újra visszatért. A századfordulón szélesebb értelmiségi körökben újra népszerűvé vált Schopenhauer bölcséletét olvasóként sem szívelte, a filozófus pesszimizmusa mögött embergyűlöletet gyanított.⁴⁴

Élet- és világfelfogását a XIX. század nagy tudományos eredményein modernizálódott konzervatív jellegű liberalizmus jellemezte. Mentalitástörténeti szempontból azért teljesen nem hagyta érintetlenül őt sem a magyar irodalmi gondolkodás századfordulói érték szerkezeti átalakulása, bár receptivitása ezen a területen változó. Egyes vonatkozásokban igazán feltűnő, hogy a későbbiekben pécsi tanszékén az irányításával készülő bölcsészdoktori disszertációk egy-némelyikének szemlélete egészen újszerű és eltérő vonásokat mutat a Horváth János-tanítványok által szintén a századvég témaköréből végzett feldolgozásokéitól. Tolnai Vilmos liberalizmusa, konzervatív szemléletű világképe, irodalmi gondolkodása a nemzeti klasszicizmus értékideálja-

⁴⁴ Vö.; Barta J. (1931): i. m.: Mahrholz, W. (1932): i. m. 35.; Birkás G. (1940): i. m. 11–13.; Kóshalmi Béla (összeáll. és bev. ellátta): *Tolnai Vilmos. [olvasmányairól]* In: *Új könyvek könyve. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól.* Bp. 1937. 345–348.

in túli területeken vizsgálódó disszertációk felé is nyitott és méltányoló volt. A századvégen és a századfordulón bekövetkezett irodalmi, esztétikai értékszerkezeti átalakulásnak, a korforduló változsfolyamatainak, követelményeinek nem lett kiszolgáltatottja, mert ebben a külső helyzetben gondolkodásmódjának konzervatív attitűdje állagvédő belső szerepre váltott. A korszakváltás átélőjeként, az egykori Arany–Kemény–Gyulai-féle irodalmi gondolkodásmód hagyományrendszeréből származó értékelvűség lassú elhalálása következtében még inkább erősödött odafordulása Arany János költészetéhez.

A századvégen zajló, saját életidejére is kiható értékszerkezeti átalakulásról közvetetten Bartha József *Két nemzedék magyar irodalma* című könyvének bírálatában, a Protestáns Szemle lapjain szólt. Így jellemzi a kiegyezéstől a századfordulóig tartó korszak szépirodalmi szerzőinek mentalitását és életérzését:

„A régi eszmények elvesztették ihlető erejüket, a nemzeti létért való aggodalom megszűnt; az újabb költők vagy a régiek hagyományaiban haladnak tovább, de hangjuk üressé, szónoki harsogássá lesz, vagy általános emberi kérdések felé fordulnak és kellő tájékozódás nélkül a társadalmi rétegek is osztályok megoldást váró feladatait feszegetik. Múlt és jelen, egymástól idegenül és értetlenül elfordul, a múlt elhalt eszményeit az új kor nem tudja új, éltető ideálokkal pótolni, s az irodalom idegesen billeg ide, s tova, mint az irányát vesztett delejtű. [. . .] sok szál a múlt utolsó kiágazása, sok a jövőnek gyökere. Itt óvatosan és szigorúan mérlegelni kellene sok mindent: mit örökölt a kor? mit vetett el az örökségből? mi újat talált önmagában? [. . .].”⁴⁵

Az irodalomról való gondolkodás területén is egy nagy szemléleti változásnak lehetett kortanúja. Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (1930) című szellem-történeti elvrendszer szerint összeállított kézikönyvét is forgatta, ismerte, de szempontjait nem használta. Thienemann műve már a másik pólust, a német szellem-történetből ki-

⁴⁵ Tolnai Vilmos: *Bartha József: Két nemzedék magyar irodalma*. Protestáns Szemle 1927. 470.

ágazó új módszer magyar irodalomtudományi emancipációját jelezte. Tolnai a szellemtörténet légkörében nem, de a közvetlen tapasztalás józan áramlású közegében kitűnően, s biztonságban érezte magát. Műtörténeti szemlélete is erre a befogadói tapasztalatra épült. Ha irodalmi szabályokat érvényesít, vagy ha esztétikai megfontolások alapján ítél, akkor ezeket legtöbbször Arany és Madách műveinek ismeretéből és Gyulai esztétikai fölfogásából szűri le. Ezen elvei, melyeket gyakrabban az oktatásban, s ritkábban írásaiban alkalmaz, inkább poétikaiak, mint elvont esztétikaiak.⁴⁶

Művészi érzékenységét mozgósítva esztétikai fogékony-ságáról tesz tanúbizonyságot akkor, amikor a befogadó és a szöveg közötti kölcsönviszonyt pontosan érzékeli. Az irodalmi műalkotás analitikus vizsgálatáról szólva definíciós kísérletet is tett: „[...] az irodalmi alkotás olyan egység, melyet a műélvezet megsemmisítése nélkül alkotórészeire bontani nem lehet.”⁴⁷ Tudott valami egészen fontosat az irodalmi műalkotásról. Tudósi magatartásáról, tárgyához való viszonyáról ez a definíció sokat elmond. Esztétikai szemléletének egy fontos kísérőeleme nyilvánult itt meg. Tárgyához való modalitása nem csupán e fogalmi meghatározási kísérlet során mutatta befogadni, megérteni óhajtó gesztusának roppant arányait. Abban az esztétikai kontemplatív magatartásban is megnyilvánult, amelynek lét és gondolási módzataihoz, életformaszervező értékeinek fönntartásához az egyetlen-egyszeri, soha többé nem ismétlődő saját személyiség belső derűje szolgáltatta a szükséges szellemi energiákat.⁴⁸

⁴⁶ Vö.: Horváth János: *Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Deutsch–Ungarisches Heimatsblätter, 1930. 342–345.; Nagy József: *Új elmélet az irodalomelméletről*. ItK 1930. 385–396.; Dénes Tibor: *Tolnai Vilmos esztétikája*. It 1940. 97–107.

⁴⁷ Tolnai V. (1922): i. m. 146–147.

⁴⁸ Vö.: Birkás G. (1940): i. m. 11–13.

Tolnai Vilmos befogadói alapmagatartása szerint választott akkor is, amikor Rodin következő szövegét – kivételesen fontosnak tartván – lefordította:

„Mi a művészet? Elmerülés a természetbe, magasabbrendű öröme a szellemnek, mely a természet titkaiba behatol. A legfenségesebb feladat az ész törekvése, hogy a világot megértse és megértesse. Az emberi lélek mosolya a házon, a bútoron, egyszerűen a környező világon.”⁴⁹

Ez az idézet kapu, amelyen át már a fordító személyiségéhez visz az út, hisz ő maga is ezt a művészetfölfogást képviselte.

Irodalomtörténettel és nyelvészettel foglalkozó szakértelmiségi volt Tolnai. Pontosán behatárolható területeken dolgozott. Miként a pozitivista örökséget fejlesztő történeti-filológiai iskola neveltjei, a Lanson-tanítványok, valamint Scherer filológiai pozitívizmusának követői, munkáiban ő is adatszerű részletességre törekedett. Józan szigorúsággal készült módszeres munkák kerültek ki a keze alól. Póz és pátosz nélküli hangnemben írt.

A századvégi schereri filológiai pozitívizmus Heinrich által honosított és közvetített örökségével élt együtt, s ennek szellemében végezte kutatásait. Az irodalomtudomány előkészítő, alapvető fokának tekintette a filológiai munkát.⁵⁰ Saját irodalomtörténeti gyakorlatában, Horváth Jánostól eltérően, nem óhajtotta csak a történeti szemléletű, esztétikai értékelést alkalmazó szintézisalkotás számára való szerepkörbe utalni a filológiát.⁵¹ Az irodalmi filológiát fontosnak érezte önmagában is, ebben fölfogása inkább Szilárdyhoz és Heinrichéhez volt hasonlatos. A pozitívizmus korszakának végén célkitűzésével és kutatói tevékenységével Tolnai abba a tudományos feladatvégzésbe kapcsolódott be,

⁴⁹ Rodin szövegének Tolnai által fordított részét idézi: Dénes T. (1940): i. m. 106.

⁵⁰ Vö.: Tolnai V. (1922): i. m. 7–11.; Előd G. (1937): i. m. 156–159.

⁵¹ Vö.: Heinrich G. (1905): i. m. 165–172.; Horváth J. (1913): i. m. 201–207.

amely a tudományszak századeleji helyzetéből adódott.⁵² A filológiai módszerű irodalomtörténeti kutatás századvégi szakszerűségének tradícióját örökítette át századunk első harmadára. Aranyról, Madáchról készült még nagyobb tanulmányt írni, föléledt benne az általa felszínre hozott adatok és részleteredmények összefoglalásának késői vágya, de életlehetőségei erre már nem nyitottak neki teret, s így az egybefoglalás kifejelete ezeken a területeken számára végleg elmaradt. Pályáíve azért mégis töretlen, mert ami belső és külső utat alaptehetsége számára megnyitott, azt irodalomtörténészként is mind bejárta.

Tolnai Vilmos irodalomtörténeti kutatásra sarkalló benső indítéka szaktudományi jellegű. Ez célkitűzésében, módszerében és magatartásában is kifejezésre jut: az irodalomtudományi pozitívizmus századvégi filológiai örökségének közvetítője, a tárgyilagosság kívánalmának következetes megvalósítója volt. Az irodalomtudomány előfeltételeit biztosító szövegkritika, a részletkutatás, a filológiai módszerű irodalomtörténeti vizsgálódások alapozó mezőnyeiben, választott tudományszakának önálló becsét növelve a filológia szigorú kritériumainak megfelelő szempontok szerinti kutatás szakmai céltudatosságával, szűk úton magasra jutott. Folyton-folyvást odaadást, munkálkodást igénylő, s erőfeszítések árán bőven termő tudományág volt az övé. Tudományágán belül irodalomtörténészként a filológiai megis-

⁵² A korszak irodalomszemléletéről és irodalomtörténeti szerepköréről: Heinrich Gusztáv: *Elnöki megnyitó beszéd a Budapesti Philológiai Társaság közgyűlésén*. Egyetemes Philológiai Közöny 1887. 296–302.; Uő: (1905): i. m. 165–172.; Kerecsényi D. (1979): i. m. 211–220.; Németh G. B. (1977): i. m. 343–362.; Uő: (1972): i. m. 265–272.; Tolnai Vilmos tudománytörténeti külső helyzetére vonatkozóan az 1928-ban százévesnek számító magyar irodalomtudomány önszemléleti anyaga ad eligazítást. Vö.: Pukánszky Béla: *A százéves magyar irodalomtudomány*. Szeged 1928. (*Széphalom Könyvtár* 6.); Császár Elemér: *A magyar irodalomtörténet százéves fejlődése*. Budapesti Szemle 1928. 210. köt. 610. 360–388.; Thienemann Ti-vadar: *Irodalomtörténet*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931. 53–86.

merési mód volt számára a keret, a „paradigma”, amelyből kiindult.⁵³

Nemcsak láncszeme ő az e területen végzett kutatások folytonosságának, hanem újramegnyilatkozása is a XIX. századi elődeinél kialakult filológiai módszerű irodalomtörténeti tradíciónak. Irodalomtörténeti életműve, szaktudományi magatartása a részletkutatás iránt kevésbé fogékony kései utókor számára a szakszerű tudományművelés folytonosságának fönntartására, a nyelv- és irodalomtudomány kölcsönviszonyát alapul vevő, a két tudományág lehetőségeit egyesíteni óhajtó irodalomtörténeti kutatás és a filológiai irány továbbvitelére biztató diszkrét üzenet egy előző korszakból.

⁵³ Irodalomtörténeti és nyelvtudósi művét a kortársi szemlélet oldaláról bemutató emlékbeszédek, nekrológok, cikkek és a pálya teljes ívén kibontakozó munkásságot érzekeltető és rögzítő bibliográfia vonatkozásában vö.: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 7.* Szerk. Vargha Kálmán és V. Windisch Éva. Személyi rész II. L–Zs. (Összeáll.) Botka Ferenc–Vargha Kálmán. Bp. 1989. 597–598.

FORUM

„IGEN ÉS NEM TÖKÉLETES SZINTÉZISE”¹

(SZERKEZET ÉS SZERKESZTÉS
BABITS VERSENYT AZ ESZTENDŐKKEL!
CÍMŰ KÖTETÉBEN)

Számadás-kötet Babitsé, a fogadtatás hangjai is utalnak erre:

„Egyetlen nagy mondanivaló tölti be. Mindegyik vers külön tárgy, és hangulatvilága megannyi illusztrációként ehhez az uralkodó mondanivalóhoz kapcsolódik...”²

– írja recenziójában Illyés Gyula.

„A *Versenyt az esztendőkkel!* verseiben nincs egy olyan sor, mely egyetlen földi tárgy képét kívánta volna rajzolni. Csak a lélek hangját halljuk, a mindentől elszakadt, éggel, földdel és önmagával harcoló lélekét, a vágyódót, a kétségbeesettet, szörnyű álmokra s szörnyű valóságra kiválasztottat”³

– tanúskodik Török Sophie. A korabeli recenzensek, a kritika, az életmű későbbi méltatói valamennyien hangsúlyozzák a kötet jelentőségét. Kárpáti Aurél szerint „Ady utolsó könyve óta nem kaptunk ilyen gazdag ajándékot”.⁴ Sőtér István a Magyar Szemlében megjelent nekrológiájában a költői életművet épp ezzel a kötettel reprezentálja: „A *Versenyt az esztendőkkel!* költőjét nem veszthetjük el soha ...”⁵

¹ Kárpáti Aurél: *Babits Mihály életműve*. Athenaeum, 1941. 20.

² Illyés Gyula: „*Versenyt az esztendőkkel!*” *Nyugat*, 1933. I. 689–694.

³ Török Sophie: *Költészet és valóság*. In: Babits Mihály: *Keresztülkaszul az életemen*. *Nyugat*, 1939. Utószó

⁴ Kárpáti Aurél: i. m. 20.

⁵ Sőtér István: *Babits Mihály (1883–1941)*. *Magyar Szemle*, 1941. 210–215.

A kötet jelentőségét Babits is tudja, érzi. Jellemző megnyilvánulása ennek az az arány, amellyel a kötetet a *Válogatott versekben* szerepelteti (Athenaeum, 1941. Athenaeum olvasótára sorozat). *Az istenek halnak, az ember él* kötetből választja a legkevesebb verset, összesen hetet a negyvenötből. Többi kötetéből átlagosan a versek negyedét, harmadát emeli a válogatottak közé. Két kötete szerepel igen reprezentatívan a válogatásban: *A Sziget és tenger* negyven verséből tizenhetet, a *Versenyt az esztendőkkal!* kötet ötvenkét verséből huszonötöt szerepeltet!

A Versenyt az esztendőkkal! Babits hetedik verseskötete, *Az istenek halnak, az ember él* 1928-as megjelenését követi 1933-ban. Az alcím szerint a kötet az új költemények 1928–1933 között született sorozatát öleli fel. A versek keletkezési idejét csak néhány esetben ismerjük, ezért a kötet verseinek időrendjét csak az első közlés ideje szerint tekinthetjük át. A legkorábbi versek az *Elgurult napok* (Pesti Napló, 1928. december 25.), a *Gondok kereplője* és az *Isten gyermája*. (Mindkettő: Nyugat, 1929. január 1.) A kötet legfiatalabb versei az *Ájtatos párbeszéd Húsvétra* és a *Botozgató*, mindkettő 1933. április 16-án jött, a *Botozgató* a Nyugatban, az előző a Pesti Naplóban. Hozzávetőlegesen tehát — a versek megjelenését alapul véve — ezen időhatárok között íródik a *Versenyt az esztendőkkal!* ötvenkét darabja.

A kötet legtöbb verse a Nyugatban látott napvilágot (36), de jelentős a Pesti Naplóban megjelentek száma is (12). Az Estnél és a Magyarországon a kötet két-két verse jött. A Pesti Naplóban közölt tizenkét versből négy karácsonyi számban jelent meg. (1928: *Elgurult napok*; 1930: *Év végén*; 1931: *A jó hír*; 1932: *Mint forró csontok a máglyán*) Ugyancsak karácsonyi számban jött a Magyarország által közölt két vers, a *Paplanom virágai* (1929) és *A felnőtt karácsony* (1930), s Az Est-béli két megjelenés egyike is karácsonyi. (*Az álom kivetett* 1929) Ünnepi számban jelenik meg az *Aj-*

tatos párbeszéd Húsvétra is. Látható tehát, hogy a Nyugaton kívüli sajtóorgánumban való megjelenések nagy része karácsonyi és húsvéti számokkal kapcsolatos.

A *Versenyt az esztendőkkal!* a Nyugat-könyvek sorozatában jelent meg. A sorozat terve – a Nyugat-Barátok Irodalmi Körének koncepcióján belül – Móricz Zsigmond fejében született. A terv szerint évente tíz Nyugat-könyv jelenik meg, terjesztésük kizárólag a kör keretén belül történik, a könyvkereskedelemben egyetlen példány sem kerülhet.⁶ Móricz szerkesztősege idején – az ismert problémák és nehézségek következtében – a terv csak részlegesen válik valóra, s 1931–33 között csupán négy mű lát napvilágot. (Közük a Babits szerkesztette *Új Anthológia*, 1932-ben.) A sorozat Móricz kiválása után is folytatódik, s így jelenhet meg a Nyugat-könyvek nyolcadik tagjaként Babits: *Versenyt az esztendőkkal!* kötete 1933. június 16-án.

A *Versenyt az esztendőkkal!* kötet igényes nyomdai munkáról tanúskodik: Középkék vászonkötés, a fedélen Beck Ö. Fülöp Nyugat-emblémájának dombornyomása, a gerincen aranyozott sorozat- és műcím, jó minőségű papír, ötféle betűtípus dicséri a Révai Irodalmi Intézet nyomdájának munkáját.

⁶ Lásd: Móricznak az írókhoz küldött szerződéstervezetét. In: *Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője*. PIM 1984. 403.

A kötet szerkezet vizuális elemei

„... optikai érdeklődése és érzékenysége nemcsak a természet, a valóság, de a művi, mesterséges látványok felé is különleges intenzitással fordult.”⁷

Babitsnál, a valóság költőjénél a látvány, a vizualitás alkotáslélektani szempontból elsődleges jelentőségű. Látási, érzéki élményei igen erősek, s ugyanilyenek vizuális emlékei is. Szülőföldjének tájélménye meghatározó szereppel bír a költészetében, s a látvány, az emlékként rögzült vizuális képek később is sokrétű hatóerőt jelentenek versanyagává válásukig. Jó példa erre a Török Sophie idézte „feledt célú gépek hullamezeje”, egy utazás közben rögzült kép versbeli objektiválódása.⁸

Babits vizuális érzékenysége a *Versenyt az esztendőekkel!* kötet látványszerkesztésében, a vizuális eszközök alapstruktúra-támogató felhasználásában is tetten érhető. A kötet szedésképe igen változatos, s erős a valószínűsége annak, hogy ez a tipográfiai szerkesztési alapelveiben jól megfogható elrendezés nem a nyomdának, hanem Babits előírásainak köszönhető. A tipográfiai szerkesztés legfontosabb alapelve, hogy a kurzívan szedett versek előtt és után egy teljes oldal üresen marad. Ez a hat kiemelt versnél maradéktalanul teljesül, még az első és az utolsó esetében is, pedig itt a kötetindítás és a lezárás elfogadhatóvá tette volna az

⁷ Péter András: *Babits szeme*. In: Magyar Csillag 1943. augusztus 1. 152.

⁸ Az utazás Babits számára – fokozott vizuális érzékenysége miatt – mindig feszültséget jelentett, a vonat vagy autót pedig – amelynek során „házakat, életeket torlódni” látott (*Abból a kikötőből*. . . 1930) – rendkívüli izgalmakat. Az utazás vizuális ingerei nemcsak költői képanyagot jelentenek számára, de gyakran az ihlet forrását is. (Lásd: *A pályaudvaron; Vasúton; Vonaton; Haza a telepre; Éji út; Vasárnapi impresszió, autón; Tremolo; Erdő, fák, ágak...; Örült vasak és halk acélok; Vonaton; Tátra felé; Abból a kikötőből*)

esetleges kompromisszumos megoldást. Hasonló alapelv a versek lapközépi kezdése, amely a szerkesztés jelentős nővumaként értékelhető. (Az ötvenkét versből negyvenkettő lapközépen kezdődik.) Ahol ez az elhelyezési mód nem valósul meg, ott más alapelv érvényesítése – pl. a kurzívan szedett versek előtti tiszta oldal elhagyása – lehet az ok. (Lásd az *Isten gyertyája* elhelyezését!) Másutt (*Rejtvények; Ajtatos párbeszéd Húsvétra*) – a versek hosszából fakadóan – a két vers közötti szünet lett volna sok a lapközépi kezdéssel. Külön tárgyalandó a *Verses napló* ciklusa, ahol a lapközépi kezdés (hat esetben), illetve a laptetőn való kezdés (ugyancsak hat esetben) a kötetkonstrukción belüli újabb szerkezet kialakításának eszköze.

A versek lapközépi kezdésének következménye lesz a versek előtti és utáni üres féloldal (vö. a kurzív versek előtti és utáni üres oldalakkal) és egy igen sajátos tipográfiai kép. Hogy a szedésformátum ilyenén alakulása korántsem lehet a véletlen műve, arra a kurzívan szedett versek képe a bizonyíték. A hat kurzívan szedett vers a szedéskép alapján három típusba sorolható:

1. fent és lent szedett (oldalanként 2 strófa)
2. folyamatosan szedett (oldalanként 3–3,5 strófa)
3. lent szedett (oldalanként 1 strófa).

A kurzívált versekből az első típusban szedett a *Mint a kutya. . .*, az *Introibo*, valamint *Az Isten és ördög*. Folyamatosan szedésű a *Mint különös hírmondó. . .* és a *Verses napló*. A harmadik típust az *Ohyan az életünk. . .* képviseli. A kötet vizuális struktúrájában tehát három eszköze van a hat vers kiemelésének: a kurzív szedés, az eltérés a többi vers szedésképétől – a kurzívált versek elhelyezésére a szimmetria, a többi versére az aszimmetria jellemző –, valamint a közrefogó üres oldalak. Mindezen vizuális eszközök a szerkesztettséget, a rendet, a verskötet önálló mikrokozmoszá-
nak létét sugallják az olvasónak. Önálló egységként él, lé-

legzik a könyv, érzékelhetően több versek halmazánál, ritmusa van, hullámvázása és sajátos hangsúlyai.⁹

*A szavak,
szószerkezetek tipográfiai kiemelésének funkciója*

Ó, ti kemény
magvak, ti lelkeim magvai, szók!
művészetemnek nincs sava hát
mely felolvasszon annyira csak
hogy a gondolat salakja szent
italomnak színét és ízét
el ne busítsa?

(Recitatív)

J. Soltész Katalin, Babits költői nyelvének avatott ismerője Babits tipográfiai kiemeléseit Arany hatásának tulajdonítja, s a kiemelés eszközének véli:

„Dólt betűvel szedeti azokat a szavakat, amelyeknek különös nyomatékot, jelentőséget tulajdonít. (...) Másutt a szövegből kiütözött idegen szavak emelkednek ki dólt szedésükkel. (...) A zökkenőmentes megértést szolgálja az alkalmilag főnévként használt más szófajú szók dólt betűs szedése.”¹⁰

Az idézett kijelentések tényként fogadhatók el, de nem adnak általános érvényű magyarázatot. Nem valószínű, hogy ugyanazon formai jelenség – a tipográfiai kiemelés – három egészen különböző részprobléma megoldását jelentené Babitsnál. Márcsak azért sem, mert joggal merül fel ekkor a kérdés, hogy az idegen, illetve főnevesült szavaknak miért csak egy része kap ilyen megkülönböztetett figyelmet. Valószínű, hogy a kurzivált szavaknak, szószer-

⁹ Természetesen az efféle polifon vizuális szerkesztésnek ára van: A *Verseny az esztendőkkel!* ötvenkét verse az első kiadásban százhuszonöt oldalt foglal el! Ugyanezen versek a Babits Mihály összegyűjtött versei kötetben (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.) ötvenhét oldalon találhatóak.

¹⁰ J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 325–326.

kezeteknek valamiféle egységes magyarázó elvét kell megkeresnünk. Azt az elvet, amelynek használata Babits számára nem alkalom- és ötletszerűséget, hanem következetes törvényszerűséget jelentett. De más bizonyítéka is van annak, hogy a kurzív szedés nem a kiemelés vagy a nyomatékosítás egyszerű eszköze. Babits ugyanis köztudottan élt a nagybetűs kiemeléssel is, amely az adott fogalom jelentőségét hangsúlyozza, a szó szimbolikus, asszociatív körét tágítja. Hogyan magyarázhatók az alábbi kiemelések? (A kurzív szedést aláhúzással jelöljük.)

87 „csendüljön ki dalodból
a Béke és Jövő:
zengd, amit Ők akartak
– s jaj! meg nem élhetik –:
kik életünkért haltak,
zengj életet nekik!
(Prológus)

22 „nem a seiend, hanem a geltend, ami
mindörökre gilt
tisztá és időtlen igazság – forma – zárt és
egyre nyílt
új formák felé, az Észnek játszani építődít és
rakni a formák formáit – míg tisztultan a
boldog Ész
állványról állványra hágva, heidelbergai
halmokon
túl, az örök Formák honában él, és élete
nem rokon
élmények süket életével – ...”
(Egy filozófus halálára)

13 „Ki ünnepli Őt ma, mikor a vágy, a gond
messze az Övétől, mint sastól a vakond”
(Petőfi koszorúi)

A magyarázat nyilván csak az lehet, hogy a kurzív szedés a nagybetűs kiemeléstől egészen eltérő funkcióval bír Babitsnál, hiszen a kettős kiemelésnek – lásd nagybetűs és kurzívan szedett *Ész* – csak így van értelme. Mi lehet tehát az az egységes magyarázó elv, amely valamennyi kurzív szedett szó és szó szerkezet funkcióját megfejtetheti?

Kiindulópontunk Babits alkotó módszere s előadói stílusa lehet. Tudvalevő, a kettő szorosan kapcsolódik. A kortársak több helyütt megemlítik, hogy a Babits versek legtöbbször járkálva, sétálva született, a verscsírát némán mondogatva, továbbszöve. Ascher Oszkár írja Babits emlékkönyvében:

„Aztán előadta saját versét a »Danaidák«-at, elmondta, hogy ezt a költeményt sokszor előadta nagyközönség előtt, mielőtt egy sorát is papírra vetette volna, tehát valóságos akusztikai »születés« volt ez.”¹¹

A *Turáni induló* keletkezéstörténetéről Szilasi Vilmos ezt írja:

„A vonatra várva, minden strófa megvolt, mire fölszállt. Így készül a legtöbb, ácsorogva, sétálva.”

Természetesnek tűnik, hogy mindezen mozgások Babitsnak olyan ritmusalapot adhattak, amely ihlető szereppel bírt, de egyben alapul is szolgálhatott a vers bonyolultabb ritmusainak. Nem véletlenül kerülhetett a *Dobszó* című versében a hasonlat két pólusára a két láb, s a dobverő:

23 „Azért perget egyre marsot szívünk mint a dob
melynek nyugtalan verője mint két láb topog.”

Az is valószínű, hogy Rába György a *Recitativ* inspirációját vizsgálva nem teljes joggal nevezi botfűlűnek Babitsot,

„aki csak reménytelenül rajongott – s főképp esztétikai indítékokból – a zenéért, pusztán a zenei formanyelv expresszivitásából nem kaphatott ihletet”.¹²

¹¹ Ascher Oszkár: *A „Húsvét előtt”-től a „Jónás könyvé”-ig*. In: *Babits emlékkönyv*. Nyugat é. n. 249.

¹² Rába György: *Babits Mihály költészete*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1981. 470.

Ez a kategorikus kijelentés csak akkor lehetne igaz, ha a zenét pusztán melódiának tekintenénk. De a zenének két olyan központi eleme van, amelyből a forma többi összetevője kibontakozhat: a melódia és a ritmus. A kettő közül legfeljebb a melódiát zárhatjuk ki — bár az sem bizonyított tény, hogy jogosan —, de nem tehetjük ezt semmiképp a ritmussal, s a melodika recitativo válfajával.

A ritmus és a recitativo kulcsfogalmak Babits alkotói habitusának feltárásában. Nem véletlen, hogy Babits verscímei között szép számmal akad olyan, amely primer, de legalább szekunder jelleggel ritmikai fogantatású.¹³ Az erős ritmikai indítékok nemcsak a versek születésekor érezhetők, hanem Babits előadói stílusában is, melyet legpontosabban Hont Ferenc elemzett:

„A dallamos, elnyújtott beszédmód, a rövid és hosszú szótagok pontos váltogatása a vers ritmusát érzékelteti. A hangszín finom árnyalásai kifejezik a verssorok hangulati tartalmát. A plasztikus tagolás, a kemény és lágy hangsúlyok helyes elosztása világosan kidomborítja a mondatok értelmét. Babits csodálatos érzékkel hidalja át a magyar értelmi hangsúly és az időmértékes nyomaték ellentéteit a beszédben. Művészien játszik a ritmizálás e kettős lehetőségével (. . .) Értelmem, érzés és zeneiség szervesen egybe-forr.”¹⁴

S itt kanyarodhatunk vissza kiindulópontunkhoz, s ha hipotetikus érvennyel is, de kijelenthetjük, hogy a szavak, szó szerkezetek tipográfiai kiemelésének Babitsnál mindig akusztikai magyarázata van. A kiemelés szükségességéről valószínűleg akkor dönt a költő, amikor az írásképet összeveti a benne létező akusztikaival, s az írásképpem nem idézi fel

¹³ Lásd: *Gólgotai csárda; Theosophikus énekek; Strófák a wartburgi dalnokversenyből; Turáni induló; Ballada Irisz fátyoláról; Esti dal; Éji dal; Haláltánc; Cigánydal; Téli dal; Naiv ballada; Egy dal; Szerenád; Dal, régmódi; Fájó, fázó énekek; Reggeli ének; Recitatív; A jószág dala; Fortissimo; Zsoltár gyermekhangra; Zsoltár férfihangra; Dal, prózában; Dal az esztergomi bazilikáról; Himnusz; Győzelmi ének, estefelé; Gondok kereplője; Medve-nóta; Tremoló; Dobszó; Beteg-klapancia; Botozgató;*

¹⁴ Hont Ferenc: *Hogyan szavalt?* In: *Babits emlékkönyv*. 248.

pontosan azt,¹⁵ vagy félreértelmezésre adhat alkalmat. Ez utóbbira jó például szolgálnak azok a sorok, amelyekben a kurzív kiemelés révén nem a jelző, hanem a jelzett szó kapja az intonációs nyomatékot:

9 „Előtte állva szolgálója tartja,
rabszolgalány, a drága *ládikát*,”
(*Hegeso sírja*)

85 „hogy útja szűk bár, de valódi *pálya*,
mert hódít s nemhiába ballag ott’
(*Hadjárat a semmibe*)

25 „mig tisztultan a
boldog *Ész*
állványról állványra hágva, heidelbergai
halmokon
túl, az örök Formák honában él, . . .”
(*Egy filozófus halálára*)

A kurzívan szedett szavak, szó szerkezetek tehát akusztikai egységeket jelölnek, olyanokat, amelyeknek váratlan intonációs nyomatéka van. (Az intonációs nyomaték lehet hangsúly, azaz erősségi nyomaték, lehet dallamcsúcs, dallamugrás, azaz magassági nyomaték, vagy mindkettő.) Az

¹⁵ A kettő egybeesése Babits számára igen fontos, hiszen ideális befogadói aktusnak a hangosan (magunknak) olvasott verset tartja. Lásd: *Költő és tolmácsa*. (1918): „A verset tehát, ahogy a költő szánja, mégiscsak magunknak mondjuk és olvassuk. Az ilyen olvasás nem előadás, és bár hangosan történik, célja a közlés. Nincs kötelezve a megértésre, az értelem kidomborítására, mely a művészi bonyolult nyelvű verseknél az előadónak gyakran oly nehézséget okoz. Az ilyen magányos olvasás még ha hangos is, nem beszéd. Nem megértetni akar, hanem a nyelv titkos zenéjét élvezni, és testet adni a vers ritmusának. Inkább skandálás ez, mint szavalás. Hanghordozása éneklő, és a grammatikai értelem másodrangú benne.” In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1978. I. k. 524–525.

egységes magyarázó elv tehát nem jelentéstani vagy mondat szerkezeti, hanem hangzati indíttatású.

A kurzívan szedett versek kérdése

„Az író szándéka a döntő tényező. . . ”¹⁶

A többdimenziós távlatosság, mint Babitsnál ab ovo létező alkotáslélektani elem és állandóan jelenlévő igény Babits számára a valóság egyik leglényegesebb vonása, amelyhez hasonlóan a gondolathoz is több dimenziót rendel:

„. . . a drótokat pedig, e vékonyan kanyargó, egyformán piszkos tinta-drótokat, melyek lapomat hálózják, utálom, akár a síneket – hisz sínek ezek is, irányzó és korlátozó sínek: egy irányba terelik, egy dimenzióba szorítják a gondolatot; holott a gondolat, ha bomba s nemcsak nyíl, s ha van akarata a robbanásra, nem egy cérnadróton, de talán a szélrózsa puszta síkságán sem férne el, hány dimenziója van a gondolatnak? S éppen tán az a legnagyobb hibája az emberi nyelvnek, hogy csak nyíl és csak dróton jár és sínen, és csak egy dimenziós . . . ”¹⁷

Babits problémája nyilvánvalóan az, hogy a műalkotás horizontális dimenziója nem elégséges, az irodalmi mű jel-sorain végigfutó emberi tudat nem mindig képes dekódolni a többdimenziós gondolatot, a maga teljességében megragadni a lényegét. (Lehetetlen itt nem gondolni a strukturalista Roman Ingardenre, aki a harmincas években dolgozza ki az irodalmi műalkotás kétdimenziós szerkezetét.)

Hogy Babits ezen gondolata nem tartozik a pillanatnyi ötletek, a magamutogató alkalmi levélziporkák közé, azt bizonyítja az a tény, hogy évtizedekkel később is felbukkan, szinte változatlan formában:

¹⁶ Babits egyetemi előadása (1919. május 12.) Szabó Lőrinc lejegyzésében. In: *Mint különös hírmondó*. PIM Bp. 1983. 259.

¹⁷ Babits levele Kosztolányihoz. Szekszárd 1904. május. In: *Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezése*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. 8.

„A tág, szabad látóhatár előtt úgy érzem, hogy itt állok megint az élet közepén. Gondolatom szabadon legelész, mint a kifogott lovak. Szükségem van erre a korlátlanságra. Írás és olvasás keskeny sínekre kötik a lelket: amit a betűsorok vonala jelképez. Kevés türelmet érzek a síneken.”¹⁸

A sokdimenziósnak érzett gondolat megragadása, az egy dimenzión való túllépés poétikai lehetősége Babits alapproblémájának tekinthető, s ezen törekvései nem eredmény nélküliek. Amit Bolyairól ír, rá is igaz:

9 „Új törvényekkel, túl a szűk egen,
új végtelent nyitottam. . . ”¹⁹

Legértőbb kritikusi jól érezték Babits versdimenziót feszítő szándékát, Szilasi Vilmos még a Babits-jelenség meghatározására is a tér, a dimenzió szavait hívja segítségül:

„Relatív egyszerű helyzetekben, viszonylatokban, néha egy-egy szóban, sőt mozdulatban váratlan komplikációkat fedezett fel, *mély dimenziókat, mélységeket, a felületek alatt rejlő felületeket*, melyeket más szem sohase látott volna. Költészetének titka is ilyen rejtett kapcsolatok felfedezése. (. . .) Babits költői nyugtalansága. . . *mélybe fúró, kép helyére egy mélyebb képet kereső*, mint az ingerült monómánia, melytől legderültebb pillanataiban sem tudott szabadulni.”²⁰ (a kiemelések tőlem)

Noha Babits elméleti írásaiban nem beszél arról, hogy a sokdimenziós gondolat hogyan, milyen eszközökkel ragadható meg, milyen módon közvetíthető, költészete és irodalomelméleti fejtegetései azonban valószínűsítik, hogy legfőbb eszközként az asszociációt használja:

„A művészet hatása, mint a nyelv, asszociációkon sarkallik, s az asszociáció már mindig ősi, hagyományoszerű beidegezettséget feltételez. S ez nemcsak a megértésre, nemcsak a művek értelmi oldalára vonatkozik: hanem éppen oly mértékben arra, aminek a megértés mindig csak eszköze: a

¹⁸ Babits Mihály: *Beszámoló egy nyárról*. Nyugat 1934. szeptember. In: *Könyvről könyvre*. Magyar Helikon, Bp. 1973. 219.

¹⁹ Babits Mihály: *Bolyai (Recitativ 1916.)*.

²⁰ Szilasi Vilmos: *Rövid emlékezés Babits Mihályra*. In: *Babits–Szilasi levelezés*. PIM é. n. 21–22.

megérzésre, a legsúlytalanabb hangulati elemekre. Az érzelem, a hangulat is asszociatív valami: a hatásoknak emlékekbe kell kapcsolódnia, hogy egyáltalán valami érzelmet fölkelthessenek, meg kell rezgteni valami régiti a lélekben.”²¹

A megfelelő asszociációk felkeltésére Babits nemcsak a szavakat, szószerveket, illetve azok sorrendjét használja, hanem bátran él a szókapcsolatok esztétikai többrétűségének lehetőségével, a szemantikai többrétűséggel, a grammatikai alakzatokkal, a tagolás és tördelés, a kiemelés eszközeivel, vagyis sokféle és sokféleképp használható elemből építkezik, öntörvényű konstrukciót, intellektuális szerkezetet alkotva. Azt is mondhatnánk, kreatív, konstruktív módon:

„A művészet a világ másolata s több: a természet folytatása, továbbépítése; új variációk létrehozása a meglévőkből és azokon felül.”²²

„A művészet célja új dolgokat – nem, ezt jaj, nem lehet – új kombinációkat teremteni, ezáltal új érzéseket kelteni.”²³

Konstruktív elvek ezek, ha nem is feltétlenül maga a konstruktivizmus. Az öntörvényű rend, a formafegyelem, a szerkesztettség, a verselemek funkcionalitása mind olyan sajátosságok, melyeket a tárgyias-intellektuális stílus a konstruktivizmustól kaphatott.

A kötet szerkesztés tehát – a versek kiválasztása, sorrendje, ciklizálása, tagolása, tördelése, szedése – Babitsnak kezdettől fogva kötetkomponálást jelent. Nem szükségből végzett befejező munkálatokat, de a munka legfelelősségteljesebb fázisát:

²¹ Babits Mihály: *Ma, holnap és irodalom* (1916). In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. I. k. 440.

²² Babits Mihály: *Szagokról, illatokról* (1909). In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. I. k. 48.

²³ Babits Mihály: *Játékfilozófia* (1912). In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. I. k. 296.

„Műve még itt van előtte, minden lehet tökéletes remek vagy gyökeres hiba.”²⁴

Babits ezen a területen sem bíz semmit a véletlenre, pillanatnyi ötletre. A legapróbb szerkesztési megoldásnak is oka van nála, amelyből nem enged. Jól példázza ezt az első verseskötet címének esete. Tudvalevő, hogy a *Levelek Irisz koszorújából* helyett Osvát „Fanyar gyümölcsök”-et, Ignotus „Irisz koszorújából”-t ajánl. A fiatal fogarasi tanár — ki- nek addig néhány verse jelent meg — nem enged a modern irodalom tekintélyeinek, a cím változatlan marad. Jóval később a tanítvány Illyés is Babits szigorú szerkesztési elveiről számol be:

„Helye volt nála a látszólagos zökkenéseknek is, csalhatatlan ösztönnel és még a művészi csábítást is legyőzni tudó kegyetlenséggel dolgozott a művön. Nem sokat világítanék meg vele, ezért pusztá kérdés volna elmondanom, mit tapasztaltam e téren, amidőn már betegem kezembe adta könyvvé-rendezésre azt a kéziratomböt, amelyből a Versenyt az eszendőkkkel! lett: minden hadakozásom ellenére egymásután szakított szét verseket csak azért, mert érzése szerint nem illenek az egészbe.”²⁵

A kötet szigorúan szerkesztett mikrokozmosz tehát, nem csak versek halmaza. Rába György fő indítékként Baudelaire-t emlegeti, akinek *Les Fleurs du Mal* kötete óta „a magas költészet nem pusztán versek egymásutánja”,²⁶ s Baudelaire ilyenén hatását maga Babits is elárulja Juhászhoz írt levelében:

„... a Baudelaire Tableaux Parisiensjeinek mintájára egész ciklust terveztem budapesti képekből”.²⁷

Nem hagyható azonban figyelmen kívül az a tény, hogy a baudelaire-i mintára írt *Lyrái festmények* ciklus csak a kéz-

²⁴ Babits Mihály: *A legérdekesebb könyv*. Nyugat 1933. október 16. In: *Könyvről könyvre*. 182.

²⁵ Illyés Gyula: *Az ismeretlen*. In: *Babits emlékkönyv*. 188.

²⁶ Rába György: i. m. 16.

²⁷ Babits Mihály — Juhász Gyulához. Szekszárd 1905. In: *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. 91.

iratban létezett, s Babits első kötetében nyílt ciklusként már nem jelent meg! (Noha a budapesti képek – a *Mozgófénykép*, a *Régi szálloda*, a *Városvég* és *A világosság udvara* – egymás mellé kerültek.) A nyílt ciklusos megoldást következetesen csak egyetlen kötetében, a *Recitatívban* választja, de a következő kötetekben ismét visszatér a maga sajátos egyéni szerkesztéséhez!

Ezért válnak a babitsi szerkesztés legalapvetőbb kérdésévé ezen kötet esetében a kurziválással kiemelt versek, hiszen a nyílt ciklusok helyett ezek játszanak valamiféle tagoló szerepet. De kérdés, hogy mi a kiemelés oka és célja, ilyen szerkezet mellett beszélhetünk-e ciklusokról, s ha igen, milyen a kapcsolat a kiemelt versek és a ciklusok között? J. Soltész Katalin szerint:

„A teljes egészükben dőlt betűvel szedett versek arra szolgálnak, hogy a verskötet nyomdai képét tagolják, változatossá tegyék, s egyben mintegy summálják az egyes ciklusok mondanivalóját.”²⁸

Kárpáti Aurél a kötetéről szólva úgy véli, hogy a kiemelt versek „ciklusok szaggatott lihegésű nyitányai”,²⁹ Rába György szerint pedig a kurzivált versek „lappangó ciklusokat”³⁰ jeleznek előre. Mindhárom vélemény azonos a ciklusok feltételezésében, illetve abban, hogy a kiemelt versek ezen ciklusok lényegét, hangütését jelentenék. Ezt a megközelítést elfogadva azonban nem tudunk mit kezdeni a kurzivált záróverssel (*Az Isten és ördög. . .*), mely nyilván nem lehet cikluskezdő vers. Másrészt a kiemelt versek egyikét-másikat egyáltalán nem jellemzi az a kulcsszerep, amely ciklusnyitó funkcióban elvárható lenne (*Húnyt szemmel; Hegedűk hervatag szava; a Verses napló* bevezetője). Ha a ciklust azonos tárgy- és gondolatkörből fakadó, szorosabban vagy lazábban összefüggő művek sorozatának tekintjük, akkor az is nyilvánvaló, hogy a nyílt ciklusokkal szerkesztett

²⁸ J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. 327.

²⁹ Kárpáti Aurél: i. m. 24.

³⁰ Rába György: *Babits Mihály*. Gondolat Kiadó, Bp. 1983. 282.

kötet — mint például a *Recitativ* — az azonos ciklusba kerülő verseket a ciklusszervező szempont alapján összerántja, s ezzel erőteljes távolság jöhet létre a ciklusok között. A nyílt ciklusú művek összképe ezért szükségképp mozaik-szerű, a különböző ciklusok versei közötti kapcsolatok szűkebbek és a ciklus címeiktől átértékeltek lesznek. Ez természetesen nem jelent feltétlenül hátrányt, s írói habitus kérdése, hogy a nyílt ciklusú struktúra az előnyösebb, vagy az, amelyet ciklikus kötet szerkesztésnek nevezhetnénk. Babits az utóbbival élt gyakrabban. Ez a megoldás ugyan rendkívül gondos szerkesztést követel, hiszen — ahogy Illyés magyarázza —:

„A versek akkor kezdenek többet jelenteni maguknál, akkor izzik föl bennük a rejtelem, amikor egymás mellé kerülnek. Egemást magyarázva mindinkább egy külön egységet magyaráznak.”³¹

A versek ciklusszerű tematikai kapcsolása itt is megtörténhet, de a ciklusdeklarálás hiányában az egészen belül két-három vers is önálló egységet képezhet. A kötet tehát nem nagyobb ciklusokból épül, hanem kisebb-nagyobb egységekből, amelyek között lehetnek nagyobbak, akár ciklusnak tekinthetők, és kisebbek, melyek nem, de a kötet egészére mégis a ciklikusság jellemző, abban az értelemben, hogy az egy-egy „tételnek” tekinthető kisebb-nagyobb egységek összességükben egy kerek egészet alkotnak. Az egyes tételek összetartozásában egység (tematikában, hangnemben), változatosság (ritmusban, dinamikában, jellegben stb.) és fokozás valósul meg.

A kiemelt versek tehát formai szempontból makrostrukturális vázat, funkcionális szempontból pedig a ciklikus babitsi szerkezet indítását, finom átvezetéseit és lezárását jelentik. Így jöhet létre a versbe venni vágyott „mindenség”, a költő mikrokozmosza, egy új világ. S ez a tény módszertani tanulságokat is felvet: A Babits verseket nemcsak önmagukban, de kötetbe illesztve is vizsgálnunk kell, s elenged-

³¹ Illyés Gyula: *Az ismeretlen*. In: *Babits emlékkönyv*. 186.

hetetlenül szükségessé válik a kötetek mikro- és makroszerkezetének vizsgálata, az egyes versek kapcsolódó jelentés-síkjainak és jelentésrétegeinek elemzése, a versek asszociatív kapcsainak feltárása, s a szerkesztés, a tagolás legkisebb jelenségeinek áttekintése, a költői dimenziók kutatása.

A Versenyt az esztendőkkel! kötet makrostruktúrája

„... hány dimenziója van a gondolatnak?”³²

A Babitsra leginkább jellemző ciklikus szerkesztést mutatja ez a kötet is, amelyben a makrostrukturális vázat a kiemelt versek alkotják. Ez a váz szokatlanul szabályos, szinte matematikai képletbe foglalható: A kiemelt versek 8-10-12-8-8- verset fognak közre. Tudatos vagy véletlen jelenség? Kár lenne egy „Gondolta a fene!” jellegű szabályosságot Babitsra erőltetni. Annál is inkább, mert a kurzivált versek hasonlóan szabályos és arányos elhelyezésével más kötetben nem találkozunk. Másrészt a ciklikus szerkesztésben éppen nem a kurzivált verseknek valamiféle szabályos elhelyezése a lényeges, hanem az, hogy a bevezetés, átvezetés, lezárás funkciójának eleget tegyenek ott, ahol ez szükséges. A hangsúly nem az építőelemek számán, hanem azok kapcsolódásán, egymáshoz-illésén, egymásra-hatásán van. Igen érdekes ennek kapcsán megvizsgálunk, hogy a Nyugat azonos számában megjelenő versek – feltételezve, hogy a folyóiratban sem véletlenül kerültek egymás mellé – a kötetben szomszédok maradnak-e? Nos, csak egyetlen esetben bizonyult a két vers kapcsolata olyan erősnek, hogy a kötetben is egymás mellé kerültek, a *Holt próféta a hegyen* és a *Dzsungel-idill* esetében!³³

³² Babits levele Kosztolányihoz. Szekszárd, 1904. május In: *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. 8.

³³ Az egy számban megjelent versek a következők: *Gondok kereplője; Isten gyertyája*. Nyugat 1929. január 1. *Fáradtság; Levél; Afrika, Afrika*

Mindezen tények súlyos adósságainkra vetnek fényt: Többnyire Babits verseivel foglalkozunk, s nem kutatjuk, vizsgáljuk azt az egységet, amelyet verseskötetnek nevezünk. Pedig Babits, a „csodálatos egység teremtője”³⁴ rendkívül tudatos munkát végzett kötetkomponálás közben is. Akkor is, ha „az egésznek tervét ő sem látta előre, csak a részletekét, de azt aztán halálos biztonsággal, az első pillanattól fogva”.³⁵

A kiemelt versek makrostrukturális vázként való viselkedése jól nyomon követhető, ha a kötet makroszerkezetének kapcsolóelemeit, a legfontosabb jelentéssíkokat,³⁶ jelentésrétegeket,³⁷ jelentésköröket,³⁸ asszociatív kapcsolatokat³⁹

Nyugat, 1929. augusztus 1. *Álmok kusza kertjeiből; A vetkőző lelkek* Nyugat 1930. november 16. – *Holt próféta a hegyen; Dzsungel-idill* Nyugat 1931. augusztus 1.

³⁴ Illyés Gyula: *Az ismeretlen*. In: *Babits emlékkönyv*. 188.

³⁵ Uo.

³⁶ Jelentéssíknak tartjuk azokat a nyelvi jeleket, jelkapcsolatokat, amelyeknek valóságvonatkozása azonos. Szemantikai oldalról vizsgálva a jelentéssíkok hozzák létre a szöveg lineáris kohézióját. Megjelenési formái leggyakrabban az azonosság (szóismétléssel, utalással, parafrázissal stb.), a felsorolás, a felosztás stb.

³⁷ Jelentésrétegről akkor beszélünk, ha az azonosság szinonimák segítségével jön létre.

³⁸ Jelentéskörnek nevezzük mindazon gondolatköröket, melyek a jelentéssíknál és a jelentésrétegnél bonyolultabb szerveződésűek, nem nyitottak, hanem zártak, gondolati magvuk állandó, s jelentésátvitel révén globális többletjelentéssel bírnak. (Például a mag-lét-szimbóluma.)

³⁹ Az asszociatív kapcsolatok és kapcsolódások nehezen helyezhetők el a tudományos rendszerezés kategóriáiban. Kétségtelen, hogy bizonyos fajtái tudatos írói szándék következtében jönnek létre, de rendkívül jelentős hányaduk kívül van ezen a körön. Ezért az asszociatív kapcsolódás kialakulása nehezen elemezhető, hiszen gyakran a tudatosulás szintjét sem éri el, s a dolog természetéből fakadóan a befogadási aktus szubjektivitása itt érvényesül a legerőteljesebben. A létrejövő asszociációs hálózatok különbözhetnek egymástól a kapcsolódási pontokban (mi mit idéz fel) a kapcsolódás erősségében (Egy erős asszociáció nemcsak egy pontot, hanem egész pontsor fokozatosan gyengülő láncolatát kapcsolhatja be a há-

feltárjuk a versben és a versek között. A kötet első versét, a *Mint a kutya . . .* kezdetűt vizsgálva, a legfontosabb jelentéssíkok a következők: én, kutya, sár, kiált, hang, élet, út, király, ajak, határ, ablak, (tömlő)kamra, iszap, szalag, cafrang, sallang, szó, dadogás. Ezek a jelentéssíkok egy-egy új szó beépülésével jelentésrétegekké szerveződnek:

- hang, szó, dadogás
- szalag, csecsebecse, sallang, ruha, cafrang, rongy
- jönnek, tolulnak, kibújnak, átnyomulnak, túrnak, fúrnak.

A kutya, sár, (tömlő)kamra, iszap, szél jelentéssíkok a költő fenyegetettségének, kivetettségének, védtelenségének jelentéskörét építik:

1 „Mint a kutya silány házában,
 legeslegutolsó a családban,
 kiverten és sárral dobáltan,
 és mégis híven és bátran
 kiált egyedül a határban
 fázva és szeleknek kitártan:
 amit kiáltok, úgy kiáltom
 vénen, magamban és ziláltan,
 sárosan, rúgdalva, ruhátlan,
 híven remegve és bátran.

...

12 (és hangom). . .

...

17 száz faltól fulladt és bamba,
 mert az élet mosott goromba
 habjaival, és süket és tompa
 iszapot rakott minden ablakomba.”⁴⁰

---

lózatba!) a kapcsolódási pontok számában. A művek hatása épp az asszociációk miatt mutat tendenciaszerűen egy irányba valamennyi befogadó számára, s a részletek milyensége, tónusa, gazdagsága ezért lesz eltérő.

⁴⁰ A számok a verssorok sorszámai.

A próféta-attitűd jelentésköre is jelen van – a magányéval szinte összeforrva – az idézet 4–6. sorában. Mellette igen tisztán csendül fel a magába zárt, az önmagára ítélt ember babitsi jelentésköre, amely az alany tárgyiasságának és a tárgy alanyiségének összefonódását boncolgatja, s *A lírikus epilógia* óta Babits toposzaihoz tartozik:

12 „és hangom mint vén kutya hangja
rekedt már, vagy mintha a kamra
mélyéből jönne, tömlöckamra
mélyéből. (Én vagyok a kamra.)”⁴¹

Az asszociatív kapcsolatok a kirekesztettség–kizártság, a vízár–fulladás, a királyi követség körében a legerőteljesebbek. Az utóbbi esetében egymásra vetülhet a három királyok hódolása s a virágvasárnapi bevonulás Jeruzsálembé:

47 „dadogás vagyunk, egy szó jön utánunk,
követek vagyunk, utat csinálunk.
Nagy szó, nagy szó a mi királyunk!
Mi dadogunk, de várj, ki jön utánunk.”

A kötet második versét, a *Gondok kereplőjét* vizsgálva hamar kiderül a két vers gazdag kapcsolatrendszere, a két vers jelentésrétegeinek, jelentésköreinek kapcsolódása. (*A Mint a kutya*. . . kiemelt volta persze hipotetikusán előrevetítette, hogy kapcsolódási pontjai gazdagabbak lesznek, mint egy átlagos versé.) A hang, szó, dadogás jelentésréteg továbbépül ebben a versben is a madár, dal, madárhang jelentésrétegben. (Mindkét jelentésréteg a költői szólás szinonímáit jelenti.) Ugyanígy fejlődik tovább a szalag, csecsebecse, sallang, ruha, cafrang, rongy jelentésréteg is, itt flanell, selyem, rongy formában. S azantomímikus megoldás is szinte párhuzamos:

⁴¹ Lásd még a kötet következő verseit: *Álmok kusza kertjeiből*; *Rejtvények*; *Téli barlang* III.

26 „S szólok: =Gyermekeim, ti hangok,
vegyetek föl néhány cafrangot,
néhány szalagot s sallangot! =

...

35 de a hangok csak jönnek, tolulnak,

...

40 míg cafrangjaik rongyokban lehullnak.”

(*Mint a kutya. . .*)

21 „Pedig él: egész nap csirreg a fülembé,
dalt töredező halkán;
elkezd, s elhagyja. . . dalainak selyme
rongy az utcazajban.”

(*Gondok kereplője*)

Az ellentétekre épülő megoldás a két versben az igei jelentéssíkokban és jelentésrétegekben is hasonló: fölvesz-lehull (*Mint a kutya. . .*), illetve: leng, száll-szakad. (*Gondok kereplője*)

A *Mint a kutya. . .* három fontos jelentésköréből kettő a *Gondok kereplőjében* is jelen van, szinte teljesen egyé ötvöződve. A költő fenyegetettsége, kivetettsége, védtelensége és a magány egyszerre ölt testet a magányt kereplőjével kényszerűen fenntartó bélpoklos képében:

29 „Ki kötötte ezt a kereplőt nyakamba,
mint a poklosoknak,
hogy ezer arc közt is vakon, mint a bamba,
s egyedül, bolyongjak?”

De a magány már a korábbi sorokban is megjelenik, szinte kozmikus magányként:

11 „bújdosni, mint aki maga van a földön,
az Űrben maga van.”

A *Mint a kutya*... fenyegetettséget érzékeltető, vízárt, fulladást asszociáltató képei folytatódnak a *Gondok kereplője* ingoványt idéző képével:

13 „s minden lépésénél mögötte, úgy tetszik,
elsüllyed a parlag.”

Új jelentéskörként jelenik meg a *Gondok kereplőjében* a mag-lét képe, melynek legfőbb momentuma nyilvánvalóan az embertől való általános értékféltés. A kötet hetedik versében (*Füst és korom közül*) is felbukkan ez a jelentéskör, az érték itt is az emberi világgal szemben áll, mint az emberiség által fel nem ismert, rejtett érték, de a kiterjesztés itt már pusztán a költői szubjektumra vonatkozik:

19 „Ami kincseimben legcsudább,
ők lelik meg, mert ti eldobtátok,
mint a gyermek az almacsutkát.

Árva, kemény, nedvtelen csutak:
mégis benne minden nedvek anyja,
a jövőnek szórt morzsa, a Mag.”

A *Gondok kereplője* is igen gazdag asszociatív kapcsolatokot mutat a magány, a fenyegetettség körében, s a bélpoklos képe önkéntelenül kapcsol vissza a követek után érkező király-szó révén felidézett Jézus bélpoklosokat is gyógyító alakjára.

A *Gondok kereplője* és *Az álom kivetett* makroszerkezeti kapcsolódása – a fenyegetettség, kivetettség, védtelenség jelentéskörének azonossága mellett – a belépő mi jelentéssíkkal valósul meg. A *Gondok kereplője* még az éltre, *Az álom kivetett* már a mire, Babits és Török Sophie lírai alanyára épül. Ez az a jelentéssík, amely a kedves jelentéssíkkal együtt a kötet továbbépítésének legfőbb fonálát jelentí, s négy verset kapcsol össze – más jelentéssíkokkal és

-rétegekkel együtt — igen szorosan.⁴² A jelentésréteg megjelenési formája a következetesen, minden versben főnévként fölbukkanó „kedves” szó, a többes szám első személyű igei- és birtokos személyragok, valamint a „mi” személyes névmás. A jelentéskör, amely erre a jelentésrétegre épül, a kettős kiszolgáltatottság a társas küzdés, az egymásra utaltság, és az ennek ellenére — a szubjektum magába zártsága okán — törvényszerűnek érzett kettős magány:

23 ..... fogságra hullunk,
s kínoznak, míg eljön értünk az Álom, a
mentőhajó.”
(Az álom kivetett)

29 „Mintha külön nem volna elég útvesztő lelkünk
vagy testünk,
egymásra dobott két háló, egymás zavarába
estünk.
Egymás élete szörnyeivel tele minden bozótunk:
dupla sűrűségben járunk mi, s kézenfogva
tapogatózunk.”
(Álmok kusza kertjeiből)

A kötet nyolcadik versében, a *Fáradtság* címűben a fenyegetettség, kivetettség, védtelenség jelentésköre kerül ismét felszínre, s teremt meg további szoros konnexiót, egészen az *Introibói*g, a kötet második kurzivált verséig. A ciklikus szerkesztés sajátosságainak megfelelően további kulminálódás jelei is mutatkoznak: A kötet első versében már megmutatkozó prófétasors és próféta-lét jelentésköre — öt versen keresztüli lappangás után — a hetedik és nyolcadik versben ismét a felszínre tolul:

⁴² *Az álom kivetett; Álmok kusza kertjeiből; Rejtvények; A kedves arcképe.*

1 „Füst és korom, megtorlik a Vád
feje körül, aki fáklyával megy
ilyen fulladt, szűk pincéken át.

Maró füst és keserű korom
óh, be gonosz levegőt kell színom
bújkáló bús magyar útamon!”
(*Füst és korom közül*)

A két strófa asszociatív ereje is óriási, a „megtorlik a Vád feje körül” szószerkezet a töviskoronás Krisztust idézi fel, de a fáklyás ember prófétát asszociáltat, a „bús magyar út” pedig Ady magyar ugar–magyar messiások szimbólumköreit mozgósítja. A próféta alakja még tisztábban áll előttünk a *Fáradtság* című versben, ez már a jónási szituáció tiszta felvillantása:

27 „És kiállítottál
világ elé, magasba, s ajkaimra
oly szókat adtál, hogy álmodva sem
mondtam volna ki nélkülöd. S ma itthagysz
ébredve és vénen és meredélyek
fölött, s én nem is tudom, mit kívánjak,
amint susogó hangod távolodni
s halkulni érzem.”

Az első nagyobb egység utolsó verse az *Isten gyertyája*. Strófazáró kérdéseinek („mit akarsz velem, Isten?”) háttere a világ és az egzisztenciális lét együttes fenyegetettsége, amely Babbitstól új költői magatartást kíván, követel. A kérdésre a kötet második kurzivált verse, az *Introibo* válaszol, a mag-lét jelentéskörével, ez jelenti tehát az átvezetés legfontosabb elemét.

A soron következő versek, a *Medve-nóta*, a *Levél s a Holt próféta a hegyen* a kint és bent tragikussá váló viszonyok megfelelő szerepválasztát kutatják, egyúttal felmutatva a próféta-léthez fűződő ambivalens viszonyt is:

1 „Fordul a világ, kiborúl alólam.
Megkapaszkodtam peremén egy dombnak.
Kis ház, börtönöm vagy-e? csillagnéző
tornyom-e?... ”

9 „Más vagyok mint más. Magasan, tüskésen,
így kell már élnem... ”

(*Medve-nóta*)

19 „Jaj, szegény lélek, hát világ rabja légy?
Vagy saját szobrodnak hitvány majma légy?”
(*Levél*)

7 „Elsüllyedt a világ és nem maradt élve más:
dombon ül s fejet csóvál a mord Jeremiás.”
(*Holt próféta a hegyen*)

A kötet következő versében, a *Dzsungel-idill*ben ismét lényeges jelentéskörök csomópontja alakul ki: A szerepkérdés egy mondatnyi, lappangó jelenléte⁴³ mellett ismét felbukkan a kettős versalanyúság, illetve új jelentésréteggént az idill, a béke, amely a korábbi tizenhárom versből hiányzott, de most megjelenve három vers szoros koherenciáját teremti meg. (*Dzsungel-idill? Csak egy kis méhe; Vers a csirkeház mellől*) A három vers egységét kutatva bizonyosnak látszik, hogy a *Dzsungel-idill* sokszálú kapcsolatrendszere egyrészt összefog korábbi jelentéssíkokat, -rétegeket, -köröket, másrészt újakat is felvillant. Ezt az újat viszi tovább a *Csak egy kis méhe* – csak kapcsolatrendszerében szimpla⁴⁴ – versén át a *Vers a csirkeház mellől* első, idillikus képrendszeréig. Szándékosan egyszerűsített felvezetéssel, elsimított

⁴³ „s ennem életem mögöttem olyan vak vadon!”

⁴⁴ A kötet legfontosabb jelentéssíkjaiból csak öt van jelen, ez az egyik legalacsonyabb érték.

homokpadra való rajzolással jelenít meg Babits egy új jelentéskört – amely egyben válasz a költői szerep dilemmáira is – a „harcot a harc ellen” agitatív cselekvésvállalását. S hogy ne csupán maga a vers, de környezete is érzékeltesse a *Vers a csirkeház mellől* mondandójának fontosságát, a követő vers, a *Zengő légyokol* is szűk kapcsolatrendszerű, s egyúttal a *Csak egy kis méhe* bravúros tartalmi, hangulati ellenpontja. Az idill, a boldogság, a kiegyensúlyozottság, a verőfény, az élet öröme az egyik oldalon, a betegség, fenyegetettség, kiszolgáltatottság, lehangoltság a másikon. Egyelőre még a racionális világ képeiben megjelenve, de a követő versekben, az *Áfrika, Afrika* és *A vetkőző lelkek* címűben is irracionálisba, a szorongó víziók és fantázia világába is átnyúlva, kozmikussá tágulva bukkan felszínre ismét az egymásrautaltság ellenére létező kettős-magány jelentésköre. (Így kapcsolja össze az első egység négy versét a második egység két versével – az azonos jelentéskör mellett – a hasonlóan szorongásos, vizionárius hang s a rokon képekből való építkezés.) A racionális–irracionális kapcsolódását jelentő *Zengő légyokol* és az *Áfrika, Afrika* között tematikai, hangulati kapcsok csökkentik a távolságot, s egyes képeik szinte képcserének tűnnek:

11 „mint egy semmibe-lógó sivatag
szikes rétvén a csúf sötét vadak.”

(*Zengő légyokol*)

1 „Sűrű, ragadós, fekete sötétség ez.”

(*Áfrika, Afrika*)

A második nagy egység utolsó verse (*A nap nem emlékszik a csillagokra*) kozmikusságával még a megelőző versekhez kapcsol, kérdései azonban már a *Verses napló* kurzivált

nyitányát, az óráról órára megragadott pillanat rögzítésének szükségességét provokálják:⁴⁵

13 „Így tűnök el hát ti is, életem
csillagai, és mint az égi morzsák
oldódtok szét?”

25 „ megtapodva porként
vak szemcséitek még sajogva fájnak
a fénylő semmiség csigahusának?”

A vers a jelentéssíkok terén is igen gazdag kapcsolatokkal bír, a kötet leggyakoribb jelentéssíkjaiból tizenhárom van jelen, kilenc a megelőző versekhez kapcsol, négy pedig ebben a versben indul, vagyis a követő versekkel teremt kapcsolatot. Ez jól mutatja, hogy a vers összefogó, lezáró jellegű, míg a harmadik kurzivált vers, a *Verses napló* nyitó, indító jellegét alátámasztja az a tény, hogy tíz jelentéssíkjaiból csak három kapcsolódik korábbi versekhez, s a többi hét épp ezen versben indul.

A *Verses napló* a kötet legegységesebb része, s míg a kötet négy egységére általánosan a ciklikus szerkesztés jellemző, ez tiszta ciklus. Ezt jól mutatja a jelentéskörök szűkebb száma s az asszociációs kapcsolatok homogénebb jellege. A ciklus leggyakoribb jelentéssíkjai között emelkedik a konkrét jelentéssíkok aránya, a lírai realizmus itt a legerőteljesebb, a valóság elemei itt jelennek meg a legnagyobb számban. Nem öncélúan persze, hiszen a jellegzetesen babitsi valami van valami mögött szemléletmód is itt érzékelhető. A való világ idilli elemei mögött az objektív fenyegetettség, az egzisztenciális lét szubjektív szorongása, küzdelem az idővel s az elmúlással:

⁴⁵ A kurzivált vers költői kérdéssel való felvezetését már az *Isten gyerityája* és az *Introibo* esetében is megfigyelhettük.

14 „ a barbár ellenerő
mindent befon, nincs jog, s kuszára görbedt
igazságtalanság fölveri a völgyet —”
(*Négy óra felé*)

16 „s a gyanu virraszt az alvó világ fölött.”
(*Ötől hatig*)

1 „S én hallgatom, ködből, mint a vak,
hogy múlnak a hajnali órák.
Életem órái múlanak.”
(*Hét óra*)

A költői magatartás alapkérdései teljeseznek ki tehát teljes ciklussá, rámutatva, hogy az idillbe való menekülés, az idővel való kiállás, kiszakadás — bármennyire is oldhatná a szorongást, a fenyegetettséget — nem adekvát válasz, „versenyt az esztendőkkal” szubjektum és világ dinamikus kapcsolatára van szükség. (Nem véletlen, hogy a kommunikatív jelentésréteg — távirat, Morse-jel, izenet, posta, újság, levél — ebben a ciklusban a leggazdagabb!) A ciklus egysége azonban nem zárja ki a kötet eddigi verseire való nyitottságot, ennek megfelelően a ciklus első, kurzivált verse nem előrevetett, globális kohézióval bíró „tételmondat”, hanem pusztán átvezető jellegű előhang. Az eddigieket szintetizáló, lezáró jelleg jól érzékelhető abban a tényben is, hogy a cikluszáró versben, a *Kilenc utánban* a leggazdagabb a kötet jelentéssíkainak száma; huszonegy megelőző versekhez kapcsol, s csak négy indul újként, s teremt a követő versekkel kapcsolatot.

A ciklus alapvető kompozíciós elvének keresésekor jó kiindulópontunk lehet a kritikus asszociáció, amely — jó esetben — megérzi, megsejti a struktúra fő vázát, s gondolatot ahhoz társít:

„A *Verses naplóban* ➤ a kávéban fortyogó cukortól a dombokon át-süvöltő szélig minden kicsinyes és hatalmas◀ — írja Németh László. A ➤ polgárilag és meghitten, (óciumban ómód elhúzódva)◀ lemorzsolts órák

lassított élete ➤ együtt lélegzik és nő az olvasóval a hajnali fészekcsippenéstől a fényt szomjazó estéig, változatos formái közé zárva külső és belső tájak gazdag és kevert virágzását. ◀ (Fenyő László).⁴⁶

Kárpáti Aurél szerint

„➤ A Csirkeól◀ mellől, vagy ➤ Napi postát◀ várva, kicsinyes gondokkal vesződve, mindig a Végtelent kutatja nyugtalan tekintete. . . ”⁴⁷ (a kiemelések tőlem)

Mindhárom recenzió megközelítésében a távlat kap igen nagy szerepet, s ha a ciklus verseit átlapozzuk, ez tűnik valóban a ciklus-kompozíció alapvető elvének. A távlat szempontjából a tizenhárom vers három típusba sorolható: a közvetlen benne élés mellett (*Reggeli hat óra; Hét óra; Nyolc és fél kilenc közt; Délelőtt; Ebéd után; Fél három*) a madártávlat (*Később; Már tízre jár; Négy óra felé; Ötől hatig; Nyolc óra*) és a kozmikus távlat (az előhang és a *Kilenc után*).⁴⁸

A külső távlatosság szoros együttfutást mutat a gondolat távlatosságával, a benne élés verseiben belső távlatként a személyes szféra jelenik meg, a szubjektum gondja, problémája, a madárperspektíva külső távlatához az összemberi szféra belső távlata kapcsolódik, míg a kozmikus távlat verseiben végül az összemberivé növelt személyes szféra, a nembelivé teljesedett szubjektum jelenik meg.

A tér, a távlat mellett az idő a másik ciklusszervező erő, amelynek szálára a ciklus darabjait fűzte Babits. Az idősíkon a versidőpontok kiosztása a négy napszak között – három reggeli, délelőtti, délutáni, esti – teljesen arányos. (Egyedül az *Ötől hatig* esti csoportba való sorolása tűnhet vitathatónak, de tudva, hogy a ciklus verseinek egy része októberben született, s maga a ciklus is ekkor nyerte el végleges alakját, ez az aggály is elvethető.)

⁴⁶ Idézi Rába György: *Babits Mihály* című kismonográfiájában. 291.

⁴⁷ Kárpáti Aurél: i. m. 23.

⁴⁸ A távlat megítélésében természetesen nem csak az a térbeli jelenség a döntő, amelyet a költő áttekint, hanem a sugallt távlat és téraszociáció is.

A ciklus alapvető kompozíciós elve tehát a tér, a távlat, másodlagosan pedig az idő. Nem véletlenül, hiszen az idő és a tér az anyag alapvető létezési formáinak jelölésére szolgáló filozófiai kategóriák, melyet Kant is az érzéki szemlélet a priori formáinak tekint. Babits nem pusztá, üres formaként, hanem egymással egyetemes kölcsönviszonyban álló filozófiai kategóriaként kezeli a teret és az időt.⁴⁹

A kötet negyedik egysége (34–42. vers) – amely egyben visszatérést jelent a ciklikus szerkesztéshez – a tematikai váltások gazdagodását hozza, a jelentéskörök hullámozása, feltűnése, alámerülése hullámveréssé válik. A kötet majd valamennyi jelentésköre felszínre bukkan legalább egy versben, hogy aztán gyorsan másik váltsa fel. Az idővel való versengés, a próféta-lét muszáj-anakronisztikussága (*Mint különös hírmondó*), a fenyegetettség, kivetettség, védtelenség (*Tremolo; De te mégis szereted ezt a kort?*), az egymásra utaltság és a kettős magány dualizmusa (*Téli barlang III.; Paplanom virágai*), a magabazártság feloldhatatlannak érzett jelentésköre (*Téli barlang II.*), a mag-lét értékőrzése (*Téli barlang I.*), a benne élés (*Tremolo; Paplanom virágai I.*) ívelése egészen a kozmikus távlatokig. (*Téli barlang III.; Paplanom virágai II.; De te mégis szereted ezt a kort?*)

De új eleme is van ennek az egységnek. A keresztény kultúrkör jelentésrétege, amely a korábbi egységekben többnyire eszköz jellegű volt, most témaként jelenik meg, s a példázat áttételességével ugyan, de a bűn, megváltás, az aszkézis és a mártíromság kérdéseit boncolgatja. (*Imre herceg; Ajtatos párbeszéd húsvétra; A jó hír*)

A témák és jelentéskörök a gyors váltakozás miatt kevesebb alkalommal lehetnek verseket összekötő kapcsoló-

⁴⁹ Tanúságként álljon itt a kötet három idézete: „Az az igazság is, aki bennem lakott, / így fult ki s hullt ki e kis házba, melybe mintha / nem is tér, de idő távolában ringna” (*Négy óra felé*); „megsejtve a holt tárgy-páncél mögött az örökegy, rokon / életet időn és téren át” (*Téli barlang III.*); „Nézd a bedugult időt s hazug tereket: / a földet mely a sírok rothadását / s a csontok pöröségét takarja” (*A felnőtt karányony*).

elemek, s ezért a konnexitót gyorsabban teremtik meg jelentésrétegek, jelentéssíkok, asszociációs kapcsolatok. Igen jól megfigyelhető ez már a harmadik és a negyedik egység összekapcsolásakor. A *Kilenc utánban* (a harmadik egység záróverse) a hatás egyik legfontosabb eleme az az ellentét, amely a vers szókészletének két csoportja, a feudális világot idéző archaizmusok (kastély, úrnő, pórleányok, várúr-nő, szerecsen szolga, fölvonóhíd, cella) és a neologizmusok (villany, drót, áram, telep, röplőgépj, rakéta, gépkocsi) között feszül. Egészen hasonló a megoldás a *Mint különös hírmondóban*, ezért a két vers kapcsolódásának ez a legfontosabb eleme.

A neologizmusok itt ugyanúgy megjelennek, de az ellentét már nem archaizmus és neologizmus, hanem mesterséges és természeti szembeállítását jelenti (újság, berregés, autó, repülőgépj, mótör, gépfegyver, illetve szél, nap, lomb, völgy, hegy, növények, állatok). Az egység harmadik versét, a *Tremolót* érdekes módon már csak dezantropomorfizált jelentéssíkok (csillag, nap, hegy, táj, ég) kapcsolják a *Mint különös hírmondóhoz*.

A nagy „őszi” vers, a *Mint különös hírmondó* után (amely a Pesti Naplóban *Őszi misszió* címmel jelent meg) a „téli” versek következnek, a *Téli barlang* a költői én bezártság-mágiája, a *Paplanom virágai* a test telének, a betegségnek világból kirekesztő fájdalmát hordozzák, a *Csak posta voltál* pedig a szubjektum önkételyét. Ezen a negatív végponton jelenik meg a szükséges magatartást kutató kérdésre a vélt megfelelő, ágostoni és kanti indíttatású etikai felelet, *Imre herceg példázata*⁵⁰ az askétikus eszmény s a fájdalom ér-

⁵⁰ Szent Imre alakjának Babits versben való felbukkanása valószínűen az 1930-as – Szent Imre halálának 900. évfordulója alkalmából meghirdetett – szent évvel kapcsolatos. (A vers először 1929. december 16-án jelent meg a Nyugatban.) Babits Szent Imréje azonban pregnánsan eltér a katolikus egyház által az ifjúság elé példaként állított szenttől. (Lásd Dr. Hóka Imre: *Szent Imre emléke – Jubileumi kiadás*. Bp. 1930. 27–28.) Babits a jámborságot, alázatot, szelídséget és az önmegtartóztatást hangsú-

telmét igazolni próbáló, a középkor haláltánc költészetére asszociáló *Ájtatos párbeszéd húsvétra*.

A vallási alapon álló magatartás-válasz, a katolikus morál azonban nem elégíti ki Babitsot, hiszen a két vers után a „mégis” morálja, a „harcot a harc ellen” vállalása csattan fel a *De te mégis szereted ezt a kort?* vad háborgásában. A vers expresszív tombolása érzékelteti, hogy Babits kevésbé képes azonosulni a túlvilágra koncentrááló életidegenséggel, aszkétizmussal, vállalni akarja korát, nem akar kiszakadni az időből, harcolni akar a kor fenyegetései ellen.

A kötet utolsó egységében az átvezető gondolat az *Olyan az életünk*. . . kurzivált versében megformált versenyt az idővel jelentéskör. A negyedik egység is ezzel indult, de míg abban az időből való kiszakadás amorális voltát az egész emberiség fenyegetettsége támasztotta alá, addig az utolsó egységben a belső fenyegetettség, a betegség teszi aktuálissá az idő fogalmának fontossá válását, múlt és jelen egybejátszását, a gyermekkori emlékek gazdag áradását (*Dobszó; Zöld, piros, sárga*), a jelen szorongató félelmeit. Az utolsó egység verseinek koherenciáját tehát az idő fogalma teremti meg, egyetlen vers, a *Mint forró csontok a máglyán* kivételével, amelyben a betegség az átvezető jelentéssík.

A kötet záróverse, *Az Isten és ördög*. . . nem csupán az utolsó egységet, de a kötetet is zárja. Az intellemezise ez a vers, a külső és belső fenyegetettség, a világ és a szubjektum kiszolgáltatottságának szintézise, s ugyanakkor a cselekvésvállalás apothéozisa. Az idő kihívását, a világ iszonyú ellentéteit vállaló költői magatartás a *Játékfilozófia* Szokratészének szavait juttatja eszünkbe: „. . . minden rossz emeli a jó értékét. A rossznak, a fájdalomnak a léte egészen külön tény a világ differenciálódásában, egyenrangú a »tükröződés« vagy az »alkotás«, a lélek vagy a művészet létevel, és ismét minőségileg különböző azoktól. Megje-

---

lyozza, az idézett példa az engedelmességet, fegyelmet, tekintélytisztelést, erős akaratot, a „gladiator Christi” magatartást.

lenik a világban a nyomósító ellentét, az Isten mellett az ördög. Ez is kell a világhoz, és aki a világot akarja, ezt is akarja, mert ezt is akarja, mert mennél többféle érzést, mennél különbözőbb érzéseket akar. A halált is élni kell, a fájdalmat is élvezni: ez az egyetlen állásfoglalás a nagy Rosszal szemben. A rossz hozzátartozik a jóhoz; a Titanic katasztrófája a világ szépségéhez. Mindazon borzasztóságok és rútságok nélkül, amik vannak, szegényebb és csúfabb lenne az élet.”⁵¹

ILLÉS SÁNDOR

AZ ÖNVIZSGÁLATTÓL AZ ÚJJÁSZÜLETÉSIG

(MOTÍVUMOK BABITS MIHÁLY
HALÁLFLAI CÍMŰ REGÉNYÉBEN¹)

A *Halálflai* című Babits-regény legmélyebb „emelet”-hez, egyetemes, filozófiai, morálfilozófiai „szintjé”-hez, a hartmanni értelemben vett hatodik, a „kimondhatóság határán” az eszmét megvilágító rétegéhez juthatunk közelebb a mű motívumhálózatának, metaforikus szerkezetének elemzésével. A metaforikus, motivikus szinten kibontakozó összefüggések rendszere fontos formaalkotó elv, s az így létrejövő szüzsé a regény értékviszonyainak, a benne kifejeződő – a korszak verseivel is összhangban levő² – babitsi világképnek hordozója. A mű filozófiai szintű kérdésfeltevés-

⁵¹ Babits: *Játékfilozófia*. In: *Esszék, tanulmányok* I. 308.

¹ Ez a tanulmány *A magyar ördögregény* (1990) című terjedelmesebb bölcsészdoktori dolgozat alapján készült, az ott vizsgált motívumhálózatból emel ki néhány motívumot.

² Lásd például Rába György: *Babits Mihály*. Gondolat, 1983. Rónay György: *Babits hite*, in: *Hit és humanizmus*. Ecclesia é. n., Balassa Péter: *Vagyunk – lennénk – leszünk – lettünk*, in: *A látvány és a szavak*, Magvető, 1987.

se: mi a „nagy Jó”, mi a „nagy Cél”,³ mi az élet értelme, mi a „helyes” világnézet. Ennek keresése határozza meg a főhős útját, a regény struktúráját, köti össze Nelli és Imrus történetét, s egy modern – Thomas Mann-i igényű – világnézeti regény (Weltanschauungsroman) szintézisébe fogja a kétféle műfajt: a családtörténetet és a fejlődésregényt.

A regény drámainak – ágostoni–pascali értelemben: bűn-bűnhődés sorának – mutatja az emberi és a nemzeti sorsot, s a megváltás (az egyéni, a nemzeti, az emberi) lehetőségét kutatja. A bűn az „unalom”, az illúziók kergetése, a szabadelvű eltévelyedés, az istentagadó lázadó hübrisze. A mű legmélyebb rétege az embernek a Rosszal folytatott küzdelmét mutatja a világban, amelyben a Rossz diadalmaskodik, a Jó „rejtőzködik”, amelyből hiányzik a „nagy Jó” (27.), a Gondviselés, a Szeretet, a Teljesség, a Lélek egysége (479.). Az emberiség-költeményekkel rokon törekvés a Babitsé – a „transzcendentális otthontalanság” világának műfajában, a „komikus prózai eposzban”. Innen (is) a mű kettős hangneme: pátosza és iróniája. Főbb szereplői morálfilozófiai szimbolizációkként is felfoghatók.

A szereplők – nem véletlenül Cenci kivételével – elégedetlenek, s mert létük, személyiségük, lelkük csonka, elvágyódnak, keresnek valamit, nem is mindig tudják, hogy mit. A morálfilozófiai, ismeretelméleti értelemben vett keresésnek a metaforája az „utazás”. Az utazás mint valóságos kalandozás és lelki-szellemi keresést jelképező cselekvés ősi és modern toposz – mind eszmei, mind művészi szempontból az egyetemesség irányába tágítja a regény világát; metaforikus szinten is összekapcsolja Nelli és Imrus történetét. Az utazásra az „ördögi” Hintáss ösztönzi a főhősöket, s így ő lesz a cselekmény demiurgosza. Alakja – mint minden szereplőé – a regényvilágnak nemcsak a történelmi-

³ Babits Mihály: *Halálfiái*. Bp. 1984. 12. A továbbiakban a regényből vett idézetekre a főszövegben, e kiadás oldalszámának zárójelben való megadásával hivatkozom; a kiemelések tőlem valók.

szociologikus szintjén értelmezhető, de a legelvontabb jelentésszinten is.

A regényvilág megalkotott voltára utaló első narrátori közlés Hintáss szerepkörét jelöli ki: „Minden regénynek titkos szereplője az ördög, s meglehet, hogy mikor Nelli . . . belépett Hintássék kapuján, . . . ez a titkos szereplő vezette, aki . . . láthatatlan maradt. Az ügyvéd annál láthatóbban sietett elébük” (12.). Nemcsak Nelli, de Imruska életébe is bekapcsolódik Gyula: az advocatus diaboli (432.). – Nem véletlenül hangsúlyozódik már a regény első fejezetében, hogy a keresztanya, Erzi „ellentmondott a kis Imruska nevében az ördög incselkedésének” (18.), hiszen Imruskát, majd Imrust is csábítják Hintáss meg ördögi leányai: Gitta, a szellem és Noémi, a test ígézője. Hintáss ördögi „eszközei” a Pénz urai: Schapringerek. A cselekmény folyamán „Gyula szimbólumává lett mindannak, ami szokatlan, rendetlen, bűnös volt” (436.); „valami nem rendesnek, valami különös és szükségszerű lejtőnek” (459.). Persze a családi „átok”, az örökölt lelki diszpozíciók, meg atyja liberális nevelése is a lejtő felé viszik Imrust.

Az „Élet. . . szomjától” (353.) hajtott Imrus útja a családtól térben és lélekleben eltávolodva az ábrándok, az illúziók világába vezet. Az Új Élet színtere a Gyula által is dicsőített „modern Bábel” (313.), ahol a Viharágyú című verset író, majd hasonló címmel lapot szerkesztő szabadgondolkodó Imrus – aki a lapért üzletet, „szövetséget kötött” (375., 390.) az ördög ügyvédjével, s aki épp a szeretet ünnepén, karácsonykor tagadja meg leginkább családját s annak hagyományát – büntetlenül is bűnössé lesz – osztozva Hintáss és Noémi – a váltóval (a „pokoli szerződés”, 446.) kapcsolatos – bűnében.

De az anyjához hasonlóan „tékozló fiú”-ként megtérő Imrus bűnének és „peripetiá”-hoz érkező sorsának a család bűnöseiével rokon volta látszólagos: csak kiemeli a különbséget. Mert Imrus kiválasztott: „csillag jegyezte homlokát” (491.), Imrusnak küldetése van. Küldetéséről gyakran ironi-

kusan, gyengeségeit emlegetve szól az elbeszélő — egyénítve, emberi közelbe hozva a „szimbolikus hőst” (522.); másrészt a húszas évek távlatából saját múltbeli ideáit is minősíti az író. Az Epilógban ironikus felhang nélkül jelenik meg Imre küldetéses szerepe — itt már az elbeszélés idejében adekvát szerepet formálja a maga számára Babits. — Imre megtér Gádorosra, de nem egyszerűen „vissza a Gyökerekhez” (Tóth Aladár), nem palinódia ez (Halász Gábor). Imrus visszatérése a hagyományokhoz egyúttal újjászületése is: magasabb rendű létre, feladatra.

Penitenciája hosszú. Bűne (a váltóügy) már büntetés (a szellem gögje miatt) és vezeklés. „Az élet bűn és vezeklés egyszerre” (132.) — ágostoni–babitsi értelemben. Imrus története azt sugallja, hogy az ember alakjának megformálásában az az ágostoni–babitsi szemlélet érvényesül, hogy az ember sorsát nemcsak önmaga irányítja: kiválasztott kárhozatra vagy megváltásra. Imrus életútjában belső — tudatos és misztikus — felismerések és külső erők játszanak szerepet; lelki újjászületésének folyamata egyszerre tartalmaz tudatos és sorsszerű elemeket. A sorsszerűség (isteni kegyelem) mind Nelli, mind Imrus történetében fontos. „A kocsi robogott, mint a sors” (192.) — nemcsak Nellivel, de Imrusal is, sőt Magyarországgal.

Milyen külső erők jelennek meg útjának fordulóján? Sajátos módon a Rossz, Noémi és Hintáss a Jó eszköze lesz. Imrus rég nem azonosul már Hintással, akinek levele egyrésztől ördögi praktika, másrésztől a „megoldást” elindító, a megmentést jelentő esemény. — Szerepet kap Rosenberg, a „vergiliusi” barát (nemes erkölcsű, a hagyományokat tisztelő, szabadgondolkodó „pogány”); különös Vergilius ő: a város szellemi életének poklában kalauza Imrusnak, de — dantei értelemben — a pokolbeli bűnök legnagyobbikát követi el ellene — Júdása lesz! — az árulást, hogy megmentse. Azzal, hogy kiszolgáltatotta a családnak a katasztrófájára még büszke Imrust, az önmegvetésig, a legmélyebbre juttatta, s épp ezáltal taszította a gögös ifjút az új élet felé. (Az

„árulás” kifejezi Imrusnak Rosenbergtől való eltávolodását is, amit az Epilógus megerősít.) – Ahol az ő küldetése véget ér, ott kezdődik Cencié (Ewig-Weibliche), hogy megmentse Imrus lelkét, megtanítván az alázat és a munka leckéjére. – Rosenberg és Cenci: a Szellem és a Szeretet (az isteni kegyelem megnyilvánulása), mint Danténál.

Imrus sorsa abban különbözik Nelliétől, hogy ő nem passzív: átalakulásában az önvizsgálat és misztikus élményei legalább olyan fontosak, mit a külső erőké. Tekintsük át Imrus átalakulásának lényeges állomásait, az önmegismerés, a számvetés folyamatát, az átalakulás irányát. – Az ábrázolás legtöbbször kívülről s nem belülről mutatja ezeket a helyzeteket; a narrátori reflexiók, az önelemzések mellett fontos szerepet kapnak a kontrapunktosan ismétlődő helyzetek, motívumok.

Amikor Imrus „aszketikus önleszámolással” írja a „siralomházban” önéletírását a vizsgákhoz, szembesíti „igazi” és valóságos énjét, s sztoikus álláspontra helyezkedik. Zavaros érzései elől a „tisztá, higgadt kincs”-hez, a Tudományhoz menekül; így akar eljutni a „végső megértéshez”. (488–9.) A fölényes eredménnyel letett vizsgák (a „forradalmár intelligencia” győzelme volt ez – 491.) után, amikor megkapja Schapringer levelét, ok és cél nélkül bolyong a városban. A szabadság mámorának élvezése nemcsak alámerülés az „élet pokolfényében” (492.), de lelki vívódás is. Imrus már eltávolodott Gádorostól, s most megkezdődik az eltávolodása mindattól, amit a főváros jelképezett. Valamiféle légüres térben találjuk: a „Semmiben lógott”. (492.)

A városbeli bujdosása során szinte sűrítve és jelzésszerűen térnek vissza a bűnös város főbb színhelyei – csak most Imrusban a korábbival ellentétes érzelmeket keltenek. Az első kép a Schapringer-bankházat mutatja. Imrus most „megvetéssel gondolt Schapringerékre. . . , minden műveltségükkel, melyet a Pénz adott” (519.). – Következik a „Nagy Élet . . . első tornáca”, a kávéház, „amelyikbe Gyula behívta egyszer, mikor a Schapringerék ebédjéről kijött”

(518.); s itt a képeslapok felidézik a „züllött királlyá” lett Imrusban az egykori Budapestet csodáló „ifjú király” emlékeit. (519.) — Ezután a különös „Magyar Pimodán”-ban találjuk, a gádorosi–sóti jogászhallgatók kerekasztalánál. A lump, műveletlen, úriságára gőgös, bornak, kártyának, nőnek áldozó, minden nemes céltől távol álló társasághoz Imrusnak a viszonya most nem egyértelműen elutasító (mint amilyen volt a frissen érettségiző, Gádorosra utazó ifjúé). De ellentmondásos a főszereplővel azonosuló elbeszélői álláspont is. A narráció mélyebb értelmezésre int: „Ez a társaság voltaképp az ellenséges hadsereg volt: mindaz, ami ellen Imre egész kulturális létével küzdenie érezte magát hivatva, a Magyar Ugar! . . . S mégis Imrus otthon volt közöttük . . . ez otthonának melegsége volt”. (520–21.). Persze, ha vonzódik is Imrus azokhoz, akiket korábban egyértelműen megvetett, azonosulni nem tud velük: külön-, fölülállása hangsúlyozódik (522.). (A „magyar Ugar” értéktartalma más, mint Adynál, nem is Ady ostorozó hangját idézi emlékezetünkbe, hanem a kép ősforrását, Széchenyit, aki korábban és később is Imrus–Babits eszményképe volt és lesz; beszédes, hogy Imrus budapesti világában nem tűnik fel a képzet!) Imrus számot vet eszményeivel, a várossal, amely álmainak színtere, de ahol megélte a szellem kiszolgáltatottságát a pénznek (az idegen tőkének) s az erkölcsi züllést, de ahol szembesült a magyar Ugar-ral is. Eltávolodik tehát az „idegenek”-től, akik korábban elkápráztatták eszméikkel és kultúrájukkal, másnak érzi magát; nem azonosulva bár, de visszakanyarodik oda, ahonnan eltávolodott. S noha megvetette gőgös, renyhe és műveletlen fajtáját (a Széchenyi–Szegefű által felsorolt nemzeti bűnöket jelképezik a jogász lumpok, de nemzeti bűn megtestesítője Imrus is hiú álmaival!), most megsajnálta, „szerette volna magához ölelni”, s még talált bennük értéket is: a „sóti összetartás”-t. (519.) Imrus útjának — az idegentől a (de nem kizárólagosan!) nemzeti felé tartó — irányát a mű későbbi részei meg erősítik.

Nappali bolyongását követi az éjszaka „egy szomorú nő ágyában”. (522.) A világos allúzió („Raszkolnyikov húzódott Szonja mellé újra?” 522.) jelzésértékű az átalakulás irányát illetően. — A „Szonja”-jelenet (amely Imrusnak a pesti világtól való elszakadási folyamatába illeszkedik szinte utolsóként) párhuzamba hozható két korábbi — sorsfordulás helyzetéhez kapcsolódó — jelenettel is. — Egyrészt sajátosan rímel a Pestre utazó lelkes ifjú kiábrándító vonatbeli élményére. Imrus most is azzal szembesül, amire már ott rá kellett döbennie, tapasztalva a „víg nők” bizalmatlanságát, hogy tudniillik: „az Életben . . . idegenek az emberek egymáshoz, idegenek és magukra hagyottak”. (351.) Szonja is „idegen maradt, sőt gyanakvó és visszautasító”. (530.) A kitzsítottak közötti bizalmatlanság még félelmetesebb. — Másrészt a jelenet ellenpontozva kapcsolódik az Imrust önmaga erejére ébresztő gádorosi Noémi-élményhez. Imrus még erősnek érezte magát, amikor Gádoroson ellenállt Noémi csábításának, győzelme öntudatot és bátorságot adott, hogy a diadalmas lélek a hajnali hegyi séta után döntsön a saját sorsáról. Most erőnek, határozottságnak semmi jele. Nincs szó hirtelen felismerésről, változásról sem. — Am az „Utca Lányának” megváltást nem hozó öleléséből hajnalban a budai hegyekbe menekült, „a fák és felhők varázsába” (530.), éppúgy, mint annak idején, amikor Noémitől szakítja el magát. A jelenet akkor is, most is sorsfordulót jelez. Akkor: a csodált Noémin aratott diadaltól eltelt ifjú hátat fordít Gádorosnak, a „csillagnéző szobá”-nak, a „hegy”-nek, a „kereszt”-nek, a gádorosi hagyományoknak, s Budapestet választva „sétáló idegen” lesz nagyanyja szőlőjében; most; az erkölcs proletárja, „a Megvetett Lény” mellől fut, nem győzelmesen, hanem megalázottan, megundorodva attól az élettől, amelyre annak idején sóvárgott. Akkor, Gádoroson és a templomtornyokon túl tekintett arra, „amerre Budapest volt és a nagyvilág” (343.), most „csúcokat keresett, ahonnan e bolond életet lenézni, sőt leköpní lehet.” (531.)

Távol Gádorostól, de eltávolodva a „tenger” világától, Budapest–Babeltől, hátat fordítva régi eszményeinek, az irodalomnak, a képzeletnek, világundorral, embergyűlölettel, de göggel a szívében: légüres térbe jut Imrus. „Mit tudtam én megőrizni valaha? s honnan nem szakadtam ki?” (531.) „Egyetlen emberi érzés nincs énbennem! Az én életem puszta és üres” (523.) — fakad ki Rosenbergnek. A Szonja-jelenetben a gyilkos indulataival is szembenéző hős a legmélyebb pontra jut, ahonnan vagy az örök kárhozát vagy a felemelkedés — az emberi penitencia és az isteni kegyelem révén — lehetséges.

A budai hegyekben való kóborlásról mint „penitenciá”-ról beszél Imrus Rosenbergnek. (465.) Imrus Rosenberg előtti önelemzésében és az írói reflexiókban feltűnnek s a következő (gádorosi, erdővári) fejezetekben megerősítést kapnak azok az értékek, amelyek a majdani megújult élet erkölcsi tartalmát adják, s amelyek eddig is jelen voltak mint hiány: az alázat, tevékeny szeretet, valami sajátos Erosz. Mindez összekapcsolódik már itt a hegy, a csúcs-motívummal. Miután láttuk, hogy Imrus számára sem a másik emberrel a testi szerelemben, sem a természettel való összeolvadás nem hoz megváltást, az elbeszélő — Imrus gögös természetszemléletét kommentálva — így medítál: „minő szerelem s mily összeolvadás emelhet csúcsokra pillanatokon túl? s minő csúcsok azok, melyeken hosszabban ülhetsz unalom nélkül?”. (531.) — A „hegy”, a „csúcs” szimbolikus jelentése, majd az Epilog-beli havasok-képben teljesedik ki: a penitencia helye, a dantei Purgatórium, a megváltást ígérő lét jelképévé. A lélek vívódása, penitenciája, küzdelme a budai hegyekbe vonulással kezdődik, folytatódik Gádoroson, majd Erdőváron, egyre közelebb a csúcs-hoz, a csillagokhoz, amiktől az egykori „csillagnéző” Imrus átmenetileg eltávolodott. (Elhagyja majd a „tenger”-t, a „poklot”, s Erdőváron e motívum nem tűnik fel — mint ahogy az ördögi Híntáss figurája sem.)

Fordulatot jelez, hogy a hegyre vonult különös remete, aki különös Bibliájá-ban az „élet értelmét” kutatja, már te-le van kétséggel az értelem iránt. S a racionalista, szabadgondolkodó Imrus, aki még karácsonykor Anatole France-szal tüntetett, most klasszikust visz magával. (Egy apró mozzanat ez azon motívumok sorában, amelyek jelzik Imrus visszatérését a hagyományhoz. Majd az erdővári tanár jut el igazán a klasszikusokig!) S az egykori büszke racionalista gondolkodó most irracionálisan cselekszik: „Tudja, végre is hogyan olvastam? . . . Találomra. Fölütöttem egy oldalt, és ráböktem egy mondatra”. „Sortes Vergilianae”⁴ – jegyzi meg Rosenberg. Majd Imrus így folytatja: „Legalábbis oly célravezető, mint egyéb ’módszerei a kutatásnak’. Micso-da jóslatok jöttek ki!” (536.) A választott klasszikus Vergilius, az az antik költő, akit a hagyomány több szempontból is a kereszténységhez kapcsol. Vergilius verseit a latinok a sortes, a divinatio egyik fajtájának eszközeként használták, úgy mint később a Bibliát, ahogy Ágostonnál is olvashattuk; Dante is őt választotta a túlvilági utazó kísérőjének. – Beszédes ellentétet képez a „babiloni lépcső”-t jelentő Heine-könyvvel (amihez Hintáss és Schapringger neve társul!) a Babilon–Pokolból való megváltás lépcsőjére vezető – bizonyos keresztény értelmezések szerint a Messiást megjósoló – Vergilius.

Az önkeresés, az önvizsgálat fontos állomása a Rosenberggel folytatott beszélgetés is, amikor Imrust a lelkiismerete – Noémi miatt – lecsalja a hegyekből. Az embergyűlölő, a természetrajongást „buta érzélgés”-nek (531.) tartó Imrus penitenciája még nem igazi. Olyasféle, amilyenről Hintáss szól lelki „vetkezések”: „Gyónásaink és ön-

⁴ A „sortes” egyik csoportja a „mesterséges divinatio” („a jóslás művészetének adománya”) egyik osztályának. „Sortes, sorsvetés. . . Sortes volt a jóslás neve, ha valamely könyvet ütöttek föl találomra, hogy jövedőljene belőle, így különösen Vergilius költeményeiből (sortes Vergilianae; a keresztények a Bibliát használták ilyenformán).” *Ókori Lexikon*. Bp. Franklin Társulat, 1902. I/2. k. 590.

megalázásaink kellős közepén fölemeli fejét a hiúság ördöge” (465.), öngyalázásának („én sose tudtam szeretni senkit . . . milyen utolsó vagyok”, 531.) forrása még a hiúság, az önértet. — De kezdi felismerni, hogy „megint az Intelligencia gőgje beszél belőlem” (531.). — Büszkesége, amelyet mutat a család nyújtotta menekülés elleni „lázdása” is, akkor lesz oda, amikor Rosenberg kiszolgáltatja a családnak. Ez már szégyen, ami önmegvetéshez vezet.

Imrus különös állapotba kerül attól kezdve, hogy a család keze eléri: „mintegy az úrben lebegett. . .”. (539.) Szégyenét fokozza az a szeretet, amire először Rosenbergéknél ébred. „Milyen jók, milyen jók mind! csupa becsületesség, jóság, szeretet, erő mindenki! csak én vagyok a hitvány, a gyenge. . .” — gondolja. (538.) Gádoroson pedig így fakad ki az őt aggódba, szemrehányás nélkül fogadók előtt: „Miért szerettek annyira? . . . Nem bírom el! Nem érdemlem meg!” (541.) Figyelemreméltó, hogy másképp látja a családot, mint régebben, szeretetet tapasztal, amit eddig hiányolt. Bár korábban is úgy gondolta, nem a szeretetre való képesség hiányzik belőlük, csak elsenyvedt az a képesség bennük, mert „azt merik szeretni, amit szokás és szabad”. (417.)

Imrus Gádorosra érkezése másnapján történt eseményekből kettőt emelünk ki, amelyek önmagukban is szimbolikusak, de a regény motívumszerkezetének fontos láncszemeiként még inkább azzá válnak: Imrus autodaféja és „majdnem” halálos megsebesülése. Imrus hazatérése utáni autodafé-jelenet sajátosan ellenpontoz egy korábbi, a Pestre indulás előtti időből valót. A két rész Imrus pesti életének a kerete: a Gádorostól való eltávolodás és a visszatérés „Gádoroshoz”. — A főmotívum — autodafé a „csillag néző szobá”-ban — köré szerveződő motívumháló elemei is ismétlődnek: a tenger, a szocializmus, a lélekállapotot tükröző séta. A korábbi szöveg környezetében baljós árnyékként feltűnik a Bábeltől való félelem, az Ákos váltóügye!; s majd Imrus váltóügye lesz az újabb fordulat nyitánya. (Nelli velencei történetében is van egy autodafé, ami még a Pesti

Napló-beli változatban nem szerepelt! 150. A motívumvariáció a két szereplő lényegi különbségét húzza alá: Nelli tehetetlenségét, öntudatlan, a végzetesen kiszolgáltatott létét emeli ki szemben Imruséval, aki maga is – bár nem kizárólagosan – formálja a maga sorsát.)

Annak idején a frissen érettségizett diák, akinek sorsa felel a család döntött, „visszatért a Nagy Szellemek és Csillagok vigasztaló társaságába, lelke szinte elröpült a Leigázott Ember lázadó érzésével, maga alatt érezte az egész világot mint Prometheusz a sziklát, melyhez láncolva volt, egy forradalmi vers ütemei kóvályogtak benne . . . Elhatározta, hogy legközelebb világnézeti-vallomást tesz Gitta előtt, s több könyvet szerez a szocializmusról. . .”. (337–8.) Noémi éjszakai látogatása után pedig, hajnalban a különös büszkeség kiviszi a szőlők-be, el a keresztig, ahonnan a Duna és Pest felé tekintett, s itt érlelődik meg az elhatározása. Majd megjelenik a tenger-motívum. Egy képeslapot találva mondja anyjának: „Milyen boldog vagy te anyi, hogy már a tengert is láttad.” Nelli aggodalommal néz a „Bábel kőtengerébe” készülő fiára. „Imrus talán egy egészen különös tengerre gondolt öntudatlanul . . . , melyet az Élet és a Szerelm tengerének is neveznek.” (346.) (Az Élet Imrus számára majd Budapestet, a szabadelvű, szocialista eszméket, az Übermensch-göggöt, a már „bűnféle” Irodalmat jelenti, meg Hintásst és Noémit – mindazt, ami majd a lejtőre viszi.) – Az Imrus számára pozitív értéktartalmú jelenségek a család szemében negatívak, baljóslatúak; az elbeszélт közlés és az ironikus hangnem is a negatív minősítést erősíti. – Imrus elutazása előtt „lelkiismeret-vizsgáló autodafé”-t tart. „Szégyennel vetette tűzre sóti papírjait”, leszámolt a „Múlt aktái”-val, csak Noémi búcsúlevelét őrizte meg. (349.)

A Gádorost elhagyó fiú – az emberek közti idegenségre rádöbbentő – kellemetlen utazás után sokáig elbűvölten ugyan, de magányosan él, „a város pusztán kövei által beszélt hozzá” (352.), ezzel szemben a tékozló fiút Gádorosra a család menekíti haza, szeretettel fogadják, vállalják – ha

nem is mindnyájan szó nélkül – az újabb terheket. A környezet is „csodálatos”. „Az elhanyagolt kert zümmögött, cikázott, . . . virágok zajongtak, s a nyíratlan sövény kipattintotta már . . . rózsaszín kelyhecskéit.” (542.) Imrus e csodákat csillagnéző szobája ajtajából figyelte, miközben mogorván csomagolta ki holmiját. Írásait olvasta, majd az újakat és régiket mind tűzre rakta. Az újabb autodafé ellenkező előjelű: „Milyen messze mind . . . milyen rosszízű és rosszemlékű dolog volt az egész irodalom! . . . az Élmény nem megnyitotta, hanem eltömte lelke forrásait.” (542.)

Az autodafét, az emlékezést követő sétájában sem a felszabadultság, hanem a keserű düh fejeződik ki. „Sétába fogott, nem a kertben, hanem a sáros kocsiúton, hol a bokrok eltakarták: fészertől a kocsiapuig” (543.), s nem megy ki Cencivel a szőlőbe. Ekkor a Jolánban – akiben „a nagy szeretet vált . . . keserűséggé” (544.), mert élete a másokért való vesződséggel és lemondásban telt el – fájdalmasan és haragosan feltörő Imrus elleni panaszáradatban jelenik meg a „szocializmus”-motívum. Fel kell figyelünk arra, hogy a beékelte elbeszélői kommentárban szerepel a minősítés: „Mindig szívtelen volt . . . A parasztnak fogta pártját ellenünk! A cselédeknek adott igazat! – Jolán élete a paraszttal és cselédekkel való küzdelemben telt, s Imrus pártállása mindig fáj Jolánnak. Imrus szocialista volt. – A zsidó gyerekek barátságát többre becsülte, mint a saját familiáját! Mi csak tudatlan, buta asszonyok voltunk neki!” (544.)

A korábbi részben a felszabadító hegyi séta után következik a tenger-motívum (az élet, a szabadság utáni vágy jelképe). Ez viszi anyjához is közelebb a zárkózott fiút, s ez építi benne a piedesztált Hintáss számára. A hazatért fiú másképp emlékszik anyja velencei kalandjára, s negatívan ítéli meg Hintásst is. Annak idején a szabadság felé vágyódó Imrus úgy szeretett volna szólni anyjához „mint modern és szabad ifjúhoz illik, hogy ő mindannak dacára, sőt éppen mindazért, amit tett, csak tisztelni és szeretni tudja” (347.), s most: Imrus „. . . egyszerre Velencében látta anyját, árká-

dok alatt, melyeknek képeit ismerte, és valakinek oldalán, akit szintén ismert. Imrusban rettenetes pusztaság égett föl e régi romantika gondolatára; fölugrott s kirohant.” (543.) A tengerrel szemben pusztaság áll; anyja megértése, a borzongással vegyes csodálat helyett valami iszonyat!

A főszereplő életének korszakhatárát szimbolizálta az első autodafé, s azt a második is. Az előbbi az öntudatos, a hagyományt, Istent tagadó, a maga erejében bízó – Imruskából Imrussá lett – ifjú életének a kezdetét jelzi. Ám ez az élet örvénybe sodorta. A második autodafé tagadása az előzőnek, leszámolás a Pest jelképezte világgal, eszmékkel, ábrándokkal. Az első a kamasz ifjúkorba, a második az ifjú férfikorba lépését is szimbolizálja, az Imrusból Imrévé válást. Az első autodafénál előrejelzést találunk. „A fiatal lélek örökös főnix: minduntalan elégetve magát, hogy újrászülessen.” (349.) Az újabb autodafé Imrus újrászületésének folyamatába illeszkedik.

Hasonló összefüggésben értelmezhető Imrusnak – az autodafét követő napon – a puskalövés következtében elszenvedett majdnem halálos sebesülése („Imrus nem halt bele a sebbe, noha pár napig csakugyan ott lengett ama bizonyos Part körül”, 546.) majd testi felépülése, újjászületése, „feltámadása”. A történetek okát szándékolt homályosság borítja. (546.) Az esemény magyarázatának ellentmondásossága hangsúlyozza Imrus életében a sorsszerűséget. A jelenetnek – mint az ifjú életének gyökeres fordulatát, lelki megújulását szimbolizáló – értelmezését alátámasztja, hogy többféle hagyomány, archetípus újrafogalmazásának tűnik. Egyrészt emlékeztet az ősi felnőtté avatás szertartására. „Az avatás funkciója – az, hogy a gyermekeket felveszik a felnőttek rendjébe – abban a hiedelemben jut kifejezésre, hogy a gyermek meghal és újjászületik”; „mimikus vagy szimbolikus” halálról és feltámadásról van szó. Az avatás része az „istenítélet”, az „erőpróba” is.⁵ – A regénybe-

⁵ G. Thomson: *Aischylos és Athén*. Bp. 1958. 99.

li esemény tehát a felnőtté válás jelképe is: Imrusból Imre lesz. Imrus még nem volt „kész ember” (556.), Cenci ragadja ki az örvényből, majd Cenci leckéje (alázatról, munkáról) és segítsége egyengeti útját a felnőtt élet, az új, az erdővári élet felé.

Imrus (s Cenci) alakjának és sorsának többrétegű szimbolikus elmélyítését szolgálja, hogy az európai keresztény hagyományban mélyen gyökerező archetípusokkal is érintkezik ez a – húsvét tájt! – játszódó történet. A közvetlen Faust- és Dante-utalások mellett rejtettebben Imrus sorsa, alakja „imitatio Christi”. A bűnt büntetlenül is magára vállaló és szenvedő, testileg is sebzett Imrus története Krisztus megváltó áldozatának és feltámadásának mítoszával is rokonítható. Ezt az értelmezésünket a regény több pontja és motívuma megerősíti. – Imrus mélyre zuhanását, szenvedését, felemelő áldozatát előre jelzi már korábban több kép: az „ifjú megváltó”, a „próféta”, a „kultúrvertanú” kifejezés emlegetése Imrussal kapcsolatban; az anyjának ajánlékozott Pietà-kép; s még korábban – akkor is tavasz volt, „hűvös, különös tavasz” – a nagyanyjával Gádorosra utazó gyermek életének egy élménye: a kispap – „aki hajdan lebukott a mélységbe” – emlékének állított kereszt. A látzólag epizodikus kép csak a mű egésze felől kap szimbolikus jelentést. Az épp a halálon gondolkodó Imruskát (akinek alakjához később gyakran kapcsolódik a pap-képzet) megfogja a kocsis elmondta történet a kereszttről: „Imruska már érezte az esés nagy szelét, a szikla közelségét; már olyan volt, mintha ő maga is bukna”. (200.) Valóban Imrusnak is le kell szállnia az élet mélységeibe, hogy felemelkedhessen. – A kereszt a passió-történetre és a megváltásra utal. – A kereszt ismétlődő motívum. Imrus, aki egykor a gádorosi szőlődomb keresztjénél fordít hátat a vallásos hagyománynak, a családnak, budapesti pokoljárásakor a „Konstantin keresztjé”-nek megváltó jelére vár, de hiába. (517.)

Imrusnak a – gádorosi „feltámadását” megelőző – budapesti egy-két napja sajátos parafrázisa a Krisztus-

történetnek, az apokrif iratok őrizte pokolraszállásnak, az ördögi erők megláncolásának. A büntetlenül is bűnös Imrus „hegyre vonulása” (a Judás-Rosenberg általi elárultatása előtt!) párhuzamba állítható „a gonoszok közé szám-láltatott”⁶ Krisztusnak – elárultatása, keresztfeszítése és megváltó halála előtti – cselekedetével: az Olajfák-hegyére vonul, s magányosan imádkozik. A húsvét-hagyomány szerint a keresztfeszítés apokaliptikus jelenései a gonosz uralmát is jelzik; majd a pokolra szálló Krisztusnak a sátán erői, illetve a halál fölött aratott diadaláról szólnak az apokrif iratok. A halála által megsemmisíti az ördögöt.⁷ Imrus, a „király” (többször is megjelenik a metafora 337., 519.) a „túlvilágra jutott lélek érzésével” (517.) az „apokaliptikus” (517.) egek látványától menekülve alászáll „az élet pokolfé-nyébe” (492.), ahol „az első tornác” a kivilágított kávéház. (518.) Ám a pokoli bűnök legteljesebb megismerése egy- ben a tőlük való megszabadulás, az ördögi erők fölött ara- tott győzelem kezdete is, amely a gádorosi fordulathoz ve- zet (amikor már „vert sereg”-ről lehet beszélni, ha jelképe- sen értelmezzük a tájleírást, 562.). A gádorosi „halál” után az ördögi Hintáss alakja már nem jelenik meg a regényben. Ismert a régebbi teológiában – kivált a protestantizmusban – az a feltevés, hogy az ördöggel cimboráló megmentheti a lelkét, ha testét odaadja. – Imrusnak Rosenbergéknél való „álomba merülése” és „ébredése” is értelmezhető jelképe- sen: a gnóosztikus irodalomban e motívumok ugyanazt jelen- tik, mint az ortodox írásokban a „halál” és a „feltámadás”.⁸ – Imrus lelkében – sajátos módon – az antikrisztusi és krisztusi erők küzdenek. A megváltandó megváltó (Salvator salvandus) szerepet a gyertya-motívum is hangsúlyozza.

⁶ Lukács, 22, 37.

⁷ A zsidókhhoz írt levél, 2, 4.

⁸ *Ókeresztény írók*, II. k. *Apokrifek*, szerk. Vanyó László, Bp. Szent István Társulat, 1988. 366.

Imrus megváltó, aki maga is megváltásra szorul. „Hogy hazataláljon segítség kell, egy sugár az Istentől.”⁹ Ez az erő Cenci. (De az isteni kegyelem megnyilatkozásai Imrus – például a később elemezendő gyertya-motívum hordozta – misztikus élményei is.) Imrus történetében az Ewig-Weibliche nem Noémi (negatív parafrázisa ő Beatricének és Margitnak), hanem Cenci. Cenci beleegyezésével megy Imrus a „babeli” Pokolba, s a Cenci keze nyúl a tévelygő után, amikor „sötétbe borult előtte az Út”. (461.) – Azonban Imrust nem egyszerűen megmentik, hanem Imrus megváltódik. A megváltódás áldozattal jár: megismerte a poklot, a bűnt, az áldozat tragikumát, megmérettetett. De a tragikum fel is oldódik; ehhez azonban a „Liebe von oben”, „a felülről jövő szeretet” segítsége kell. „Mater gloriosa”-ként vagy a Gondviselés-ként jelenik meg Cenci. – A Cenci alakjának illetően való értelmezését a cselekmény konkrét mozzanatain túl egyéb, poétikai elemek is sugallják. Többször emeli az elbeszélő a mindennapi gondokkal küszködő kis öregasszonyt mitikus magasságba. Cenci Imrus számára feltétlen tekintély, a „Félelmetesen Nagy”. (412.) Ennek a sorsukat mindent megértő szótlansággal és természetességgel elrendező hatalmasságnak a jelképe, Olümposza a hegy, amelyet már kikezdett az idő. Az „elrejtőző hatalom” (193.), a „kegyetlen és cél nélkül is céltudatos” (191.) hatalom szimbolikus kelléke a bot. A sorsokat védő, óvó, terelő „jó pástor”, nem az ítéelő, hanem a menedéket, biztonságot jelentő toleráns Hatalmasság jelképe. Cenci – házának „szigorú rendje” „mint egy világrend” (8.), van „sötét szobá”-ja és „csillagnéző szobá”-ja. Gyakran úgy jelenik meg mint a Gondviselés („ameddig az Isten szeme: a Nap, addig rajtuk volt a Cenci szeme is”, 8.), a Sors (Cencihez menni, „menni, mint a Sorshoz”, 150.) vagy az isteni kegyelem megnyilvánulása. Az Imrus „feltámadását”-hoz szorosan kapcsoló-

⁹ Babits Mihály: *Dante élete*, in: *Dante: Isteni színjáték*. Babits Mihály fordítása, Bp. 1945. 56.

dó apokaliptikus jégesőt követő jelenetben ilyennek láttatja Babits: „Az eget különös, vihar utáni fény borította, a felhők visszahúzódtak, mint vert sereg, s az öregasszony a sáros agyagdülön egy dupla szivárvány glóriájában állt.” (562.)

Imrus bűnös is, meg ártatlan is, és áldozat lesz – a gonosz erők (Hintáss, Noémi, Dodó) áldozata. A gádorosi jelenet több értelmű: végsőkéig viszi a régi életével való szakítást, s jelzi az új életre való megváltását; de kifejezi, hogy a küldetéses megváltó áldozata lehet a világban eluralkodó erőszaknak. Végigkíséri a cselekményt az erőszakot jelképező motívum: a puska. Döme 48-as (!) puskáját, amelyet a gyermek Imruska hamar eldobott, Dodó ragadta meg. (Dodónak az alakját a Pesti Napló-beli változathoz képest elidegenítő módon átrajzolja az író. Idegennek érzi Nelli, Imrus, az elbeszélő, az olvasó.) A kissé ostoba, erőszakos, semmi tekintélyt nem tisztelő (még Cencit sem!) fiú, a kis Kain (547.), Hintáss és Nelli fia („több legenda szerint a Sátán testi kapcsolatban állt Évával, s az utóbbi tőle szülte Kaint”¹⁰) kezében az egykori játék veszélyes fegyver lesz Imrus számára: sebet okoz. – A puska-motívummal rokon az Epilógusban az Imrét megkergető „sötét bivalybika”. (574.)

Az áldozattá lett küldetéses embert és megváltó áldozatát szimbolizálja a bárány-motívum. A bárány Krisztus-szimbólum (Agnus Dei, qui tollis peccata mundi); illetve az apostolokat is jelképezi („úgy küldelek titeket, mint bárányokat a farkasok közé” – mondta Jézus az apostoloknak).¹¹ A regényben a motívum az Epilógusban tűnik fel, s bár ott csak az „eltévedt bárány” hangsúlyozódik, mégis úgy érezzük, hogy a motívum minden eredeti jelentése benne sűrűsödik, s jelképezi Imrust: nemcsak az eltévedt, kereső embert, de a küldetéssel bíró megváltót, ki ártatlan áldozat, s még azzá lehet. Mert az Epilógusban is feltűnnek a „kiszámíthatatlan jövődők vészjelei” (573.): az emberi erőszak,

¹⁰ *Mitológiai enciklopédia*. Gondolat, 1988. II. k. 374.

¹¹ Máté, 10, 16.

véres sortüzek, a „fenyegető, sötétlila csúcsok”, „egyszer egy kis földrengés is volt”. (573.) Mindezek meg — „a Bárány ellen viaskodó” „fenevad”-ra¹² emlékeztető — Imrét megkergető bivalybika (574.) a Jelenések könyvének apokaliptikus képeit idézik.

A Babits-regényben kísérlet történik a krisztusi és a fausti toposz egyesítésére. Műve ezen archetípusok felidézésével a modern mitikus regények sorába tartozik — megelőzve Bulgakov és Thomas Mann ördög-regényeit, amelyekben egyértelműbb, világosabb a mitikus hagyomány jelenléte. Kapcsolódik Dosztojevszkijhez, aki „felfedezője az apokaliptikus létállapot és a krisztusi kérdések összekapcsolódásának, illetve az alapkérdések újrafogalmazásának”.¹³

Több motívum előrejelzi a megújulás lehetőségét és irányát is. Imrus városbeli tévelygésének jelenetében az általa (hiába) várt szimbolikus eseményeket jelölő képek (Faust húsvéti harangja, Peer Gynt Gomböntője, Konstantin keresztje) vagy Imrus gondolatai a különös módon megtért költőkről (Wilde és Paul Verlaine, 518.) mutatnak a megtérés, az újjászületés irányába: „fölmagasztosulás az alázatban”. Ha nem is a kereszt előtti leborulás formájában, de mindenképpen visszatérés a keresztény erkölchöz. A hangsúly a megtérés, az újjászületés etikai, világnézeti tartalmán van: „az emberlét morál”-ján. (517.) Számos további jel mutat efelé, például a Szonja-jelenetben; a „hegyi penitencián”, hol a „különös remete” „vergiliusi jóslatok”-at, kinyilatkoztatást vár, amikor találomra üti fel könyvét. (536.) Allúciónak érzi ezt az olvasó az igazságot kereső Szent Ágoston megvilágosodására is. Ám Imrus, a modern ember útja más!

Imrus lelki megújulásában nem találunk racionálisan végiggondolt erkölcsi vagy világnézeti megfontolásokat, de

¹² János Jelenésekről 17, 44.

¹³ Balassa Péter: *Az ördögregény két huszadik századi változata. A doktor Faustus és A Mester és Margarita*. Medvetánc 1988. 1. 380.

nem is hirtelen megvilágosodásról van szó. Mégis – Ágostonéhoz hasonlóan – misztikus élmények is hozzájárulnak az ő lelki átalakulásához, bár nincs szó határozott megtérésről. Imrusnak ilyen misztikus élménye kapcsolódik a Rosenbergéknél (538.) és Gádoroson (560.) látott – a vallásos tradíciót jelképező – gyertyákhoz. A gyertyafény-motívum Imrus újjászületésének időszakában valami belső megvilágosodásnak, kegyelmi állapotnak a jele, a Gondviselés sajátos megnyilatkozásának – egy lelkileg felfokozott állapotban. A két jelenet motivikus összekapcsolása kiemeli Rosenberg és Cenci szerepét Imrus újjászületésének történetében, s egymásra rímelése jelzi Babits felfogását a zsidó és keresztény kultúráról is; a motívum ismétlődése – egyéb motívumismétlés (Berta bácsi olvasója, a viharágyú, zivatar), illetve jelenet-párhuzamosság révén is hangsúlyozott helyen, a történet egyik legrelevánsabb szerkezeti pozíciójában – nyomatékot ad ennek a lelki élménynek, s jelzi az átalakulás tartalmát: a (vallásos) hagyomány felé fordulást. – Imrusnak a jégesőhöz társuló apokaliptikus érzései eszünkbe juttatják a budapesti utolsó kétségbeesett sétáját is, amikor „leste a fellegek formáját a hegyen, leste az alkonyfény apokaliptikus jelenéseit” –, de akkor hiába. Úgy érezzük, most beszédesebbek Imrus számára a jelenések éppúgy, mint a Rosenbergéknél való ébredéskor megpillantott látvány: „Imrus merően nézte a középkori képet, s a Rosenbergek péntek esti gyertyáira gondolt. Imrus valamikor csúfolódni szokott e különös ’jégelhárító akción’, amely ’annyit se használ, mint a viharágyú’. De a viharágyúk némán rozsdásodnak, és a gyertyák égnek.” (560. – kiemelések tőlem.)

A vihar-jelenet több korábbi jelenetre is visszhangzik. Arra a zivatarra, amely Nellit ragadta ki a fészekből. Most Imrus útjának újabb fordulóját jelzi, elszakadását Gádorostól. – A viharágyú-motívum első feltűnésekor is szerepel az utalás a tavaszi zivatarokra, szimbolikus utalás ez a politikai élet eseményeire, de Imrus lelki vergődésére is, meg „forradalmi ideál”-jának, Hintássnak a megjelenésére Imrus

képzeletében. Imrus akkor valami nagy fölfordulást kívánt. Majd a pesti diák, Rosenberg barátja és a „Szokratész”-tanítvány versében és „lelkében zengett egy szimbolikus viharágyú minden istenek és babonák ellen”. (365.) – Más megvilágításba kerül most mindaz Imrus számára, amit a Viharágyú jelképezett. (Megerősíti ezt a negatív minősítést majd az Epilógus 569.; az elbeszélő távolságtartását az írónia mindig is jelezte!)

A gyertya-motívum a szövegben nyert sajátos, a vallási tradíciót kifejező tartalmán túl a keresztény-embléma – a megváltás reményét és a megváltót szimbolizáló – jelentését is kisugározza. Az így értelmezett gyertya-motívum alátámasztja Imrus alakjának mint megváltásra szoruló megváltónak az értelmezését is. – A gyertya-motívum az Epilógusban megszüntetve-megőrizve újraértelmeződik. Imre Erdőváron a kultúra gyertyáit gyűjtögetta (de olyan kultúráét, amely nem volt független a hagyománytól, a vallásos tradíció értékeitől, s gyanakvóbb lett az idegen jelenségekkel szemben), illetve ő maga lesz a „művelődés gyertyája”. (564.) A világosságot kereső ember, a megváltandó ember maga lesz a világosság hozója, a megváltó. Összhangban van ez a bárány-motívummal is.

A „gyémánt csúcok” közelében a küldetéses ember életében, azon világnézet után, „melynek legkevesebb köze volt a Múlthoz, s legtöbb a logikai Igazsághoz”, új értékek jelennek meg: munka, hagyománytisztelet, valamiféle gondviselési hit, sajátos hazafiság, magyarság (mint Széchenyinél: a „Magyarság ügye egy volt a Kultúra ügyével”, 564.) Mindezek egy értékőrző-konzervatív írói szemlélet keretébe illeszkedve egyetlen motívumban öltének szimbolikus formát: Imre–Babits ideálja most Széchenyi volt, „a Rend és Kultúra szent őrültje”. (566.) Az említett értékek a szeretet (amely a család és Imrus korábbi életéből hiányzott) vonzókörében rendeződnek el: ezt az értéket szimbolizálja Imre, a tanár (a regényben a harmadik és legmagasabb rendű tanárszerep megtestesítője), aki a kulturális evolúció szolgálatá-

ban áll, akinek új életében nincs már helye a szellem istenkísértő gögijének, a képzelet helyett a hasznos polgári tevékenység, a munka áll, annak legnemesebb fajtája, a nevelés, amely együttal önnevelés is. — Ez a „legfőbb Jó” megismerésére törekvő tevékeny szeretet ígérhet megváltást a küldetést vállaló, de az élet, az eszmék zűrzavarában tévúton kereső Imrus–Babitsnak, a hanyatló nemzetnek, a „lélektelenné vált liberális Magyarország”-nak (365.), az egységet elvesztett (479.) kiutat kereső Léleknek.

Nelli és Imrus útja szimbolikus. Jelképezi az „élet érdekében eltévedt ember” keresését, a lét útvesztőjében megváltást remélő lélekét, de olyanét, aki a dantei megváltáshittől eltávolodott már. Az Istentől elhagyott világban öntudatlanul bolyongó bűnös lélek tévelygése ez, illetve a modern, fausti ember keresése: az intellektuális lázadóé, sőt a Nietzsche-élménnyel is gazdagodott emberé, aki a szellem, de az ösztönök korlátait és határait is meg akarta tapasztalni — Istent kísértő módon. — A modern, hitetlen hívő ember szemléletétől távol áll a megváltás bizonyossága. Babits sem juttatja el hőstét a megváltásig; de Babitstól a hit nélküli kétely is távol áll, tehát megadja egyik hőséneket, Imrusnak a lehetőséget a lelki megújulásra, de nem adja meg Nelliknek, mert a megváltás rajta is áll, meg az isteni kegyelmen is. Ilyen értelemben érintkezik a regény a (Babits-értelmezte) ágostoni–pascali vallásossággal, illetve az Anatole France-i kétellyel.¹⁴

Babits hőse a bizonyosságtól, a megváltás, a hazatalálás bizonyosságától messze van. Az erdővári „szimbolikus hős” kereső ember: irányt keres, s a helyesnek vélt irányba mutat. A regény a „lélek vetkőzése”, mély dimenziójának szervezőelve az Ágostonnak tulajdonított „drámai szenvedély”, „filozófiai Erosz”: „az alkuvás és nyugvás nélküli vágy

¹⁴ Poszler György: *Test és lélek — moralitás három felvonásban. Szélszegyzetek Babius beszélgetőfüzeteihez*. It 1984. 519–567.

az Igazság felé”.¹⁵ – Babits művének ezt a – kevesek által észrevett – mély perspektíváját, s annak az „analitikus refrénszerűség”-gel való összefüggését, „analitikus erejé”-nek ágostoni vonásait első kritikusaiknak egyike, a barát Szilasi Vilmos Babitsnak írt levelében – 1927-ben – értéke-
li (talán kissé túlozva, noha bírálva is): „E vallástalan vallá-
sosságnak nincs szebb és mélyebb hangja a világirodalom-
ban . . . Te fölfeded a lélek szövetét, – hol a motívumok szá-
lai fonódnak és erednek. – Minden lap egy újabb megrázó
olvasmány, és annyi tanulság, amennyit kevés filozófiai mű
tud nyújtani.”¹⁶

NÉMEDINÉ KISS ADRIEN

¹⁵ Babits Mihály: *Ágoston*, in: *Esszék – tanulmányok. I.* Szépirodalmi, 1978. 480.

¹⁶ *Babits–Szilasi levelezés (Dokumentumok)*. Összeállította, közre adja és a bevezetőt írta: Gál István. Petőfi Irodalmi Múzeum és Népművelési Propaganda Iroda, é. n., 112.

A HOMÁLYBÓL

A „MÁSİK” MOLNÁR

Idén negyven éve halott. Ennyi idő általában elegendő szokott lenni ahhoz, hogy egy író kitaláljon a halála után kötelező purgatóriumból s helyére leljen a nemzeti irodalom történetében. Hol fentebb, hol lentebb, mint ezt hívei és ellenségei életében várták, de mondhatni véglegesen.

Úgy látszik, Molnár Ferenc kikerülése az irodalmi limbusból még mindig várat magára — legalábbis hazájában. Mert nemzetközileg talán már megtalálta a helyét: a huszadik század legjobb technikájú, legsikeresebb, ha nem is a legmélyebb színműírói között tartják vitathatatlanul számon, valahol G. B. Shaw és Pirandello mögött, de bizonyosan Noël Coward előtt — tán Achard-ral egy vonalban. S ha lexikon, kézikönyv megemlíti, nem mulasztja el a regényírókat sem említeni, legalább a *Pál utcai fiúk* erejéig. És nincs közkezen forgó kézikönyv a világon, amely meg ne említené, ha a huszadik század s a dráma közelről vagy távolról érdeklődési körébe esik.

Ugyanakkor itthon? A sorsa mostohább, mint bárhol a világon. Bár bizonyítani éppoly nehéz lenne, mint cáfolni, de az érdeklődőnek az a benyomása, hogy — tán e század tízes éve óta — nincs este, amikor a világ valamelyik pontján ne Molnár vígjátékra gördülne föl a függöny; nincs magyar író — tán az egy Petőfit kivéve —, akinek a neve ismertebb lenne világszerte, mint az övé. Ugyanakkor itthon sem életével, sem utóéletével nem törődtek: nincs igazi élet-

rajza, sőt, mindmáig nincs valamit érő bibliográfiája sem; gyorsan fakuló legendák szólnak csak róla, amelyek elmúlnak azzal a nemzedékkel, amely még ismerte, ismerhette. Molnár-filológia? Molnár-szenográfia? de akár a Molnár-anekdoták gyűjteménye? Reménytelenül sóvárgott dolgok, s nem látszik sem a személy, sem az intézmény, amely ezt, ezeket feladatának vélné. Külső és belső okokból¹ magam sem próbálhatok ezek helyébe lépni; sajnos, még az alább következő is inkább csak figyelemfelhívás, mint filológia.

Élete, szerelmei, sikerei és kudarcai tanúi szinte mind egy szálig kimúltak vagy már nem faggathatók; túl későn s jóvá nem tehető fájdalommal kell tudomásul vennünk, hogy nem egy tizenhatodik századi tollforgató iskolamester-ről többet s pontosabban tudunk, mint a huszadik századi magyar irodalom egyik legcsillogóbb s legsikeresebb tehetségéről. Amellett az irodalomtörténeti szakma szinte mindig érthetetlen animozitással kísérte pályáját: még a tehetségre oly érzékeny Szerb Antal is mintha csak csipesszel s távolról nyúlna hozzá;² Féja Géza a nevét sem írja le,³ Farkas Gyula épp hogy leírja a nevét.⁴ Schöpflin Aladár,⁵ Hegedűs Géza⁶ arányosan tárgyalkják, ha nem is melegen; mintha Nemeskürty lenne az egyetlen pályatársaink közül, aki-

¹ Egy elhúzódó betegség következtében még korábbi szokásomat — a korabeli kritikák lehető számbavételét — sem tudtam véghezvinni. Ezért az olvasó megértését kérem.

² Szerb Antal: *Magyar Irodalomtörténet*. Bp. 1935. 492–493.

³ Féja Géza: *Nagy vállalkozások kora*. Bp. 1943.

⁴ Farkas Gyula: *A magyar irodalom története*. Bp. 1934. című összefoglalásában éppúgy, mint *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* (M. Tört. Társ. h. é. n.)-ban.

⁵ Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill, Bp. 1937. 157–162.

⁶ Hegedűs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Móra, Bp. 1936. 293–296. Figyelemre méltó — kisebb elírásai mellett —, hogy a prózaíróról már komolyan méltatja.

nek szíve is van az írói pálya bemutatásához⁷ – de szomorúan jellemző, hogy Mezei József a magyar regényről értekezve⁸ a nevét sem írja le, hogy Rónay György tudomásul veszi a regényírot, de csak egy műve, *Az éhes város* erejéig.⁹ Ez mégiscsak különös és a magyar nemzeti figyelemre és öntudatra jellemző, hiszen néha nála jelentéktelenebb írókról világszerte kisebb-nagyobb monográfiák jelennek meg – sőt, ezt nyugodtan elmondhatjuk a magyar huszadik századi irodalomról is.¹⁰

Valójában mi történik itt? S ami történik, miért történik szinte e század hajnala óta? Nemzeti különösség lenne? minden bizonnyal – s talán nem kell messze keresgélni, ha okát akarjuk adni. Molnárnak két olyan tulajdonsága volt, amit érezhetően nem bocsátott meg neki a magyar irodalmi közvélemény mind a mai napig: hogy öntudatos polgár s öntudatos zsidó volt.

Hogyan? kérdezhetné valaki, hogy lehetséges az, hogy a századelőn felrótták volna Molnárnak, ha öntudatos polgár, amikor minden s mindenki (a konzervatív irodalom nem is olyan kevés kivételével) valamiképpen a polgárságot vágyta, kereste, munkálta? Sajat tendenciájukat ne bocsátották volna meg neki? Furcsa módon valami ilyesmiről lehet szó; s nem kevésbé arról, amit ki nem mondott ugyan senki, de az olyan nyílt és durva állásfoglalásokon, mint a Féjájé, jól érezhető: hogy öntudatos zsidó volt.

⁷ Nemeskürty István: *Diák, írj magyar éneket*. Gondolat, Bp. 1983. II. 732–737.

⁸ Mezei József: *A magyar regény*. Magvető, Bp. é. n. 1973.

⁹ Rónay György: *A regény és az élet*. Magvető, Bp. 1985². 263–271.

¹⁰ Az akadémiai irodalomtörténet (*A magyar irodalom története* V, Bp. 1965. 476–479) tárgyalása Osvát Béla elfogult szüklátókorúságának a lenyomata – A Klaniczay Tibor (szerk.) egykötetes *A magyar irodalom története*. (Kossuth, Bp. 1985.) tárgyalása sokkal méltóbb, de ez sem előítéletmentes. A *Világirodalmi Lexikon* 8. köt. 1982. a nevét se írja le, a *Világirodalmi Kisenciklopédia* (II. köt. 1976.) egy rövid, tárgyilagos cikket szán neki.

Tudjuk, gyermekkorában apja barátja, otthonuk gyakori látogatója volt Max Nordau;¹¹ minden bizonnyal a szülői ház légköre tette őt mindkét vonatkozásban már korán tudatossá, sőt öntudatossá. S ez valahogy a magyar társadalom akkori állapotában furcsa s idegen volt: talán az egy Adyt kivéve mindenki vidék-tisztelő és gentry-rajongó volt, még az olyan indulatos paraszt is, mint Móricz, még az olyan illúziótlan gentry is, mint Krúdy. Az meg, hogy valaki bocsánatkérés és gentry-mimikri nélkül merjen zsidó lenni az irodalmi hazában, teljesen példa nélkül való; még Szép Ernő is naiv kisgyerekeknek álcázta magát, hogy ezt az oldalát fel ne ismerjék.

Pedig ez volt egyike azoknak az újdonságoknak, amit Molnár hozott a magyar irodalomba; a másik, a közvetlenebbül szemet szűrő: nyílt és problémátlan nagyvárosiasága volt. A kettő természetesen nem választható el egymástól: a századvégi–századeleji Magyarországon ilyen elszántan, szinte azt mondhatnám végletesen polgári és városi csak egy öntudatos zsidó lehetett. Akinek nincs falusi „hinterlandja”, akinek nincsenek birtokos nosztalgiái, akinek nincsenek – vélt vagy valóságos – kardforgató ősei.

Mindez prózai terméséből sokkal inkább és közvetlenebbül kiolvasható, mint drámaírásából. De amikor ezt mondom, mindjárt megtorpanok: valóban igaz-e ez? Több mint valószínű, mondhatnám; vagy azt: a saját maga által legszínvonalasabbnak tartott írásokból ez derül ki. Ugyanis kétségkívül ez a tanulsága azoknak az írásoknak, amelyeket Molnár maga megtartásra méltónak ítélt, amelyeket tehát beválogatott műveinek 1928-ban megjelent sorozatába.

Ezeknek a prózai írásoknak – s az egyszerűség kedvéért legyen szabad most nem példákra hivatkoznom – az az általános jellemzőjük (függetlenül attól, hogy jobban vagy kevésbé megformáltak, jobban vagy kevésbé sikerültek), hogy mindegyik valamely polgári erényt véd, hirdet – vagy leg-

¹¹ Molnár Erzsébet: *Testvérek voltunk*. Bp. 1958. 47.

alábbis egyik sem támad polgári erényre. Vannak közöttük sikamlósabbak (*A Reif Eszti hangulatai*), vannak felháborodottabbak (*Pesti menaszéria*), vannak gúnyolódóbbak („*Őszi bú*”), s érzelmesebbek, de mindegyikükre ez a jellemző. S ez ki is emeli őket koruk tárcairodalmából: talán csak az egy Ambrus Zoltánban él még ez idő tájt ennyi polgári öntudat.

Ennek a korai és határozott polgári öntudatnak, értékrendszernek a két legteljesebb és legmolnáribb kifejezése a *Disznótor a Lipótvárosban* és *Az aruvimi erdő titka*. A maga ellenállhatatlan, maró humorával az utóbbi a korrupció, az előbbi pedig a gentryskedés ellen tiltakozik szenvedélyesen – szinte már dühösen. S egyik sem a nemesi normák, hanem a polgári normák – ha úgy jobban tetszik, a polgári ideálok felől.

Molnár – tudjuk – szorgalmas és lelkiismeretes újságíró volt fiatalkorában. Ugyanakkor ambíciója kezdettől fogva magasabbra tört: a riporter „vonal alatti” tárcaíró akart lenni, a tárcaíró regényíró, a regényíró drámaíró. Ezek közül majd mindegyikről magas fokú elismerés hangján szókas megemlékezni. De csak majd mindegyikről: a riportert valójában nem ismerjük, feltárás és újra-publikálás híján; a drámaírót szinte túl jól ismerjük s ki-ki hite szerint hord rá dicséretet vagy szidalmat; a tárca- és regényíró azonban kevesebb figyelmet kapott, ha egyetlen regénye – a *Pál utcai fiúk* – , amely szinte „véletlenül” világsiker lett – mint folytatás nélküli kísérlet nem állna az irodalmi köztudatban.

Most talán ne ejtsünk több szót a *Pál utcai fiúkról*, mint-hogy ez a regény is jellegzetesen hordozza magán azt a polgárerényt, amelyet az előbb említettem: talán, sőt bizonyosan sikerének is ez a titka – no persze Molnár biztoskezü írásművészete mellett. Nem azért, mintha ez utóbbit nem becsülném – ellenkezőleg; de erről már sokan sokat – talán minden lényegeset megírtak. Kivéve azt az egyet, amit magam nem tartok kevésbé lényegesnek: hogy Molnár minden írói lépését kemény és szívós munkával érte el. A *Pál*

utcai fiúk ujjgyakorlatait éppúgy megtalálhatjuk kisprózaírásaiban, mint *Az ördögét* vagy más darabjait.

Meggyőződésem szerint a *Pál utcai fiúk* nem véletlenül lett máig élő világsiker: gondolati, érzelmi és írói tulajdonságai, értékei tették törvényszerűen azzá. Mégis, ez szinte „kilóg” Molnár prózai oeuvre-jéből — csak annyiban nem, hogy Molnár valóban akart prózaíró is lenni, nemcsak drámaíró: regényei — ha úgy tetszik, regénykísérletei — végigkísérik alkotói életútját.

A sikerrel való egyszeri, kivételes találkozás volt a *Pál utcai fiúk* Molnár regényírói pályáján; a többi koránt sem fogadta ilyen elismerés. Még a kezdeteket csak-csak: az *Egy gazdátlan csónak története* (1901) és az *Éhes város* (ugyanabban az évben) megkapta azt a megbecsülést, amelyet egy immár jó nevű újságíró regény-kezdetei törvényszerűen megkapnak; annál is inkább, mert más-más nemben született a két regény: az első némi naturalizmussal színezett romantikus-szентimentális történet, míg a második félig riport-, félig kulcs-regény, éppen annak az erkölcsös polgári felháborodásnak a szülőtte, amelyet annyi kisebb Molnár-írásban tetten érhattünk: a felháborodás a magyar fattyúkapitalizmus ellen, amely nem termelni és nemzedékekre gyűjteni akar, hanem harácsolni és mindent azonnal fölél-ni.¹² Ezekről kritika is, irodalomtörténet is így-úgy tudomást vett; de mi lehet az oka annak, hogy az ezután következő kisregényét az *Egy pesti lány történetét*¹³ senki soha meg nem említi — igaz, maga sem vette be 1928-as „összkiadása” művei közé? Ez a kisregény kevéssel előzi meg *Az ör-*

¹² Lényegében ezt a témát „modernizálja” Körmendi F.: *A Budapesti kalandban egy évtizeddel később*, akkor világsikerrel.

¹³ Bp. é. n. (1905.), a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Váll. Kiadása — A kis kötet fele — kb. 6 ív — a regény, a többi kilenc elbeszélés. Furcsa módon ezek java részét sem vette át későbbi gyűjteményeibe, pedig korántsem rosszabbak, mint amazok. — Még *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 7. k. (Bp. 1989.) sem tud a regényről M. F. cikkében.

dög átütő sikerét: úgy is olvasható, mint annak egyik első változata, témakísérlete. Ebben ördög nincsen: de van társadalom, a pesti polgári társaság szokásainak, viselkedésformáinak, érzés- és szólássajátosságainak hű lekottázása. Egy maupassant-i kisregény ez — de ennek a Maupassantnak nem Flaubert, hanem Willy volt a tanítómestere. Mindkettő — Maupassant és Willy — kezét fogva meséli el annak a pesti polgárlánynak a történetét, aki apja kártyaadóságai miatt nem szerelméhez megy, hanem a „jó partihoz”, de nem sokkal a házasság után már randevúja van hajdani szerelmével is. . .

A regény önmagában is jó és kellemes olvasmány — de mélyebb dimenziót kap azáltal, hogy *Az ördög* kritiko-realisztikus első változata: egyszerre rálátás a témára és annak első — most még „hagyományos” formában való kipróbálása.¹⁴

Már itt is tetten érhető, ha nem is nagyon szembetűnő Molnárnak a regényírónak egy olyan sajátossága, amely később sikerének gátja lesz: hogy írói hajlama ellene megy a kor igényének, ízlésének. Még az *Egy pesti leányban* van valamelyes társadalom a hősnő körül — bár ez a társadalom is inkább csak társaság; de már itt érezni, hogy míg látszólag *Az éhes városban* a pesti társadalom figurái, mechanizmusai érdekelték, az *Egy pesti leányban* már sokkal inkább az, ami a leány lelkében-testében zajlik: a társaság inkább csak staffázs, amellyel Brandt Elza ideig-óráig törődik, de ha hajlamai-ösztönei erősebben szólalnak meg, ezeken gondtalanul átlép.

Nem volt módom tüzetesebben utánajárni, de ez a regény nem vagy alig kapott kritikai visszhangot; az utókor meg rendre elfeledkezett róla. S ez már azért is érthetetlen,

¹⁴ Terjedelmi okokból sem foglalkozhatunk vele, de érdemes lenne egyszer számba venni: hány korábbi nekifutás után írta meg Molnár — különösen kezdetben — színműveit. *Ketten beszélnek* kötete tartalmaz erre igen sok érdekes adalékot.

mert Molnár volt annyira újságíró, hogy a saját sajtóját időben meg tudja szervezni. . .

Ez után majd másfél évtizedig nem nyúl regényhez. Nem is nagyon lett volna ideje rá: az *Egy pesti leány történetére* alig két évvel következik *Az ördög*, s onnantól kezdve a színpad ragadja magával Molnárt, a színpadi siker itthon és Európa-szerte, hogy híre hamarosan átmenjen az óceánon is.

De az első világháború alatt, a haditudósító emlékeivel „gazdagodva” s a szüntelenül játszott színművek anyagi biztonságában újra regénynek vág neki. Ez lesz az *Andor*. Az *Andornak* sok szempontból balszerencséje volt: nemcsak abban, hogy 1918-ban jelent meg, amikor már az olvasó magyar társadalom mást várt, nem egy tétlen fiatalember lelki gyötrődéseit, hanem abban is, hogy a polgári baloldal (ami Molnárnak is természetes felvevő talaja volt hazánkban) legnagyobb tekintélyű elméleti folyóirata Lukács Györgyöt kérte meg kritikáírásra.

Ma már valószínűleg megállapíthatatlan, miért vállalta Lukács az *Andor* kritikáját a Huszadik Században. Volt-e közöttük valami személyes animozitás? Vagy csak a két egymással olyannyira ütköző alkat találkozott szerencsétlenségükre? Vagy Lukács — aki akkor még eléggé ismeretlen fiatalember volt — megörült a lehetőségnek, hogy a híres idősebben ütve, a maga nevét is beírja az olvasók emlékezetébe? Ha bármelyik, ha mindegyik: az utókor többé az *Andort* nem tudta Lukács kritikájától elválasztani; jó félszázada, ha egyáltalán beszélnek róla, mindenki csak belenéz a Lukács kritikába s onnan másolt egy-két mondattal intézi el.¹⁵

Pedig ez a regény többet érdemel. Váradí Andor, egy pesti jómódú zsidófiú történetében Molnár kétségtelenül a magyar zsidó értelmiség tétovaságának, tette-képtelenségének, krisztianus maga-fömládozásának a paraboláját akar-

¹⁵ Ez alól kivétel Nemeskürty fentebb idézett irodalomtörténete, mely ha óvatosan is, de már megpedzi a regény értékeit.

ta megírni. S ez majdnem sikerült is neki: Andor tetteképtelensége, szerelemre alkalmatlansága, akarat nélkülsége erősen idézi Goncsárov Oblomovját. Nem tudjuk bizonyítani, de szinte bizonyos, hogy a századelő nagy oroszdivatjában Molnár olvashatta ezt a regényt: nyelvi akadályá bizonyosan nem volt.

Ha Andor tetteképtelensége (amely végül is kétszer megismételt önpusztító tettben: öngyilkosságban csúcso sodik) egy réteg — az egyetlen Molnár által igazán ismert réteg: a zsidó értelmiség — magatartása elleni lázadás, felháborodás képe, akkor ez tökéletesen helyén való; a baj csak az, hogy szűkre veszi a társadalmi képet. *Andor* kétségtelesenül a magyar polgár képe akar lenni, s a magyar polgárság tétovását akarja alakján, sorsán keresztül ostorozni; ez azonban ilyen szélesen nem sikerül a műben — arról nem beszélve, hogy mire a regény megjelenik, a magyar polgárság már egyetlen nagy, elhatározó tette: az őszirózsás forradalom előtt áll.

De ha történelmi tablóként, ítéletmondásként az *Andor* nem állja is meg a helyét, regényként igen. Lélektanilag tele van finom telitalálatokkal, pontos és érzékeny leírásokkal; módszere most is a naturalista megfigyelés és a lehetőleg szenttelen leírás, bár mintha útja utolsó stációjában, a cselédjükhöz való visszahúzódásban, ottani szerelemképtelenségében s az asztaloslegénnyel való konfliktusában Molnárt elhagyná szenttelensége s nemcsak a tintába: szíve vérébe is mártaná a tollát, Andor messianisztikus fordulatát megírva.

Hosszasan szálahatnánk azokat a mozzanatokat a regényben, amelyek hitelesek, erősek, jól vannak megírva; azokat is, amelyekről nyilvánvaló hogy Molnár egyszerre akart „nagy regényt” és fájdalmas önvallomást írni. De tehetsége alaptulajdonsága ellene ment annak, amit akkor általában a nagy regény, a reprezentatív regény fogalmán értettek; s hiába van szimbolikus jelentősége Andor és az asztalossegéd konfliktusának és Andor önpusztításának.

önfeláldozásának, az egész mégsem emelkedik fel oda, ahová szánva volt: a reprezentatív magyar polgári regény magasába, megmarad többé-kevésbé az esetiségnél, az epizodikusságnál. De olyan epizód ez, amely elsőrangú bizonyítványt állít ki írója megfigyelő- és íráskészségéről.

Jó regényt írhatott Molnár, de regényével sem a közönségénél, sem a kritikusoknál igazi áttörést nem tudott végrehajtani; különben is ki emlékezett a következő izgalmas és szenvedélyes, sőt véres hónapok után erre a regényre? Akkor az irodalmi napirenden nem egy úrifü léleki gyötrelmei voltak, hanem az olyan nagy tabló, mint Szabó Dezső *Elsodort faluja*. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy míg az utóbbi az időben erősen bepókhálósodott, nehezen olvashatóvá vált, az előbbi megőrizte a maga csöndes értékeit s máig élvezetes.

Amikor még nem tudta, prózaíró lesz-e vagy drámaíró, egymást követték regényei; most, hogy már vitathatatlanul s nemzetközileg elismert drámaíró, a regények megritkulnak. Inkább azon lehet csodálkozni, hogy a drámaírás, a premierek izgalma, az új és új bemutatókra utazgatás szerte Európában s ez időtt már a tengeren túlra is, hogyan hagyott az írónak időt a regényírásra. Pedig nem hagyja abba: másfél évtizeddel az *Andor* után itt az újabb regény, *A zenélő angyal*.

Az első kiadáson olvasható dátum nekünk már baljóslatú: 1933. Mintha Molnár regényírói sorsa lenne, hogy döntő történelmi fordulók előtt adja ki újabb meg újabb regényét. S olyan regényt, amelynek feltűnően nincs köze ahhoz a történelmi fordulathoz, amellyel időben egybeesik: míg a katonazenekar nagy csinnadrattával vonul a történelem országútján, Molnár halk fuvolaszava alig hallik az árokpartról.

Ilyen halk fuvolaszó *A zenélő angyal* is. Itt már Molnár teljesen tisztában van saját képességeivel: szűk és szerény világ színes és pontos ábrázolása ez, nem is akar más lenni.

De ezen belül az emberi lélekről valami fontosat és lényegeset tud elmesélni — látszólag mellékesen.

A zenélő angyal a gazdag emberek Velencéjében játszódik (amelyet Molnár kitűnően ismert), de Velence egésze, a dolgos embereké éppúgy, mint a turistáké is fel-felvillan benne. A mese maga is érdekes: Lietzen Irma, a gazdag és elkényeztetett bankár-lány beleszeret (beleszeret? pontosabb szó lenne a belepistul) egy korábbi „szerelmébe”, a bankárfiú Aurélba, aki pályáját Irma apjának köszönheti. Aurél kedves és udvarias, de nem szerelmes; ezt Irma pontosan érzékeli, sőt azt is, hogy Aurél beleszeretett anyja ápolónőjébe, Juditba. Ezért bosszút akar rajtuk állni (akar? a szó durva: inkább a tudatalattija hajtja a bosszúban való kielégülés felé): előbb kis híján Juditot löki a lagunába, majd anyja legnagyobb ékszerét csempészi Judit kofferjába. Ez némi izgalmat ad, de a végén minden kiegyenlítődik: a két fiatal ártatlansága kiderül, s Irma kicsit sebzett szívvel elutazik Svájcba.

A téma jelentéktelen — de megint nem a téma a mondanivaló. Egyfelől, mint már utaltam rá, nagyszerűen van megírva Velence, a húszas évek Velencéje, kőbe merevedett szépségével, szorgalmas és szinte láthatatlan népével, nyüzsgő és a várostól idegen nemzetközi turistáival. De Molnár igazi mondanivalója Lietzen Irma helyzete és lelke: az a „machtgeschützte Agressivität”, amellyel ez a húsz esztendő lány a világ és az emberek felé fordul; az a „nekem minden jár, nekem mindent szabad” magatartás, amelyre csak a sok pénz jogosít fel. Ugyanakkor Irma nem ellen-szenves — és Molnárnak talán ez a legnagyobb bravúrja: a kriminalitás határán jár, mégis üde lelkű, szerelmes bakfis. És ugyanilyen találát Irma és apja viszonya: az apa-leányviszony találó megírása, amelyben az elfoglalt apa a ki nem fejezhető érzelmeit pénzzel igyekszik pótolni.

És ne feledkezzünk meg egy olyan tulajdonságáról sem, amely a kortársak előtt rejtett kellett legyen, de nekünk már feltűnő: a „fasizmus” szó talán egyszer sincs leírva a regény

folyamán, mégis az egész könyv atmoszféráját belengi a nem régen győztes, mindenütt jelenlévő olasz fasizmus lehelete. S ekkor még nem említettük azt az ironikus humort, amivel Molnár a nemzetközi turisták világát szemléli, amivel e társaság protagonistáját, Lietzen mamát írta meg. Pedig ez is telitalálat, s írói munka a javából. Az is figyelemre méltó, amit a kortárs olvasók aligha vehettek észre: hogy a gazdag emberek Velencéjében a „szegények” – Aurél és Judit – mintha a szocreál születő elméletének ismeretében megírt pozitív hősök lennének: ennek megfelelően sápadtak és kívülről ábrázoltak, szemben a gazdagok intímen ismert vilá-gával.

A zenélő angyal nem „nagy regény” az „extenzív totalitás” fogalmai szerint; sem anyaga, sem alakjai nem teszik rá alkalmassá – hogy az író képességeiről, hajlamairól most ne is beszéljünk. De a látszólagos könnyűsége súlyos mondanivalókat rejt – ha nem is a társadalom, hanem az emberi lélek sötét birodalmából.

Érthető, ha az író ebben az irányban és hamarosan tovább. Mert a következő regény már négy év múlva az asztalon van: ez a *Zöld huszár*. Századeleji történet, első személyben mesélő hőssel: egy „halálos szerelem” története. A narrátort újságíróként leküldik egy vidéki városba, ahol a helyi mulatóban megismerkedik az ottani konzumnővel, aki belé-szeret. A fiú is belé, de elutasítja; a lány utána megy a fővárosba, ott egy fotográfussal él együtt, az operettben kóristáné (innen a cím) s mikor újra találkozik a fiúval, elszabadul lelkében a szerelem; ennek végeredményeként ciánt iszik, az utolsó pillanatig a fiú nevével ajkán.

Ha úgy tetszik, banális történet ez is; de nincs az a banális történet, ami remekmű kerete ne lehetne, arra való író tollán. Így itt is. Merjük kimondani: a *Zöld huszár* remeklés, a két háború közötti magyar irodalom egyik legjobb darabja. Nem azért, amit mond, hanem ahogyan mondja: a fiú s lány érzelmi világának lekottázása hibátlan, minden viszonylatuk, kapcsolatuk alakulása abszolút hiteles és

minimálisan szűkszavú s az egész regényt, minden szavát-bekezdését olyan feszült intenzitás hatja át, hogy az olvasó folyton gyanakodni kénytelen: regény ez, vagy önvallomás? A „múlt elhallgatott bűnét” beszéli-e ki az író, vagy fikció az egész, az írói fantázia terméke? (Erős a gyanúm, hogy intenzív önéletrajzi mozzanatokból kikerekített írói munka végül is: egészében fikció, de legtöbb részletében sajtó emlék.)

Éppen az érzelmi intenzitása és hitelessége miatt itt már nevetséges lenne a regényen társadalomrajzot, történelmet számon kérni: ez úgy teljes, ahogyan van, s minden külső igény, hozzátétel csak rontana rajta. (Arról nem beszélve, hogy a századvégi világ még ezen a szűk mulató-orfeum-operett világon keresztül is érvényesen és elhíhetően jelenik meg.)

Az a prózaírói út, amelyet Molnár Ferenc az *Andortól a Zöld huszárig* bejár, a magyar prózának egy, nem kevésbé diadalmas útja: hátat fordítva a kor igényeinek, csak a saját nótáját fújva, de azt ez alatt a két évtized alatt szinte végső-kig finomítva egy sajátos, személyére szabott, nem a mese és az ábrázolt kör által, hanem csakis az érzelmek intenzitása (és azok adekvát ábrázolása) által fölemelkedő narratív prózát teremt. Regény ez a javából, ha nem is az esztétikai kézikönyvek szabályai szerint; ha úgy tetszik, minden részletében „kisszerű” — mégis az egész, összhatásában nagyszerű. El lehetne gondolkodni azon, hogy egy nagyobb irodalomban ennek a különösségnek, a kordivattól való különbözőségnek mekkora ázsiója lett volna kritikusok, irodalomtörténészek előtt; hogy az angol vagy francia irodalomtörténészek azonnal felfigyeltek volna rá, s talán érdemén felül becsülték volna, *éppen ezért*. S ránk is jellemző, hogy az elméleti irodalom éppen ezért már szinte egy százada söpri szorgalmasan a szőnyeg alá — íróit is, művét is.

Nem ismerjük eléggé Molnár életét, nyilatkozatait, körülményeit ahhoz, hogy megítélni tudjuk: mi történt ekkor. Ha csak nem a történelem az, ami „történt”: a fasizmus leg-agresszívabb formájának, a nácizmusnak az előretörése, lát-

szólag megállíthatatlan útja. Molnárnál politikailag tisztában látó és harcosabb egyéniségek is elveszítették akkor reményüket a jövőben.

Ez Molnár regényírásában úgy nyilatkozik meg, hogy a saját maga elé tett magas mércét immár megkerüli. A *Zöld huszár* után három évvel jelenik meg következő regénye, az *Őszi utazás*; de ez már más művészi világ.

Nem a századelő nagyigényű művésze írja, hanem a harmincas évek forgatókönyvírója – vagy legalábbis arra sandít az alkotó. Regényként „littérature de gare” az *Őszi utazás*, az a fajta regény, amelyet az utazásra vesz meg az ember a pályaudvari kioszkban, s ott is felejtí a vasúti kupében az út végén. A staffázs kitűnő: a hajdani katonatiszt nagyon úrilány lánya vágyik a „nagy életre” s ezért kisvárosi magányában hagyja a papát és bárónő nagynénjével elutazik Olaszországba. Ott összegabalyodik, majd szerelembe esik egy rejtélyes bankárral és mindenféle, többé-kevésbé izgalmas fordulatok érik őket, míg nyilvánvalóvá lesz (legalább az olvasó előtt), hogy Karr egy kémhálózat tagja és Nagy Margitot is a maga céljaira akarja használni – de ez nem sikerül, mert beleszeret.

Az egész nagyon fotogén, de íróilag elég vérszegény; nem tudom, lett-e belőle valaha forgatókönyv; tudtommal film soha. Pedig lehetett volna; de ettől még a regény nem jó; s ha nem lehetett belőle film, akkor nagyon magyar tulajdonosságánál fogva: Nagy Margit, a hősnő ugyanis olyan két háború közötti magyar úrilány, amelyet csak el lehet képzelni; nem hiszem, hogy más náció fia-lánya ne idegenkedve csodálkoznék rajta.

Valószínű, hogy amikor ezt írta, már „amerikai hozománynak” szánta Molnár: az első forgatókönyvnek, amivel meghódítja Hollywoodot. A hódítás, mint tudjuk, nem sikerült; egyedül fiatalsága örökéletű színpadi műve filmrefordításával, a *Liliomból* lett *Carousel*-lel tudott a filmműtermek világába betörni. De a szándék majdnem bizonyos; s ebben a szándékban az a különös és megható, hogy míg né-

melyik darabjában már el-el tud szakadni a magyar talajtól, ez mennyire magyar. Hiába Velence megint és a nemzetközi pénz- és alvilág: a hősnő sehol másutt ki nem sarjadhatott volna, mint magyar talajon, magyar író tollán.

Ezt így nem mondhatjuk el utolsó regényéről, az *Isten vedel szívemről*. A regény 1947-ben jelent meg először hazánkban, de majdnem bizonyos, hogy az amerikai évek kezdetének terméke: egy kofferben várhatta, hogy hazakerüljön. Ez már az írói hanyatlás szembetűnő darabja. Írói szándékában mintegy a *Zöld huszár* férfi ellendarabja: egy lokáltáncosnő és egy már nem egészen fiatal újságíró „halálos” szerelme a háborús Svájc-ból a háborús Olaszországon át a Rex nevű óceánjárón utazva Amerikáig, majd Amerikába. Ugyanaz a bújócska a szerelemmel, a szerelem vállalásával, mint ott; s ugyanúgy a végre vállalt szerelem itt a férfi halálát okozza. Ez bizony, valljuk be, gyengén sikerült regény: még az érzelmek intenzitása sem menti, mert azokról is csak beszél, nem ábrázolja őket s nem tudja velük feszültté tölteni prózáját. Igazán csak egy sikerült: az infarktus ábrázolása, amelyben a regény során kétszer részesíti hőstét, míg a második el nem viszi. Ez nagyon jól, minden ízében hitelesen van megírva — de ez kevés az irodalmi üdvösséghez. Emellett egyetlen alakja sem emelkedik föl a papírról, egyik sem rögzül az olvasó emlékezetében — Amerikából meg semmit sem látunk, legföljebb halk visszhangját halljuk a New York-i magyar emigráció pletykáinak. Fiaskó ez a mű, s az író alkotó erőinek visszahúzódásáról tanúskodik.

Azért ha a prózaíró Molnár Ferenc pályáját egészében nézzük, az magában is elég lenne egy író hírnevének hosszú időre való megszilárdításához: két kitűnő, három jó regény s a publicisztikai remeklések hosszú sora — kevesebb is elég lenne ahhoz, hogy egy író beírja magát a nemzet emlékezetébe. Molnár Ferencnek azonban úgy látszik ez sem volt elég. A drámaíró nem letagadható; hát akkor legalább a

prózaírókat tagadjuk le. Vajon miért? Egyetlen okát találni: azt, hogy soha, még a hatás kedvéért sem lépte át a polgári nézőpont küszöbét: amit írt, az bizony polgári irodalom a javából, éppen az a polgári irodalom, amely annyira hiányzott a magyar irodalomból s amelynek mindmáig csak oly gyönge hajtásait ismerjük. Ennek az irányzatnak ő volt a legöntudatosabb és legsikeresebb képviselője a század első felében; ezért érthető, hogy Féja le sem írja a nevét, hogy Os-vát Béla furcsálló megvetéssel tekint rá, hogy mindmáig s minden sikere ellenére nem találta meg igazi helyét a modern magyar irodalom galériájában. Negyven évvel a halála után még mindig otthontalanul bolyong irodalmunkban, emlékezetünkben. Pedig itt lenne az ideje, hogy helyére találjon. Arra a helyre, amelyet még annak idején, még pályája kezdetén Ady Endre jelölt ki neki:

„Varázsos, nagyszerű ember, akiről hirdetve hirdetem (...), hogy nyolcvan író lakik benne, s hogy nyolcvanszor többet adhatna, mint ad.”¹⁶

NAGY PÉTER

DÉRY TIBOR „PEREGRINÁCIÓS” ÉVTIZEDEIBŐL

(PÁRIZS, 1923–1925)

Még nem irodalomtörténeti evidencia ugyan, de már nem szükséges bonyolult és részletező bizonyítás ahhoz, hogy kimondjuk: huszadik századi politikai emigrációink szinte valamennyi hulláma egyben magában foglalta az egykori peregrinációk feladatait: a világban való tájékozódás s a megszerzett ismeretek hazai közvetítésének a szándékát.

¹⁶ AEÖPM X. 107.

Húszas évekbeli bécsi emigrációja alatt például Kassák Lajos a korábbiaknál hatékonyabban tájékozódik az európai avantgárd egymást váltó irányzataiban. Újraindított folyóirata, a MA a német, a francia vagy a holland kísérletekkel egyidejűleg mutatja be a dadaizmus, a szürrealizmus, a konstruktivizmus eredményeit.¹ A korábban túlnyomórészt az expresszionizmusra korlátozódó szerkesztői kapcsolatai jelentősen kitágulnak. A berlini *Der Sturm* és a *Die Aktion* című folyóiratok hirdetései mellé már 1922-ben újak társulnak: a párizsi *L'Esprit Nouveau*, a *La Vie des Lettres*, az akkor induló *De Styl*, a brüsszeli *Ça Ira*, a zágrábi *Zenit*. A szerkesztő gyors tájékozódási készségét dicséri, hogy egy évvel később figyelme már Kurt Schwitters *Merc*, Enrico Prampolini *Noi*, El Lissitzky *G s a De Styl* mellett a holland *Het Overzicht* kezdeményezéseire is kiterjed. A MÁ-nak ezeket az évfolyamait forgatva az új európai művészet középpontjában érezhetjük magunkat; egyidejűleg élve át a lélek mélységeit vallató szürrealista- és a modern technika racionalizmusát idéző konstruktivista törekvések vonzásait. Tegyük hozzá: a művészet olyan korszerű, komplex felhasználásában, amely egységes egészként értelmezte az irodalom mellett a festészet, a szobrászat, az építészet, a színpad, a zene és a mozgóképek egymás mellett létező és egymás eredményeit kölcsönösen feltételező s felhasználó világát.

Az már csak természetes, hogy mindez Kassák saját műveiben — a versekben és a melléjük ekkor társuló képarchiitektúrákban — is visszatükröződik; amelyek magukba olvasztják a megismert irányzatok minden lényegesnek tetsző elemét. Nem is szólva arról a további peregrinációs vonatkozásról, hogy utolsó bécsi évei alatt Kassák prózában, az *Egy ember élete* első köteteiben közvetlen formában is megőrökíti azokat az élményeket, amelyeket az első világháború

¹ A MA elemző tartalmi feltárását lásd Illés Ilona: *A Tett 1915–1916, MA 1916–1925*, 2 × 2 1922. Repertórium. Bp. 1975, PIM. 223. (A PIM Bibliográfiai Füzetek, B. sorozat 6.)

előtti vándorlásai során szerzett, s amelyek európai szintre emelték az egykori lakatosinas művészi szemhatárát.²

Hasonló tanulságokkal szolgál az 1922 áprilisában Párizsba érkező Illyés Gyula pályakezdése is,³ amelyet a *Hunok Párizsban* című regényében örökített meg. S amellyel kapcsolatban utóbb közvetlenül is megfogalmazza: „Mi voltaképp majdnem mint autodidakták kerültünk Párizsba . . . Így kultúránk minden alkatrészét Párizsban szereztük meg.”⁴ Az itt eltöltött négy év alatt a 19–23 éves ifjú a diák-sors, a munkássors és a művészsors hétköznapijaiban forogva érett emberré és íróvá.⁵ Oly módon, hogy egészséges kezdeménnyezéssel keresett közvetlen kapcsolatot a francia avantgárd nagyjával. Előbb azokkal, akiket már korábban (nagy-részt a MA számait forgatva) ismert, az Action című folyóirat körével (elsősorban Marcel Sauvage-zsal, Jean Cocteau-val, Tristan Tzarával), utóbb viszont az avantgárd legújabb hullámának, a szürrealizmusnak a képviselőivel.⁶

Már-már Max Ernst híres, a kölni Ludwig Múzeumban látható *A barátok találkája* (1922) című csoportképre emlékeztet az a mód, ahogy önéletrajzi regényében az „újpe-reginusz” az 1924-ben hivatalosan is irányzattá szerveződő törekvések íróképviselőit bemutatja.⁷ Az alkalom: Anatole

² Kassák alkotómunkásságának bécsi korszakához lásd Bori Imre: *Az avantgarde apostolai*. Újvidék 1971. 145–217., Bori Imre–Körner Éva: *Kassák irodalma és festészete*. Bp. 1967. 234., valamint Csaplár Ferenc: *Kassák körei*. Bp. 1987. 450., Ferenczi László: *Én Kassák Lajos vagyok*. Bp. 1987. 236.

³ Lásd Merva Mária: *Illyés iskolája*. Literatura 1975/2. 105–121.

⁴ Fodor Ilona: *Illyés Gyula „Hunok Párizsban” c. regényének születéséről*. Beszélgetés a szerzővel és kortársaival. Kortárs 1974/1. 10.

⁵ Fodor Ilona: i. m. Kortárs 1974/2. 178.

⁶ E találkozások leírását lásd a *Hunok Párizsban Ízelítő és Lázadó angyalok* fejezeteiben.

⁷ Az 1922 decemberében keletkezett csoportkép ironikusan játszik rá e „műfaj” renaissance óta élő hagyományára, a következő „szereplők” megörökítésével: 1. René Crevel, 2. Philippe Soupault, 3. Hans Arp, 4. Max

France temetésének, illetve annak az *Egy Hulla* címmel közzétett röplapnak az ismertetése, amelyben a kör tagjai: Louis Aragon, André Breton, Paul Eluard, Philippe Soupault, Joseph Delteil, Pierre Drieu La Rochelle kis, nyilatkozatoknak is beillő felhívásokban tagadják meg távozó és „klasszikussá” vált elődjüket. Ebben a formában előlegezve meg azt a néhány hónappal később közzétett – és André Breton által megfogalmazott *Szürrealista kiáltványt*, amelyet azóta a mozgalom történetét összefoglaló minden valamirevaló kézikönyv újraközi.⁸

Hogy pályája kezdetén – e kapcsolatok hatása alatt – maga Illyés is a szürrealizmus elszánt hívévé vált, azt nemcsak a MÁban közölt fordításai,⁹ hanem ekkor írt s utóbb a budapesti *Dokumentumban* megjelent versei is bizonyítják.¹⁰ (Hogy köztük jó néhány politizáló költemény is akad, az nem mond ellent e vonzásnak, hiszen ez idő tájt a szürrealizmus számos képviselője közvetlenül is kapcsolatban állt a negyedik rend politikai mozgalmaival.)

Ha van valaki, akinek életpályája kapcsán az emigráció-peregrináció összefüggése teljesen egyértelműen kimutatható, az Kassák és Illyés mellett mindenekelőtt Déry Tiboré. S nemcsak azért, mert emigrációja – kisebb-nagyobb meg-

Ernst, 5. Max Morise, 6. Fedor Dosztojevszkij, 7. Raffael Sanzio, 8. Theodor Fraenckel, 9. Paul Eluard, 10. Jean Paulhan, 11. Benjamin Péret, 12. Louis Aragon, 13. André Breton, 14. Baargeld, 15. Giorgio di Chirico, 16. Paul Eluard, 17. Robert Desnos.

⁸ Lásd például: *A szürrealizmus*. Bev., szerk. Bajomi Lázár Endre. Bp. 1979. 167–216. – Uo. az *Egy Hulla* szövege is: 217–222. – A mozgalom és történetének jó összefoglalása: René Passeron: *A szürrealizmus enciklopédiája*. Bp. 1984. 331.

⁹ Így például Jean Cocteau, Paul Eluard, Vicente Huidobro, Marcel Sauvage, Tristan Tzara versei a MÁban (lásd 1. jegyzet).

¹⁰ Felsorolásukat lásd Kálmán Lászlóné: *Dokumentum 1926–1927, Munka 1928–1939*. Repertórium, Bp. 1972, PIM 158. (A PIM Bibliográfiai Füzetei, B. sorozat 1.) – Illyés szürrealizmusáról lásd Béládi Miklós: *Illyés Gyula és a szürrealizmus*. ItK 1961. 682–709.

szakításokkal – valamennyi sorstársánál tovább tartott, hanem azért is, mert emigrációjában az író maga is alapvető fordulatot, „cezúrát” lát, amely írásművészetét és gondolkodásmódját is megváltoztatta.¹¹ A kinnlét első évében, Bécsben kerül sor arra, hogy Déry megismerkedjen a magyar avantgárd születésével, hogy mérlegre tegye – a maga mércéje szerint – A Tett és a MA irodalmát;¹² s ezzel egyidejűleg megismerkedjen a dada új, berlini jelentkezésével,¹³ tisztázza kapcsolatát az új kifejezésmóddal.

A következmény meglehetősen furcsa és ellentmondásos. Miközben hideg észérvekkel megkérdőjelezi az expresszionista képalakítás hatékonyságát és igyekszik elhatárolni magát a dada ziláltságától, maga is belekerül az avantgárd sodrába, s elődjeihez hasonlóan elindul az expresszionizmustól a dadán át a szürrealisztikus kísérletekig. Különösen sokat jelentettek e kaland végigvitelében a Bécsben és Berlinben megismert művész barátok: Bernáth Aurél, majd Moholy Nagy László, akinek ekkori művei, az üvegarchitektúrának nevezett konstruktivista kompozíciói észrevehető hatást gyakoroltak Déry költeményeinek bizonyos tartalmi elemeire, sőt megszerkesztésükre is.¹⁴

1923-mat írunk. Szerzőnk már túl van a hontalanság, emigráció élményét általánosító *Országúton* című regényének megírásán,¹⁵ új versei az avantgárd európai színvona-

¹¹ Simon István: *Írószobám. Beszélgetés Déry Tiborral*. Kortárs 1974/10. 1566–1567., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 2. köt. 692–693.

¹² *Új irodalom él?* Független Szemle 1921/8–9. 301–308., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 235–253.

¹³ *Dadaizmus*. Nyugat 1921/7. 552–556., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 268–277.

¹⁴ Botka Ferenc: *Déry Tibor és Berlin*. ItK 1991/4.

¹⁵ *Az Alkonyodik, a bárányok elvéreznek* című s a Nyugatban 1924. szeptember 16. és 1925. január 1. között folytatásokban megjelent regényt az író – a mamájához írt leveleinek tanúsága szerint – 1922. november 6. és 1923. januárja között vetette papírra.

lán állnak, s Kassák — a mozgalom hajdani bírálóját — a MA vezető munkatársai közé fogadja.¹⁶

Ám a vándor nem nyugszik. Az év második felére feléli a volt bécsi bérlakásért kapott tekintélyes lelépést. A Budapesten maradtak segítségét is igénybe véve — új kalandra készül, Párizsba, a szürrealizmus szülővárosába.

Dolgozatunkban Déry peregrinációjának ezt az 1923 szeptemberével kezdődő és 1925 végéig tartó — s eleddig eléggé hiányosan ismert — időszakát kívánjuk néhány ismeretlen filológiai adalékkal kiegészíteni.¹⁷

A párizsi két és fél évről szóló ismereteink nemcsak hézagok, hanem homályosak is. Hiszen önéletrajzi írásaiban és egyes interjúiban maga az érdekelt is meglehetősen ellentmondásosan nyilatkozott; s többnyire nem irodalmi élményeit, hanem „polgári foglalkozását, bélyegkereskedői tevékenységét hangsúlyozta”; azt, hogy annyi év után itt volt képes a legfolyamatosabban egyfajta — s a családja által elvárt — „normális” pénzkeresettel lekötni magát. A meghatározó párizsi élményt azonban — Illyéshez hasonlóan — utólag ő is a szabadságban látta.¹⁸ Az élet, főleg a művészet egyéb vonatkozásai — több évtizednyi távlatból — valahogy a tudat mélyére húzódtak vissza. „Nem gyakoroltam írószágot; nem emlékszem..., hogy a megélhetés gondjain kívül bármi komoly dolog foglalkoztatott volna” — mondja egy 1974-ben készült interjúban.¹⁹ S csak a további kérdések nyomán ismeri el, hogy már kortársként is olvasta a szür-

¹⁶ A MÁban megjelent verseket lásd 1. jegyzet — Kassákkal való kapcsolatát — egykori levelezésük felhasználásával — lásd Botka Ferenc: *Kassák és Déry*. Új Írás 1987/6. 4–12.

¹⁷ A Párizsba érkezés időpontjához lásd Szilasi Vilmos 1923. október 5-én kelt levelét Babits Mihályhoz: „Déry Tibor és neje 2 héttel ezelőtt elviharzott Párizsba. . .” In: *Babits–Szilasi levelezés*. Szerk. Gál István, Kelevész Ágnes. Bp. 1980. PIM–NPI. 75.

¹⁸ *Nem és igen*. Nagyvilág 1947/3.

¹⁹ Fodor Ilona: *Déry Tibor ifjúságáról: Párizsról*. Kortárs 1974/10. 1553., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 2. köt. 668.

realista költők műveit, s hogy a Párizsban megismert fiatal pályatárs, Illyés Gyula közvetítésével néhány francia költővel, Ivan Gollal, Tristan Tzarával és Philippe Soupault-lal is kapcsolatba került.²⁰ Ám találkozásai – többek között az Illyés által franciára fordított *A nagy tehén* elhelyezésének, megjelentetésének – részleteire azonban már nem volt képes – közel nyolcvanévesen – visszaemlékezni.

Az irodalomtörténész számára ez a sajátos „emlékezet-kihagyás” annál inkább ingerlő, mert hiszen Párizst követően Déry életében egy gazdag és termékeny év következik Perugiában, az *Óriáscsecsemő*, *A két kerékpáros*, *A kis család vagy mit eszik reggelire* című színművek és számos költemény megírásával, az alkotókedvnek egyfajta gejzírserű kitörésével, amely – megítélésünk szerint – elképzelhetetlen valamiféle erőgyűjtés, az élmények és benyomások szellemi akkumulációja nélkül.²¹

Filológiai nyomozásunkhoz a párizsi időszak egyetlen nyomtatott életrajzi vonatkozása – egy, az íróval készített és a *Párisi Újság* 1923. december 11-i számában megjelent interjú²² is biztatást nyújtott, hiszen abból egyértelműen kitűnik, hogy a boltiszolgának állt költő továbbra is ír: hogy az érdekelt úgy érzi: „a modern versforma már valamennyire kialakult benne”, s hogy a külső körülmények alapján véve nem zavarják az alkotó munkában.

Ilyen ígéretes bevezető után vettük kézbe Dérynek a Budapesten élő édesanyjához írt – és utóbb a Petőfi Irodalmi

²⁰ Fodor Ilona idézett interjúja. Kortárs 1974/10. 1560., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 2. köt. 681. – Az emlékezet e tartózkodó visszahúzódása jellemzi az író egy korábbi, 1968-ból keltezett önéletrajzi írását is: *Összeütközés Párizssal*. In: D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 2. köt. 384–393.

²¹ Az író perugiai korszakáról lásd Georges Baal: *„Énekelnek és meghalnak.” A magyar szürrealizmus kitörése és hattyúdala*. Ford. Vajda András. Arion 16. köt. (Kassák 1887–1967). Bp. 1988. 267–275.

²² [Hajnal László]: *Egy magyar író boltiszolga lett Párizsban*. Párisi Újság 1923. december 11., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 2. köt. 554–555.

Múzeumba került — német nyelvű levelezését, amely korábban is, és a későbbi években is, számos irodalmi vonatkozást tartalmazott. A dolog biztatóan indult. Az első ránk maradt — 1923. október 18-a utáni — párizsi híradás²³ például arról tájékoztat, hogy Déry már ott-tartózkodása első hónapjában felkereste a két nyelven — németül és franciául is — író Ivan Gollt; hogy feleségével, Olgával meghívást kapott „egy helyi irodalmi híresség” (?) heti „fogadására”; hogy „fantasztikus regényének” (feltehetően a Pano-ráma 1922. évfolyamában publikált *A menekülő embernek*) az elhelyezése ügyében felvette a kapcsolatot egy kiadóval; s hogy ezzel egyidejűleg nyelvileg is készül a franciákkal való szélesebb ismerkedésre. Végül a levél ahhoz is hozzásegít bennünket, hogy időben körülhatároljuk az Illyés Gyulával már említett ismeretséget.²⁴ Az „egy itteni magyar irodalmár”-ként említett költővel ugyanis — a beszámoló szerint — már ekkor, 1923 októberében összeismerkedtek, s az — így a levél — hozzálát az idősebb pályatárs „néhány” költeményének a lefordításához. Hogy ez a „néhány” vers valójában véve csak *A nagy tehén* szövege lehet (amelyet a levél szerint, majd Ivan Goll fog korrigálni) azt az a körülmény látszik alátámasztani, hogy Dérynek — jelenlegi tudomásunk szerint — ez az egyetlen verse, amely ez idő tájt franciául a *La Revue Européenne* 1924. 21. számában meg-

²³ A levél keltezésének behatárolását az író születésnapjára való hivatkozás tette lehetővé.

²⁴ A két barát visszaemlékezése kétféleképpen örökítette meg e találkozást. Déry úgy emlékezik, hogy a fiatal költő „párizsi szállodaszobájában” (*Illyésről. Egy barátság kezdete*. Kortárs 1972/11. 1683., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 771.), egy másik variációjában: „lakásán” (Tasi József: *Déry Tibor önvallomása*. Élet és Irodalom 1971., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 615.) kereste fel. Illyés két év múlva korrigálja ezeket az állításokat. Szerinte „valamelyik montparnasse-i kávéházban ismerkedtek össze (*Déry-dosszié, vagy az álrühás költő*. Kortárs 1974/10. 1528.).

jelent²⁵ – s amelynek fordítására maga Illyés is visszaemlékezik.²⁶

A mamának írt következő, 1923. november végén írt levélből megtudjuk, hogy a költő néhány francia íróat is megismert – „a legjobbak közül”. Sajnos, azonban a nevekről nem esik a továbbiakban szó. (Új ismerősei közül név szerint a szerző csupán a grafikus Albert Gleizest említi – az akkoriban Párizsba érkező régi jóbarát, Tihanyi Lajos társaságában.)

Talán nem érdektelen még idemásolni a levélnek azt a passzusát sem, amely a költői alkotókedv és módszer változatlan fellendülését bizonyítja. „Meglehetősen sokat dolgozom saját magamnak, de nem expresszionista módon, mivel Waldenhez (ti. Herwalth Waldenhez, a Der Sturm szerkesztőjéhez – B. F. megj.) és társaihoz semmi más nem fűz, mint hogy folyóiratában publikálok.”²⁷

1924 elejétől azonban a levelek meglehetősen csalódást okoznak. Beszámolóikból sajnos szinte teljes egészében eltűnnek az irodalmi és művészi vonatkozások. Feltehetően azért, mert írójuk – az anyagi „biztonságért” folyó szorgoskodások közepette – tudatosan háttérbe szorította ez irányú érdeklődését. (Kivételként egyedül az 1924. októberi beszámolót tudjuk megemlíteni, amely rögzíti, hogy felesé-

²⁵ Tibor Déry: *La Grande Vache*. La Revue Européenne 1924. november 1., 21. 43–46. – A Philippe Soupault által szerkesztett lapban megjelent fordítása – a szürrealizmus egyéb polgárpukkasztásaihoz hasonlóan reagált a konzervatív sajtó, amely azonban még az író nevét sem írta le tisztességesen – M. Tibor Céry-ként tisztelve az „elkövetőt”. (Lásd *Mercure de France* 1924. december 15., 739–740.) – Sajátos „bukfence” a sorsnak, hogy a szörnyülködésre itthon is felfigyeltek: Kosztolányi Dezső kommentálja némi „rájátszással” a Bácsmezei Napló Tere-fere rovatában. . . (1925. január 4., 3. 15.)

²⁶ Lásd *A Déry-dossier*. (24. jegyzet)

²⁷ A MÁn kívül ez idő tájt valóban egyedül Herwalth Walden lapja, a *Der Sturm* közölte Déryt. Lásd Csárdás, Frau, Mutter, Landschaft (1923/4. 62.), *Es ist mager und wird sterben* (1923/8. 120–123.), *Blaue Glasfiguren* (1923/9–11.), *Die grosse Kuh* (1924/3. 40–42.).

gével Déry az akkor már designnal is foglalkozó Robert De-launay műtermében tett látogatást.) A francia fővárosból jövő postát túlnyomórészt terjedelmes üzleti beszámolók töltik ki: vásárlásokról, utazásokról, eladásokról, kamatokról, értékpapírokról, valutakurzusokról. . . Ez a felszín. Minden tárgyszerűnek, száraznak látszik, ám, ha jól odafigyelünk, a közömbös megfogalmazásokból is kiérezhető a „kényszer-munkát” végző őrlődése a „hivatal” és a „hivatás” között. Vallomásértékű az a stilisztikai apróság, hogy a beszámoló a „dolgozni” igével kizárólag az írói munkálkodást jelöli. S hogy a tavasz közeledtével írójuk már alig várja a „szezonok” befejezését (a bélyegbörze általában novembertől májusig tartott), amelyek után végre „saját” ügyeivel foglalkozhat. S 1925-ben már arról ábrándozik, hogy várható üzleti „haszna” olyan kedvezően alakul, hogy annak felhasználásával biztosít magának egy független évet, amikor végre végre önmagának „dolgozhat”. (De kicsoda kínlódásszerű üzletecske is volt ez a taposómalom, amelynek alaptőkéje — még az anyagi segítséget is beleszámítva! — mindössze 1500 dollárt tett ki, s „forgatása” abban állt, hogy a Párizsban viszonylag olcsón felvásárolt német, belga vagy holland bélyegeken — a házalásra kényszerülő Lipcsében, Berlinben, Brüsszelben vagy Amszterdamban adott túl — valamelyest elfogadható haszonnal.)

A meglehetősen nehezen kibogozható — s talán 1925-ban valóban meg is fogyatkozott — párizsi irodalmi kapcsolatok tisztázásához — a mamának szánt „lakkozott” beszámolókon kívül — nemrég a véletlen egy rendkívül látványos fogódzóhoz is hozzásegített. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyaték feldolgozása során ugyanis kezünkbe került az író 1924-ből származó notesze — mindazoknak a nevével és címével, akik ekkor számára fontosak voltak — vagy lettek. . .

A valóságos kincsesbányának számító adattár számos összefüggés felfedésére ad alkalmat. Mindenekelőtt arra érdemes felfigyelnünk, hogy Déry milyen gondosan őrizte ko-

rábbi kapcsolatait. Pontosan jegyezte mind az otthonmaradtak, így Babits Mihály, Füst Milán, Horvát Henrik, Mihályi Ödön, Nagy Lajos, Nagy Zsolt és Osvát Ernő, mind a Bécsben élők: Barta Sándor, Kállai Ernő, Kassák Lajos, Lengyel József, Reiter Róbert adatait. Meglepő, hogy ismeretségi körén belül milyen sok a képzőművész: Bernáth Aurél, Ferenczi Béni, Moholy Nagy László, Medgyes László, Tihanyi Lajos, Vértess Marcell. S ez utóbbi három névvel máris a párizsi „magyar kolóniában” vagyunk. Bölöni György, a bélyegkereskedő Diener Dénes, a munkásszínházi prolektkult műhelyében tevékenykedő Aczél Pál, az egykori népbiztos-helyettes, Fazekas Sándor, az újságíró Hajnal László, az ugyancsak a mozgalom vonzásában ténykedő Szege Pál szerepel e helyütt, s természetesen Illyés Gyula, akinek a notesz két lakáscímét is megörökíti.

Az új kapcsolatokat kutató természetesen a francia vonatkozású bejegyzéseket keresi. Ezekből is akad bőven: a szerkesztőként és költőként is ismert Nicolas Beaudouin, Jean Cocteau, a már említett Albert Gleizes, Ivan Goll, a spanyol Vicente Huidobro, a festő és grafikus Ferdinand Léger, *A nagy tehén* francia fordítását közzétevő Philippe Soupault, Tristan Tzara és Paul Vaillant-Couturier, a *L'Humanité* szerkesztője. A névsorból ezúttal is erősen kitetszik Déry képzőművészeti érdeklődése, ám e meglepetést ezúttal a címjegyzék mögött meghúzódó „konzervativizmus” okozza: az ugyanis, hogy az új ismerősök között – Soupault kivételével – egyetlen igazi szurrealista sincs. A Párizsba érkező érdeklődésének homlokterében – hosszú-hosszú hónapok múltával is szinte kizárólag azok állnak, akiket a MA korábbi évfolyamából megismerhetett. . . ²⁸ S tulajdonképpen ugyanehhez a „konzervativizmushoz” jutunk, ha Déry noteszének szer-

²⁸ Nem kívánjuk állításunk részletező alátámasztásával még jegyzet-apparátusunkat sem terhelni. A kételkedő olvasó bármikor szembesítheti névsorunkat a 1. jegyzetben szereplő repertórium adataival. Az utolsóként említett P. Vaillant-Couturier kivételével valóban csak a MA régi évfolya-

kesztőségi vonatkozásait vizsgáljuk: a Bécsi Magyar Újság, a kolozsvári Ellenzék, és a Keleti Újság, a budapesti Kékmadár és a berlini Der Sturm mellett egyedül a L'Esprit Nouveau és a L'Humanité címei jeleznek új érdeklődést (vagy akár kapcsolatot).²⁹

S ha már az „illúziórombolásnál” tartunk, tegyük a megismertek mellé még egy adalékot, amely az érdekelt „konzervativizmusáról” tanúskodik. Az írónak egy tréfás hangú leveléről van szó, amely az Illyés-hagyatékban maradt fenn, s amely feltehetően ugyancsak 1924-ből kelteződik.³⁰ Címzése ugyanis a Budé utcába szól, Illyés Gyula első önálló lakásába, ahová az csak párizsi tartózkodásának második felében költözött.³¹

A sajátos, szabadversben írt levelet legszívesebben teljes egészében idéznénk, ám terjedelmi okok miatt csak ízelítőt tudunk adni e „Kedves Illés úr! Hűséges barát!” kezdetű „episztolából”, amely ilyen tréfával-elegy „fennkölt” sorok kíséretében küldi a címzettnek legújabb elmeszüleményét:

„Muzsám acélkeze (s itt egy jobbra mutató kéz rajza következik — B. F. megj.) torkon ragada s szabadulni tőle

---

mainak a szerzőiről van szó. Mindez egyben azt is jól példázza: milyen forrásértékűen tájékoztatott egykor avantgárd ügyben Kassák kitűnő lapja.

²⁹ Szép kutatási feladat lenne e két periodikum egy-két évfolyamának átlapozása: nincs-e bennük Déry írásainak ismeretlen publikációja.

³⁰ Az imént elemzett címjegyzék után talán nem érdektelen e helyütt idejegyeznünk Déry párizsi tartózkodásának három, egymást követő színhelyét sem; maga is megemlékezett róla a 20. jegyzetben említett *Összeütközés Párizssal* című írásában. — Első lakása a főváros V. kerületében a Rue de la Montagne Ste Geneviève 11. sz. alatt volt. Ez a cím szerepelt 1924 elejétől bélyegkereskedői levélpapírjának nyomtatott fejlécén is. — Második lakását csak az első cégjelzéses levélpapír átitkszelt változásáról ismerjük (1925 elejétől): Rue des Bernardins 50. sz. — Az utolsóé (1925 októbertől) a XIV. kerületi Rue Campagne-première 25. sz. már ismét nyomtatott levélpapíron díszelg — feltüntetve még Déry tagságát is a La Corporation International de Nagations en Timbre-Poste elnevezésű egyesületben.

³¹ Ezúttal mondunk köszönetet az Illyés-családnak a levél másolatának átengedéséért.

nem tudok már csak költői lihegésre nyílnak, ím! mézből font ajkain. . .

(Mellékelt papyrusok azon oázist ábrázolják, melyen el-
leghetsz, hűséges barát és páfrányevő! 25–30 percig) s
utána: (ismét egy rajz következik — B. F.) ily kerekre hiz-
lalt ábrázattal sírsz és vigadsz majd a Budé uccában, hol
sorsodat ápolod!

Könnyeidből majd juttass el nekem is egy kanálnyi s mo-
solyodból egy szívárványt, hogy újult erővel faraghassem
dalaimat az elvtársak nemesítésére. . . ”

Kár lenne száraz és részletező didaxissal agyoncsapni e
kamaszos jókedvvel teli hangulatot. „Tanulságul” azonban
egyet mégiscsak hozzá kell tennünk. Azt ugyanis, ami szö-
ges ellentétben áll a levélíró kései emlékezetével; amely pél-
dával ilyeneket állít: „Kapcsolatunk tisztán személyes barát-
sággként indult, mozgalmi életéről például semmit sem tud-
tam...”³² Levélidézetünk nemcsak azt tanúsítja, hogy Illyés
„mozgalmi életével” Déry nagyon is tisztában volt, hanem
azt is talán, hogy ő maga is a címzett proletkultos vonzalma-
inak a hatása alá került. (Mindennek valószínűsítését Déry
noteszének a L’Humanitére és szerkesztőjének címére vo-
natkozó bejegyzései is alátámasztják.)

Mindez persze még így is csak feltételezés, a kérdést a
levélhez mellékelt írás szövege döntené el. Ennek kézírata
azonban sajnos elveszett.

Mint ahogy sajnos nem áll rendelkezésünkre a Párizsban
töltött közel két és fél év egyéb költői termése sem. A viz-
gált időszakból mindössze két költeményről tételezhető fel
nagy valószínűséggel, hogy Párizsban keletkezett; azokról
ugyanis amelyek — *Városi éjszaka*, illetve *Városi képek* cím-
mel — a MA 1924-es évfolyamában jelentek meg (február
20-án, illetve július 1-én).

S e „termés” bővítésében a hagyatékban fennmaradt
verskéziratok sincsenek segítségünkre. Játékos, szürrealisz-

³² Tasi József idézett interjú (23. jegyzet).

tikus hangvétele alapján szívesen ütnék rá a „Made in France” bélyeget a *Páris! Néhány strofa az üvegefejű borbély életéből* című poemára, amely még címében is a francia fővárosra hivatkozik. Ám gépiratának papírja, de legfőképpen betűtípusa és a másoláshoz használt türkizkék indigó színe egyértelműen a Perugiában keletkezett művek közé sorolja. (Ilyen típusú és ilyen jellegzetes türkizkék betűk őrzik ugyanis a híres *700 éves Szent Ferenc vagy az Assisi-i film* című „versforgatókönyvet” s a többi olaszországi költemény, *A felhőállatok, az Olasz Tavasz, A hold, Az üvegsziget* stb. szövegeit.)

Meglehetősen lehangoló és elszomorító kép. A mikrofilológia sem a mamához írt levelek, sem az ismerősök címjegyzéke, de még az Illyéshez írt szabad verses episztola segítségével sem igazolja vissza azokat a meglehetősen általánosan elterjedt elképzeléseket, amelyek szerint Párizs: a szürrealizmussal való termékeny összetalálkozás időszaka lett volna Déry alkotói pályáján.

S a további jelzések még nagyobb óvatosságra intenek. Nemcsak arról van szó, hogy a fent említett *Városi képek*, a *Városi éjszaka* költői képsorai, dikciója és belső építkezése Déry költészetének 1923-ban kialakult és elsősorban Moholy Nagy László képarchitektúráinak ösztönzéseit viszik tovább,³³ hanem arról is, hogy a kortárs Illyés Gyula egy kései tanúsága szerint „a hajdani párizsi lámpák alatt, két dadaista találkozó közt” Déry Tibor egyenesen Arany Jánost szavalt volna neki. Az idegen nyelvi környezetben, úgy tetszik, a magyar költészet klasszikusaihoz nyúlt vissza, hogy erőt merítsen saját költészetének megmaradásához és megújításához. Bármennyire meglepőek, mégis hitelesnek kell tartanunk Illyés párizsi tanúvallomásának további részleteit, amelyek egyenesen azt állítják: „Hogy mint kell ra-

³³ Lásd 14. jegyzet.

jongani Aranyért, Berzsenyiért, Csokonaiért, a nemes da-
gályt Dérytól kaptam el. . . ”³⁴

Mindez azonban az igazságnak csak az egyik oldala. A „szезonvégek” után s az üzletelések szüneteiben minden bi-
zonnal bőven jutott még ideje a Merkurral hűtlenkedő köl-
tőnek a modern francia irodalomban való tájékozódásra is.
Ennek egyik kézzel fogható bizonyítéka Arthur Rimbaud
költeményeinek az az – ugyancsak a Déry-hagyatékban ta-
lálható – okker-sárga kötete, amelyet az érdekelt a „hűsé-
ges barát”-tól kapott, annak saját kezű egészsvásznon kötésé-
vel.³⁵ A szürrealizmus egyik őseként tisztelt Rimbaud köl-
teményeinek ez a példánya a maga anyagi valóságában lát-
szik alátámasztani Dérynek azt a kijelentését, amely szerint
a francia irodalomra, a szürrealizmusra vonatkozó ismere-
teit – elsősorban könyvekből merítette.³⁶ Bár ugyanakkor
bizonyos apró jelek arról is tanúskodnak, hogy állítólagos
félszége miatt kerülte volna az írók társaságát. Philip-

³⁴ Lásd Illyés Gyula id. cikk 24. jegyzet.

³⁵ Lásd Déry Tibor: *Illyésről*. Egy barátság kezdete. Kortárs 1972/11.
1685., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 705. — A Paul Claudel elős-
zavával 1924-ben és a Mercure de France kiadásában megjelent gyűjtemé-
nyes kötet (*Oeuvres de Arthur Rimbaud. Vers et proses.*) jelzete: B. 26.288.

Az író könyvtárának húszas évekből származó darabjai mindenesetre
arról tanúskodnak, hogy tulajdonosuk érdeklődése távolról sem csak a je-
lenre és nem is kizárólag az irodalomra korlátozódott. Ha figyelembe is
vesszük, hogy e könyvtár hányszor költözött és hányszor kellett kényszer-
rűen „apasztani” – a megmaradt művek önmagukért beszélnek: Anatole
France: *Les deüx ont soif* (Paris 1912), Arthur Gobineau: *Die Renaissance*
(Leipzig 1921), Albert Margutti: *Vom alten Kaiser*. Persönliche Erinnerun-
gen an Franz Joseph I. (Leipzig–Wien 1921). Jelzeteik: B. 27.399, B. 25.589,
A 11.083.

Nagy örömmel fedeztük fel a könyvek e rétegében – Hölderlin össze-
gyűjtött műveit (Friedrich Hölderlin: *Gesammelte Werke*. 1–4. köt. Pots-
dam 1921, jelzete: C 8577/1–4), amely a maguk fizikai mivoltukban igazol-
ják Illyés szavait, aki a 34. jegyzetben említett passzusban Déry rajongott
magyar költői mellett név szerint Hölderlint is megemlíti.

³⁶ Lásd Fodor Ilona idézett interjú (19. jegyzet) Kortárs 1974/10.
1560., 1562., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 2. köt. 680., 685.

pe Soupault magnóra mondott visszaemlékezései egy élénk szellemű és jó vitakészségű társalgót idéznek elénk.³⁷

Az elmondottak összegezése még mindig nagyon „levegősen” és vázlatosan körvonalazza ugyan Déry 1923–25-ös párizsi tartózkodásának részleteit. Ám így is kitetszik, hogy ezek az évek elsősorban csak – egy hosszabban elhúzódó – tájékozódás időszakaként jellemezhetők; nem a szürrealizmussal való közvetlen és heveny kimenetelű találkozása, hanem csupán e találkozásra való lassú és áttételes felkészülés. Déry magatartását egyébként sem jellemezte az új jelenségekre való gyors reagálás. Sokszor Rousseau módján csak utólag vagy éppen megkésve, „lépcsőházban” és távozóban jut el a helyes válaszokhoz. De a szürrealizmussal való elhúzódó ismerkedésébe – a fenti „effektuson” kívül – feltételezhetően az is belejátszott, amit a mamának írt levelek is jeleznek: nevezetesen, hogy 1924–1925-ben valóban kevesebb ideje jutott kedvenc szenvedélyére. Élete „szürrealista kalandja” ezért – megítélésünk szerint – későbbi keletű; kiteljesedésére csak az író emigrációjának perugiai szakaszában került sor.

Dolgozatunk „ajánlásában” ezért némiképpen vitába kell szállnunk mindazokkal – mindenekelőtt Bori Imrével –,³⁸ akik Déry szürrealizmusát 1926-nál korábbra kelteznek, s az író szürrealisztikus gesztusaira hivatkozva e találkozást már 1922–23-tól tételezik.

Úgy tetszik, ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint az úgynevezett Proust-hatások esetében, amelyekről az érdekelt a következő szellemes megállapítást tette: „előbb voltak >prousti<hajlandóságaim, hogysem Prousttal megismerkedtem volna”.³⁹ A groteszk, a dolgokat és

³⁷ Lásd ugyanaz Kortárs 1974/10. 1560., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 682.

³⁸ Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*. Újvidék 1970. 66–75.

³⁹ Fodor Ilona idézett interjú. Kortárs 1974/10. 1557., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 676.

összefüggéseiket újszerűen felszíkkráztató logikai „bakugrások”, a fantasztikum, a freudizmus felfedte tudatáram és tudattalan s az úgynevezett „nyelvi automatizmus” iránti vonzalom elemeiben már azelőtt is jelen volt Déry művészetében, mielőtt az mindennel a szürrealizmus tételszerűen kifejtett programjában vagy az irányzat képviselőinek műveiben közvetlenül is megismerkedett volna. (Bár az is igaz, hogy miután a következő években ez a szellemi szembesülés ténylegesen bekövetkezik, egy időre Déry is beáll a szürrealizmus tudatos, szellemi fegyvereit elméletileg is forogató hívei és művelői közé.)

Mindennek – nemkülönben a Párizsból való távozás különbözőféle művekben különbözőképpen előadott életrajzi vonatkozásainak⁴⁰ a – részletező kifejtése már egy következő tanulány feladatai közé tartozik.

BOTKA FERENC

⁴⁰ Talán csak egy mélylélektani vizsgálat tudna a végére járni annak: mi volt az oka, igaz indítéka annak, hogy „kétségbeesett” (?), az anyagi biztonság után áhítózó (?), sorsát könnyelműen kihívó (?) gesztussal 1925 nyarán a költő a rulettjáték forgandó járására bízta nyögvenyelő módon végzett kereskedelmi tevékenységének alapját, „tőkéjét”. – A „bukás” és az adósok előli menekülés Párizsból a legkülönbözőbb módon adatnak elő – a mamának írt korabeli magyarázkodásokban, majd az 1955-ből származó rövid életrajzban, a későbbi nagy életrajzi regényben és a legutolsó papírra vetett és a leginkább kicirkalmazott – s már az önróniáig eljutó – „regényes önéletrajzban”. Lásd *Önéletrajz*. Új Hang 1955/9. 20–24., és D. T.: *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 21. – *Ítélet nincs*. Bp. 1969. 42–43., 46. – *Kivagyokén*. Bp. 1976. 78–95.

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

TÖPRENGÉSEK

AZ IRODALMI „TUDÁS” ÉRTÉKLEHETŐSÉGÉNEK DILEMMÁJÁRÓL*

A magyartanítás irgalmatlanul nagy és szép feladatáról, gondjairól meg ritka sikerélményeiről kívánok szólni az alábbiakban. Tapasztalataimat a szakmai nyilvánosságnak szánom, indulatom legyen kopogtató aggodalom az írott művészet valós értékeiért, betöltött szerepéért az iskolai nevelésben és oktatásban.

Élményeim és a mások által átadottak meglehetősen vegyesek. Minden nevelői izzás ellenére sem jut el oda a középiskolai tanulóifjúság (vagy csak elenyésző töredéke a kivétel), hogy ráérezzen a szépirodalom tananyagán túli értékeire, emberformáló, létgazdagító funkciójára, nem szerzi meg ama képességet, amelynek révén eljuttatná magát a személyes életből bizony gyakran ki is maradó nagy élmények forrásvidékére, hogy – ha kell – okuljon, és nívósan szórakozzék. Mi marad ehelyett? A tantervi anyag jól-rosszul való, szívesen vagy undorral történő elolvasása, megtanulása (irodalomról, műalkotásokról van szó!), a ritka könyv nélküli, tehát fejbentartásra méltó anyag érdektelen bebiflázása, az életrajzok könnyen össze is keverhető (mert praktikus, lehetőleg minél több alkotóra ráhúzható) váza, néhány évszám – de nem a legfontosabbak – ködös kap-

* A cikkben felvetett kérdésekkel kapcsolatosan hozzászólást, vitát szívesen látunk. (A szerk.)

csolása, frázisgyűjtemény és panelmondatok. A „mit olvasol mostanában?” kérdésre több-kevesebb valószínűséggel az a válasz érkezik, hogy „kötelezőt”, esetleg nincs is válasz. Ez pedig nyilván azt jelenti, hogy nincs alkalmas mű úgymond az időpazarlásra. . . Keserű kép, tán túlzottan is, s ha nem is általánosítható, riasztó gondjaink vannak.

Az olvasás még mindig úgy él sokak tudatában, hogy luxustevékenység, olykor rá is szólnak arra (családban, másutt), aki olvasgat, következőképp „lopja a napot...” Régebben a valóságtól való eltántorítás vagy az elmenekvés lehetősége volt a könyv. Mai funkciója a teljesebbé tétel, a katarzis lehetősége, utalhatnánk ismét a művészek ősi kettős feladatára. Mára mintha elbillenne a mérleg a pragmatikus célzat felé. . . A közönség igénye hatalmasan megnőtt (kíváncsiság?) a dokumentarista, oktató, tapasztalatokat átadó irodalom iránt. Így viszont a „tisztán” szépirodalom defenzívába szorult, s ha a fikció szempontjából nézzük a változást, akkor a dokumentumokban, visszaemlékezésekben legfeljebb a tévedő emlékezet jelenti a fikciót. A korábbi jelző, ti. „Vissza a könyvhöz!”, úgy módosítható, hogy „Vissza a szépirodalomhoz!”

Az iskolákban gyakorta megfeledezünk arról, hogy a *folyóiratok* is az irodalom megjelenési formáját és forrását (mert gyakran az első közlést) jelentik. Örvendetes a könyvvásárok, könyvhetek sikere, de vajon hány művet vesznek le megvásárlásuk után a polcokról? Gutenberg mester leleménye még sokaknál jelent enteriőr-darabot, s bár örvendetes a könyvfalók számának növekedése, ezzel párhuzamosan nő a kultúrznobok aránya is, akik felvásárolják előlem, előled a legjobb, kurrens műveket, hogy utána diadalmas mosollyal kérkedjenek zsákmányukkal. Hiányolom a korábban oly sok váratlan örömet, felfedezést és izgalmat jelentő, hazánk valamennyi településére kiterjesztett alkalmi könyvleárazásokat (most csak évi egy, legfeljebb két alkalom van); ma különösen fontos lenne e népszerű gyakorlat felújítása, hiszen mi sem kullogunk már a sor végén könyvárak tekintetében.

A rövid zsebkönyvek, sóhajtásnyi lektúrák idején reálisan számolnunk kell azzal, hogy senki sem fog például két metrórálomás között Tolsztojt vagy Thomas Mannt olvasni (de talán már békésebb körülmények között sem, vagy csak kevesen, hivatástudatból).

A televíziózás rítussá válása némiképp ártott az olvasásnak — passzív befogadói állapot miatt, bár motiváló is lehet adaptáció esetén. A lélek önképzése csak a szemén át: egyoldali folyamat, s idő sincs a továbbgondolásra. És sokak számára helyettesíti is az olvasást a televízióban vagy moziban látott művélménye. Szégyenlős korunkban elrejtjük érzelmeinket, légyen szó privátérzelmeinkről vagy hazaszeretetről, példaképeinkről vagy az emberi kapcsolatok titokiban persze vágyott melegségéről. Pedig tudatában vagyunk ebbeli hiányainknak, érzelmi és esztétikai kultúránk szegényességének. A giccek és nipppek népszerűsége, az állértékek elszaporodása változatlanul tart és igen bizonytalan közizlésről árulkodik, amelyhez még állami terjesztésük is hozzájárul. Nehéz az eligazodás, s nemcsak az esztétikai értékzavarban, hát még diákjaink számára. . . Mert ők is napon-ta láthatnak családi otthonukban fura szimbiózisban együtt élő Magyar Remekírók sorozatot, ponyvát, kókadozó porcelánhattyút, meg örökzöld műanyagvirágot. Totális a káosz, az eklekticizmusról és bizonytalanságból fakadó értékkeveredés. Hol tanulhatnak meg, hol a különbség. . . Hol taníthatnánk meg esztétikai terrorizmusban felnövekvő tanulóinkat az igazi értékekre? Többek között az iskolában.

A felerősödött nosztalgiahullám (vannak olykor elviselhető vonásai is, ti. ha értéket elevenít fel) és a folyamatos kultúrpolitika (van még ilyen?) engedmények még inkább fokozzák az értékhaború eskalációját. Az irodalomban is. És éppen ennek lefékezésében van nagy szerepe, felelőssége az értő és türelmes, ám következetes műkritikának, amelynek alapjait az iskolákban kellene megvetnünk. Gyakori nézet, diplomások is hangoztatják fölényesen, hogy a műveket fölöslegesen megmagyarázni, bízzuk azt a befogadóra: „ne-

kem ne írják elő, mit és hogyan értsek!” A felületes első benyomások nem helyettesítik az értékfeltáró munkát, amely azért nem mindenki számára egyértelmű és könnyű művelet. A gyorsan kielégült, „önálló” befogadó nagyvonalú belemagyarázó értelmezések vagy riasztóan sematikus mellébeszélések nyomán juthat el az elutasításig. Tankönyveinkben sajnos a közelmúltig bezárólag mindkét végletre akadt példa elég. A csapongó műelemzés csak nehezíti a mű értését, beépülését a befogadó élményvilágába, a lefordító-értelmező-ideologizáló pedig lehangolja az igényesebb olvasót is. A jó egyéni és közízlés kialakításának időszakában nincs okunk a nyugodt szemlélődésre, a kivárási kényelmes attitűdjére. Mindenáron meg kell mentenünk az értékes szépirodalmat, még időben s a katedra segítségével!

Nem hiszem, hogy csak a pedagógus ismeretterjesztő az egyetlen bázisa (tehát feltétele és bűnös felelőse) a változásoknak. Valószínűleg meg kell barátkoznunk néhány szokatlan gondolattal, például hogy nem lehet és nem is lesz mindenki irodalomértő, s hogy korábban mindenki fölé kiterjeszteni kívánt kulturális háló maga után vont a kévsébe edzett koponyák nehézkes küzdelmét, olykor kudarcélményét és érdektelenségét nappali és levelező tagozaton egyaránt. Ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint az idegennyelv-tanítás terén: a nyelvtanulók közül sem lesz mindenki tolmács vagy nyelvtanár, s igen eltérőek esélyeik a nyelvelsajátítást illetően.

A szellemi tartalékok feltárását mindenki önmaga végzi, lásd házikönyvtárak szaporodása, továbbképzési kedv (megkényszer), könyvtári tagságok stb. Ha csak a számok világát nézzük, még elégedettek is lehetnénk. Csakhogy: a tanórákon, érettségi és felvételi vizsgákon mitől, minek következtében kapunk mégis oly siralmas keresztmetszetet tanulóink olvasottságáról, műveltségéről? Felületesség (merthogy más olvasni, emlékezni, elemezni)? Lustaság? Vagy ismét csálnak a statisztikák, s ugyanazon jelenségnek vagyunk tanúi, mint korábban az „eladott bérletek, üres nézőterek”

képlet esetében? A könyvek (de főként egyes műfajok) iránti felfokozott érdeklődés meg a gyatra produkciók ütközése elgondolkoztató. Túl sok következtetés nem kínálkozik: nem értéket olvasnak tanulóink, vagy rosszul olvasnak. Az olvasmányt csak információértékén kezelik, nem pedig megformált üzenetként. Mindkettő veszélyes.

Szögezzük le: az iskola – szükségszerűen – redukált anyagot nyújt neveltjeinek, állandóan szelektálni kényszerül, a szépirodalom esetében kitüntetett módon. Irodalom, irodalomtörténet, magyartanítás és tanterv mindig harcot vívtak egymással, gondoljunk csak olyan, vitaképes, provokáló tényekre, mint a kortárs irodalom kullogása a régi vagy régebbi mögött (bár nem feltétlenül a valóban régi, inkább csak a klasszikusnak tartott XVIII–XIX. századi javára), vagy a kötelező, illetve házi olvasmányok kérdése: a lényeg egyik név esetében sem változik, esetleg csak a kötelező jelzőhöz kötődő viszonygás csökken, továbbá „komoly” és „könnyű” irodalom dilemmája (láds még krimi, ponyva, Szilvási, Berkesi stb.), hogy a sci-firől ne is szóljunk, azaz az „egyéb” kategória bizonytalansággal indokolatlan elnyomása, a másodlagos (szekunder) irodalom, például esszék negligálása, a tartalomismeret meg műelemzés vitája stb. Hanem a tartalomnak mint „létfeltételnek”, minimumnak az ismerete, miért nem jelent valamilyen tudást, legalább elégséges fokon? Tudniillik a semmihez képest, ami azért nagy különbség! Egyenlőségjelet tenni két teljesítmény közé, amelyekből egy voltaképpen nulla értékű, nem lehet, nem is etikus. Márpedig ez történik, bölcsen indokolva e lehetetlen egyenlőséget, pedighát értéknek kéne tételeznünk azt is, ha valaki ismeri, mert olvasta a vonatkozó művet, bár komplex módon elemezni – a maga színvonalán – képtelen. A másik bele sem nézett – mindkettő elégtelen? Azonos jelenség a felvételi tesztek pontozásakor tapasztalható, ahol is az öt elemből megnevezett három találatért esetleg még mindig csak nulla pontot kap a jelölt, hasonlóan a semmit nem tudóhoz. Hogy van ez? Tudom, hogy ezzel termékeny vitába

bocsátkozom, tán még liberalizmussal is megvádolnak, de régtől gyanúm, hogy a mi magyar értékelési rendszerünkben nagyobb hangsúlyt fektetünk a „mit nem tud?”, mint a „mit tud?” kérdésre. Nem tudom, helyesen-e. A „mit tud”-pozícióból lenne ugyanis min elindulni, mire építeni, a mit nem tud-attitűd lélektani szempontból is hátrányos, természetlen megközelítés.

Egy pontban talán mégis konszenzus alakulhatna ki, nevezetesen abban, hogy a pedagógus szinte korlátlan mértékben támaszkodhat az alkalmas szépirodalom támogatására, hiszen ez indirekt módon ad olyan érzelmi töltést és világismereti muníciót, amelyet még a jó tanár is csak megközelítő hatásfokkal lenne képes – s nem is folyamatosan – biztosítani. Mégsem jók a tapasztalatok. Iskoláink zömében változatlanul elsikkadnak ezen szellemi értékek, a felvételi vizsgák tapasztalatai is erről tanúskodnak. Az elsődlegesen élménynek szánt mű valamiképp tananyaggá csontosul, s ebbeli minőségében már másként viselkedik, s más a hozzá közelítő attitűdje is. Ezek után az következne logikusan, hogy mondjunk le az irodalmi művek tanításban betöltött irányítható szerepéről, hátha ezáltal lesz nagyobb vonzerejük, hatásuk. Nyilván nem erről van szó. (Az irodalmi alkotás gyakran életszagúbb az életnél és mímelt példáinknál.) Hanem nagyobb toleranciával kéne viseltetnünk a tanítvány iránt a jelzett belátások nyomán, ami nem értékelést jelentene, ellenkezőleg: differenciált követelménytámasztást és akkurátus teljesítményelismerést, s tartok tőle, hogy ez nem feltétlenül az iskolákban dől el. Mert számomra a fakultáció korábban sem azt jelentette, hogy valamik között választhatok, mert választanom kell, hanem magát a választást, tudniillik hogy választok-e vagy sem. Így lett volna értelme az ügynek. S még egy, tán eretnek gondolat: olykor a gyengébb mű kiválasztása is tanulságos lehet, a jóból ugyanis sokat, de a rosszból is tanulhat az ember (olykor még fordítva is igaz). Más kérdés, hogy ehhez nagy szakmai kulturáltság és bátorság is szükségeltetik. Míg jó mű esetén annak üzenete és a

megvalósítás értékei lehetnek fontosak, gyengébb vizsgálatkor a „miért” izgalmas, s a gyengeségek felfedezése tanulságos. Megszoktuk, hogy a klasszikusok csupa jót és kiváló alkottak, ki merte volna firtatni vélt vagy sejtett gyengéiket? Ebben persze a szakmai háttérodalom bátrabb támogatására lett volna szükségünk, de a szükségtelen tudományoskodás trónfosztó szándékának felhangjai nélkül.

A felhalmozott tudásanyag és az irodalom mennyisége napról napra nő. A művek számontartása nem kis feladat. A középiskola, az egyes pedagógus sem képes követni e felszaporodást, itt kellene viszont ismét félig külső, félig belső segítségre: könyvtárosainkra támaszkodni, akiknek egyik legnemesebb oktatássegítő tevékenysége legyen a szerzemények nyilvántartása és a figyelem rájuk terelése. Még anyagilag sem követhető a folyamat (sem egyéni, sem közösségi-iskolai szinten). Diákjaink azonban itt is magukra maradhatnak, ha mi nem orientáljuk őket e permanens szellemi folyamatban, vállalva akár az elfogultság ódiumát is. Anyagi és térbeli gátak nehezítik a házikönyvtár fejlesztését, de legalább a feltétlenül fontos, várhatóan kevés kiadást megérő műveket próbáljuk otthonunkba menekíteni! És az is előfordulhat, hogy diákunk „fog meg” bennünket, mert legújabb olvasmányához még nem volt szerencsénk. Harc az idővel, a kínálattal, a könyvárakkal, a lakás befogadóképességével – mind az irodalom ellen szól, ha megadjuk, feladjuk magunkat, jobbik énünket.

Közhelygyanús lehet, hogy a magyart mint felvételi tárgyat más összefüggésben is megemlítem. A jogi tanulmányokhoz előfeltétel (ezen is lehetne gondolkodni, bár még elfogadható), de más társadalomtudományi pályához is szükséges lenne néhány szemeszter magyar stúdium! Szónoki képességeink gyatrák, fogalmazni nem tudunk, helyesen írni még kevésbé – szóval, én valamennyi diplomás, értelmiségi számára előírnám e szelektált magyar stúdiumokat. Ez oktatáspolitikai elhatározás és nem kevés szervezési trükk kérdése, haszna vitathatatlan lenne. Anyanyelvi kul-

túra, kulturáltság nélkül nem tudok elképzelni értelmiségit, vezetőt, mert a középiskola nem látszik ehhez elegendőnek. Nem hiszem, hogy idealista volnék. De ha humán pályák esetében – legalábbis eleddig – felvételi pontokat és felvételt érdemben befolyásoló tényező volt a nem választott tárgyakból hozott pontszám, miért ne lehetne döntő, nagyobb súlyú más humán és nem humán pályák esetében a magyar (tehát irodalmi műveltség és nyelvi meg idegennyelvi tudás) mint szelektáló értékű tárgy? Megkockázatom: még nemzeti önbecsülésünket is emelné anyanyelvünk bírásának előírt színvonala és okításának általános jellege.

Nem látom be azt sem, miért nem örömforrás diákjaink számára egy-egy tökéletesen elsajátított, tehát kívülről megtanult jelentős részlet vagy önálló mű. Mert már magunk sem vagyunk kellő mélységben ezek birtokában, és nem is igyekszünk rábírní erre neveltjeinket? (Tisztelet a kevés kivételnek!) Átvaluk több leszek, gazdagabb, várhatóan okosabb is, mert edzem agyamat, emlékezetemet, s alkalmas helyzetekben elbűvölhetem társaságomat, hallgatóimat is. . . E „beruházási” tunyaság egyéb gondokat is szül. Közismert, hogy még a magyar szakos hallgatók jelentős hányada is – az okokat most hadd ne részletezzem – világirodalmi stúdiiumaihoz tartozó anyagtudását, műismeretét a 100 híres regény népszerű kötetpárosából meríti generációk óta, s azért csak a világirodalmi, mert honi literatúránkban még nem jelent meg ilyen jellegű átfogó kötet. . . Használatát kár lenne tiltani, mert okos funkciója is lehet: a felelevenítés, de nem a helyettesítés. Sokadrangú kérdés, hogy valamennyi egyetemi, vizsganyagot jelentő vaskos művet indokolt-e elolvasni. A szellemi tunyaság pontos leképezése viszont jelen van a középiskolában, s erről sem mi tehetünk, tudniillik hogy hiába kötelező a mű, még a memoriter értékű anyagrészekhez is szöveggyűjtemény vagy kötet használható a matúrán. Annál nagyobb a kontraszt és megdöbbenés a felvételin, ahol természetesen ez így elképzelhetetlen és logikát-

lan lenne. Vissza kellene állítani tehát a kötelező vagy ajánlott és memoriter funkciójú szövegek valódi értékét, súlyát. Csupán döntés, belátás kérdése. Tapasztalatból mondom ismét, hogy az átlagember mindig arra a legbüszkébb, amit még képes fejből idézni (a régiek máig képesek is erre, a fiatalabbak alig), legyen az vers, dal vagy éppen drámarészlet. S így emlékeznek az iskolára, ezáltal.

Futólag érintettem már a kortárs irodalom elhanyagoltságát középiskoláinkban, illetve a felvételiző hallgatójelöltek viszolygását ilyen tételektől. Szomorú és érthetetlen jelenség, mert bár igaz, hogy bizonyos távlat hiányában nehéz a megítélés, de legalábbis kockázatos az értékelés, mégsem negligálható éppen a kortársak üzenete. Főként akkor nem, ha műveik jó része beépült már köztudatunkba, s nemzeti múltunk-jelenünk elidegeníthetetlen részévé integrálódott közben (vagy azzá válásának tanúi vagyunk). És nem is csupán az úgynevezett nagy öregek, élő vagy holt klasszikusok esztétikai értelemben is megbízható nemzedékéről van szó, hanem a fiatalabbak, akár harmincasok irodalmáról. Akik ma az iskolapadban ülnek, néhány év, évtized múlva egy velük indult szerző virágkorát ünnepelhetik, mégis ritka a kortárs rangján való tisztelete, ismertsége. Pedig ha a korok közérzete, hangulata legjobban művészetén, jelesen irodalmán mérhető meg, a távlati hiány ellenére fontos jelzéseket és értékeket nyerhetünk kortársaink műveiből, amelyek az egyébként gondokkal kísért társadalmi-szellemi eligazodásban is segíthetnének. A kortárs szerzők javának ismerete feltételezi a határokon túli magyar nyelven alkotók bemutatkozásának, de legalább említésének szükségességét is, ezt a csak remélt igényt. A könyvkiadók viszonylag előnyös lehetőségeket kínálnak ehhez, élni kéne velük. Az „ötágú (vagy több hangú) síp” elég falsul szól még – és erőteljesen – a hazai középiskolákban (az anyaország gőgje vagy figyelmetlensége? megszokás? időhiány?), s lelkiismeretfurdalás gyötörhetné a magyartanítás számos hazai apostolát is „feledékenységükért” az elmúlt évek során.

A humaniórákat régtől szokás azzal vádolni, hogy túl sok lehetőséget adnak a relativizmusra, az „igen-nem”, az „esetleg”, „valószínű” kategóriáira. Talán csak a szubjektív diszciplína lényegéből fakad a szubjektív megközelítési mód, s élek a gyanúperrel, hogy bármely látványos, egzakt módszer segítségével sem lehet egy szépirodalmi alkotást absztrakciókba vagy képletekbe kényszeríteni úgy, hogy közben valahol ne sérüljön. A már jelzett megközelítési-értékelési bizonytalanság állandó edzéssel csökkenthető, hogy egyéni megközelítésben, de az elvárható tudományos alapismeretek révén kísérrelhessük meg a művek titkainak és értékeinek felfejtését, a tudatos(abb) műélvezetet. Utóbbi a legnehezebben elérhető idea, mert vagy tudománytalanná válik egy ponton a megközelítés, vagy mézárszéknek hat a műelemző műhely. A cél végül is az lenne, hogy a diák érzelmileg is befogadhassa a művet, s rá is csodálkozhassék a „bányászmunka” eredményeire.

Az irodalomról és iskolai szerepéről töprengtünk néhány gond, jelenség kapcsán, embernevelést is segítő ősi határendszerére emlékezve. Az anyanyelv szerepét ezúttal csak érintőlegesen említettük, részben az irodalommal való szerves összefonódása miatt, lévén annak par excellence közege és közvetítője, hiszen a nyelv szabályai és lehetőségei adta kereten belül szerveződik a műalkotás is. A még közismeretebb nyelvi, nyelvtani hiányosságok ismeretében elképzelhető, hogy szélesebb és alaposabb irodalmi érdeklődés megolvasottság a nyelvtani gondok felszámolásában is katalizátorként hatna. Többet és tudatosabban tehát!

Tanítható-e az irodalom? Nem olyanfajta fenomén-e ez is, mely nem tűri az osztályzással történő értékelés szűk kereteit, s elsősorban később kamatozó és mérhető hatásokat sugároz ki, miként maga a pedagógia is? Szívem szerint ezzel a kérdéssel indítottam volna gondolataim, töprengéseim füzérét. Az ismerendő és az élvezhető, a kötelező és a megszereshető között feszülő örökös ellentét nem okoz-e lelki konfliktust az érdekelt alanyban? Érzelem és értelem ke-

veredése, el-elbillenő aránya nem zárja-e el a legfinomabb idegi-érzékelő csatornák járatait? Ösztönös érzék és megtanulható algoritmikus elemzés akárcsak esetenként nem oltják-e ki egymást?

Amíg e dilemmákra és összes következményükre megeléjünk a választ, tegyük, ami tehető: szerettesük meg – ha kell: újra – a szépirodalmat az emberekkel, fiatalokkal és idősekkel, iskolákban, bármely oktatási formában és fokon – , kutassuk személyiségükön a kedvező jeleket; szelídítsük magunkhoz a szavakat, s általuk az embereket!

DRESCHER J. ATTILA

DOKUMENTUM

KAPCSOLATOM KOMLÓS ALADÁRRAL LEVELEI TÜKRÉBEN

Komlós Aladárt a harmincas évek első felében ismertem meg Losoncon. Ott szövődött köztünk barátság, amely 1980 júniusában bekövetkezett haláláig tartott. Komlóst sok szál kötötte Losonchoz. Jóllehet nem ott született, mégis kicsit szülővárosának tekintette. Gyermekkorában került szüleivel Alsósztrégováról Losoncra. Ott végezte el a gimnáziumot az irodalom szeretetére nevelő Bodor Aladár keze alatt, ott jelentek meg költői zsengei két diáktársának – Darvas Jánosnak és Begyáts Lászlónak – verseivel közös kötetben *Bontakozó szárnyak* címmel, oda tért vissza a harctérről az első világháború végeztével, és miután rövid szlovenszki tartózkodása után a húszas évek első felében Budapestre települt át, évről évre ott töltötte karácsonyi és nyári szüneteit és – ahogy egyik interjújában kijelentette – e város „tanyai csendjében” írta regényeit, a *Római kalandot*, a *Néró és a VII/a-t* és irodalmi tanulmányainak, esszéinek számos darabját.

A fél város ismerte, tisztelte. Kapcsolatát azonban csak néhány haladó szellemű, európai műveltségű régi barátjával, a marxista világnézetű Gedő fivérekkal és a városban élő sarlósokkal – Lami Józseffel, Pál Sándorral, Szekeres Györggyel, Szepesy Lászlóval – tartotta fenn. Szívesen vette az akkor még gimnazista Berkó Sándor közeledését is, aki ötödik gimnazistaként jelentkezett nála verseivel, és akinek huzamosabb ideig atyai mentora volt.

Jómagam vele szülei Nagybég utcai házában, olykor Gedő György vendégszerető asztalánál, leggyakrabban azonban a losonci liget fái alatt folytatott irodalmi beszélgetéseink alkalmával találkoztam. Rendszerint ő vitte a szót. Tüzetesen tájékoztatott a magyarországi irodalom helyzetéről, a sajtóban fel-fellángoló irodalmi vitákról, az írói csoportosulásokról, az új szellemi áramlatokról. Egy alkalommal azt kérdeztem tőle, melyek azok a standard irodalmi alkotások, amelyek ismerete múlhatatlanul szükséges ahhoz, hogy kellő tájékozottságra tegyek szert napjaink magyar irodalmá-

ról. Komlós egy papírlapot vett elő és percek alatt csaknem félszáz huszadik századi magyar költő, prózaíró, irodalomtörténész és esszéista művét firkantotta rá. Hasznos útmutatás volt ez számomra, pályakezdő kritikus és esszéíró számára, még akkor is, ha a hevenyészve papírra vetett bibliográfiában szereplő szerzők művének java része már jó ideje kis könyvtáram gondosan őrzött darabjai közé tartoztak.

Kapcsolatunk egyre mélyült és a vakációk letelte után sem szűnt meg: szünidő végétől szünidő kezdetéig elég sűrű levélváltás folyt közöttünk. Leveleinkben főként irodalmi kérdésekről tájékoztattuk egymást, de gyakran személyes dolgainkról is beszámoltunk egymásnak.

Jellemző, hogy Komlós Aladár igen gyakran elmulasztotta levelei, levelezőlapjai keltének feltüntetését. Ezekben az esetekben a postabélyegző keltét tüntetem fel közleményemben.

SÁNDOR LÁSZLÓ

Íme a hozzám intézett levelek, levelezőlapok betűhű szövege:

1

Budapest, 36. jan. 11.

Kedves Barátom,
itt küldöm az ígért kritikát. A „Néró”-t¹ megkaptad? Örülnék, ha a pozsonyi Magy. Újs.-ba² írhatnál róla.

Szeretettel köszönt:

Komlós Aladár
Szt. Domokos u. 8.

U.i.
Gyurkáékat üdvözlöm.³

¹ Komlós Aladár: *Néró és a VII/a* című regénye.

² A Magyar Újság Dzurányi László és Györy Dezső szerkesztésében 1933–1938 között Pozsonyban megjelenő burkoltan kormánytámogató antifasiszta napilap volt.

³ Gedő Györgynek és családjának szólt az üdvözlés.

2

A postabélyegző kelte: 1936. jún. 2.

Kedves Barátom,
köszönöm a „Néró” érdekében tett fáradozásaidat. S. K.⁴ nyugodt lehet, nagy gyakorlatom van nőügyek elhallgatásában. Írtam volna (ill. írnék) neki egyenest, határozottan rosszul esett nekem, hogy legjobb losonci sétapartneremet még csak nem is üdvözölhettem, de attól tartottam, hogy egy pusztá üdvözet is fokozná a gyanút. Mondd meg, hogy tekintse magát üdvözölve és kézcsókolva.⁵ A nyári vakációt otthon töltöm, igen örülnék, ha őt is, téged is ott találnálak. Szervusz! Ölel a viszontlátásig:

Komlós Aladár

3

Bpest, 37. szept. 2.

Kedves Laci,
mindenekelőtt gratulálok ahhoz, amit csak úgy melleleg, mint vmi közlésre nem is érdemes dolgot, adsz tudtomra: hogy menyasszonyod van. Ezt aztán huszárosan csináltad! Különbül, mint én, nem is beszélve szegény Editről. Jól értem burkoltan jelzett sejtésedet? De miért „lélekgyilkosság?” Rövidesen írok szegénynek.

Az előadások ügyében még senkivel sem tudtam beszélni.⁶ Nem megy az olyan könnyen Pesten, találkozni valakivel. Az általános nehézségekhez járul ezúttal, hogy a Bat'a-

⁴ S. K. – Sáfár Katalin: Ligeti Edit losonci gimnáziumi tanárnő írói álnevének kezdőbetűi.

⁵ Komlós egy félreértés tisztázása ügyében kérte segítségemet.

⁶ Mint a losonci Tűz Kulturális Egyesület elnöke arra kértem Komlós Aladárt, hogy nyerve meg előadás tartására a népi írók közül Illyés Gyulát, Féja Gézá, Kovács Imrét.

cipő feltörte sarkamon még mindig nyitott s nedvedző seb van, papucsban járok, lehetőleg nem megyek sehová s még a Centrálban sem voltam. De úgy veheted a dolgot, mintha már elintéztem volna, efelől nyugodt lehetsz. — Ellenben beszéltem már Kaczér bácsival⁷ A Toll ügyében. Valószínűleg már meg is kaptad a lapot. Ez évi előfizetési díjképen adj majd 5 p.-t, vagy megfelelő čk.-t apámnak, persze majd csak az előfizetési díjakkal együtt.⁸ Három gyűjtőívet mellékelek itt. Kívüled Gedő Gyurkának és Berkónak küldök tiszteletpéldányt; mindenki mást le szabad tarolnod. Előre is sok köszönet! A befolyó pénzt szintén apámékhoz légy szíves beadni.

Attila a Siesta-szan.-ban van, Hatvanyék költségén. Egy újabb szerelmi kudarca miatt lett rosszul, most azonban Fejtő szerint, már sokkal jobban van, megint ír verseket is.

Érdeklődéssel olvastam Balázs-híreidet.⁹ Ezután még jobban fogom sajnálni, hogy Pesten nem olvashatjuk a Korunkat. A Magy. Újság vasárnapi számait is szívesen venném itt. Interjúnkra¹⁰ nem utalt véletlenül vki?

Minden jót, Laci! Szeretettel a viszontlátásig:

K. Aladár

U.i.

Az elébb beszéltem Illyéssel. Egy hét múlva ad választ, hogy mehet-e. Addig beszélék Féjával.

⁷ Kaczér Vilmos A Toll folyóirat szerkesztője a harmincas években.

⁸ Előfizetések gyűjtésére kért fel Komlós Aladár sajtó alatt levő *Írók és elvek* című tanulmánykötete ügyében.

⁹ Balázs Bélától kaptam kéziratot a Korunk részére. Erről tájékoztattam Komlóst.

¹⁰ Az interjú *Meg kell teremteni a dunai írók „Pen Club”-ját!* címmel és Komlós Aladár nyilatkozik a Márciusi Front munkájáról, a dunai népek szellemi együttműködéséről, a magyar irodalom decentralizációjáról és más időszzerű kérdésekről alcímmel a pozsonyi Magyar Újság 1937. augusztus 22-i számában jelent meg és élénk visszhangot keltett.

A postabélyegző kelte: 1937. IX. 9.

Kedves Barátom,
a nehézség, amit említesz, igen kellemetlen, mert az N. B.¹¹ elintézése bizonyára igen sokáig tartana s Strakát¹² nem akarom ilyen ügyekben igénybe venni. Az a körülmény azonban, hogy más városból nem figyelmeztettek a szóbanforgó akadályra, azt a gondolatot kelti bennem, hogy a rendelet nem érvényes az enyémhez hasonló esetekben, mikor a pénz az országban marad s a gyűjtés mintegy apám részére történik. A könyvet¹³ egyébként holnapután már nyomni kezdik. Edit¹⁴ nekem is írt. Az előadások ügyében Féjától kaptam igenlő választ; Illyés, Simándy és Ascher szombaton felkeres, az eredményről rögtön értesítelek.¹⁵ Lábamon a seb, sajnos, elgennyesedett; nem tudom még, hogy fog végződni. Szervusz! Ölel szeretettel

K. Aladár

¹¹ A Csehszlovák Nemzeti Bank engedélyének megszerzése az *Írók és elvek* című kötetért befolyt összegek átutalása ügyében nehézségekbe ütközött.

¹² Anton Straka abban az időben Csehszlovákia budapesti nagykövetségének kulturális attaséja volt.

¹³ Komlós Aladár: *Írók és elvek* című könyvéről van szó.

¹⁴ Ligeti Edit, akit időközben Losoncról a kassai gimnázium tanárává neveztek ki.

¹⁵ A tárgyalások eleinte kedvezően alakultak, az előadások megtartására azonban – az időközben felmerült nehézségek miatt – nem került sor.

5

A postabélyegző kelte: 1937. IX. 14.

Kedves Laci,

Illyés nem jött be szombaton a kávéházba, mert körúton volt a Balatonon. Féja ellenben már előadása címét is megmondta: Irodalom és társadalom. Azt ajánlom, kezdjétek vele a sorozatot. Fejtővel is beszéltem, szívesen fogadta a meghívást. Ami engem illet, nekem legkellemesebb az volna, ha a karácsonyi szünetben tarthatnám meg felolvasásomat. Lehetséges volna ez? Mi újság otthon? Könyvemet már nyomják.

Szeretettel:

K. Aladár

6

A postabélyegző kelte: 1937. IX. 18.

Kedves Laci,

Illyés szívesen megy közétek, de most — azt mondja — rosszkedvében van s arra kér, tegyétek későbbre előadását. Abban a hiszemben, hogy Féja, Fejtő meg én egyelőre elég nektek, megvallom, nem szereztem több beleegyezést. De Aschert, Simándyt így is biztosra vehetitek. Németh L.-val, azt hiszem rövidesen találkozom, bár ő teljesen visszavonultan él. Köszönöm, hogy szorgalmasan gyűjtöd az előfizetőket. Könyvemet még nyomják, a jövő héten feltétlenül kész lesz. Kassán Edit gyűjt. Szombat reggel Prágába utazom Strakához, az antológia¹⁶ ügyében. Sajnálom a négy napot, amit elvesztek ezzel, de muszáj mennem: megint elküldték

¹⁶ Anton Straka, miután Csehszlovákia budapesti nagykövetségéről visszakерült Prágába, folytatta Budapesten megkezdett munkáját egy cseh nyelvű magyar lírai antológia összeállításán.

a szabadjegyet. Strakának meg fogom említeni a Tűz előadásait. Gyurkát,¹⁷ Szepesit¹⁸ üdvözlöm. Szeretettel

K. Aladár

U.i.

Féja címe: Budafoki út 14. Azt hiszem, legjobb lesz, ha az előadás terminusát, stb. most már vele levelezed le.

7

A postabélyegző kelte: 1937. X. 6.

Kedves Laci,

Prágában remekül mulattam, mindhárom éjszaka, amit ott töltöttem, majdnem hajnalig. Str.-val természetesen beszéltem, de arról a tervről nem tudtam, hogy őt is le akarjátok vinni. A „Tűz” dolgát azonban elmondtam neki s arra hivatkozhat is, ha hozzá fordulsz. Címe: Velflivková ul. 4. Simándy, sajnos, nem vállalhatja az előadást bizonyos útlevelnehézségek miatt. . . Köszönöm, hogy oly szorgalmasan gyűjtöd az előfizetőket. A könyvnek már ki kellett volna jönnie, a nyomdával azonban rémes bosszúságaim vannak: mióta visszajöttem Pr.-ból, nem alszom miattuk. Remélem mégis, hogy 15.-re megjelenünk. Egyelőre munkaképtelen vagyok az idegességtől s hosszú idő óta lopom a napot. A pr.-i kirándulás gyönyörű volt, de már ennek az emléke is (kicsit persze nő is volt a dologban) elkopik ebben a sötét hangulatban. Ölel a viszontlátásig:

K. Aladár

U.i.

Pr.-ban kérvényeztem a gyűjtést.

Edit jobban érzi már magát?

¹⁷ Gedő Györgyöt.

¹⁸ Szepesy Lászlót.

8

A postabélyegző kelte: 1937. okt. 14.

Kedves Laci,

ma d.u. beszéltem Féjával: közölte velem, hogy már két napja írt neked s minden rendben van. Remélem, megkaptad a levelét. Végre elkészült a könyvem is, jövő héten már a boltokban lesz. Persze ti csak akkor kaphatjátok meg, ha a cenzúrától megjön az engedély. Nem tudod véletlenül, mennyit gyűjtött Opman Ilus?¹⁹ A te gyűjtésed pontos számára is szükségem van. A küldés t.i. úgy fog történni, hogy a Nyug. [at] eljuttatja Pozsonyba s ti onnan kapjátok meg a városonként különcsomagolt köteteket. Szalatnainak már írtam; a késés nem rajtam múlt, várni kellett az elintézésre. Örülök, hogy Editet már jobb állapotban találtad. Kaczér bácsi azt írja nekem, hogy A Tollat rég elkülde címedre; igaz ez? Szeretném, ha majd annak idején őszintén referálnál könyvem losonci hatásáról. Szervusz! Ölel szeretettel:

K. Aladár

9

A postabélyegző kelte: 1937. okt. 20.

Kedves Laci,

beszéltem újból Féjával. Kétségeid említése nélkül csak annyit kérdeztem: „Mikor utazol Losoncra?” Nyugodt válaszából azt látom, hogy neki nincsenek kétségei, – igaz, hogy nagyon optimista természet.²⁰ Aschernél nehézségek vannak. Ne szóljak helyette Szerb A.-nak? – Újból köszönöm gyűjtéstekeket. Köszönet O. [pmann] Ilusnak is. – Távozási reményeidhez (szeretném közelebbről tudni, mik azok)

¹⁹ Opmann Ilona gimnáziumi tanárnő az idő szerint Rimaszombaton.

²⁰ A *Viharsarok* című szociográfiai műve miatt 1937 szeptemberében perbe fogták Féja Gézáat s emiatt nem tarthatta meg előadását Losoncon.

gratulálok, bár a magam önző szempontjából nagyon sajnál-
nám megvalósulásukat.²¹ Szeretettel:

Aladár

10

Kedves Laci,
végre megjött a szlov.-i cenzúra engedélye s a Nyugat hol-
nap már elküldi könyvem a Novitashoz,²² amely továb-
bítja azt egyes városokba. Még egyszer köszönöm szorgal-
mas gyűjtésedet. — Bizonyos események miatt, amelyekről
nem írhatok,²³ de Féja majd imformál, sajnos, nem tartha-
tom meg karácsonyra ígért előadásomat. Írd meg, kit pró-
báljak megszerezni magam helyett s mikorra.
Szervusz! Szeretettel:

Aladár

11

A postabélyegző kelte: 1937. XII. 4.

Kedves Laci,
ne haragudj, hogy ily késve s most is csak ilyen kurtán írok:
sokkal több minden történik velem és sokkal kevesebb az
időm (dehogy egy szabad percem sincs), semhogy levelet
kaphatnál most tőlem. Elég annyi, hogy a prágai út végze-
tesnek látszik az életemben, a Barkóczy-ügy elmondhatatlan-

²¹ Az idő tájt küszöbön volt áttelepülésem Losoncról Kassára, amire
1938 elején került sor.

²² Novitas – pozsonyi könyv- és hírlapterjesztő vállalat az első köz-
társaságban.

²³ Komlós Aladár ellen bírósági eljárás indult egy interjúja miatt, ame-
lyet Barkóczy István készített és amely a Moravská Ostravában megjelenő
Magyar Nap 1937. október 6-i számában látott napvilágot.

nul sokat ártott, de vannak jó dolgok is. . . Harmadik hónapja semmit sem írok, nem is olvasok, nyári regényemet nemcsak nem hoztam tető alá, de még el sem olvastam.²⁴ Igaz, nem sürgős, úgysem adhatnám ki, úri passzióból írtam. Megkaptátok már az *Írók és elvek*-et? Köszönöm, hogy elküldted a Győry-verset.²⁵ Ascher írt neked? Straka betegeskedik, bizonyára ezért nem válaszolt leveledre. Karácsonykor hazamegyek, nagyon örülnék, ha véletlenül épp akkor volna a Dem. Írókör zászlóbontása s egyúttlehetnék a fiúkkal.²⁶ Szervusz, ölel

szeretettel

Aladár

12

A postabélyegző kelte: 1938. jan. 21.

Kedves Barátom,
ha nem késtem el tanácsommal s ha (ami csöppet sem biztos) érdemes ilyen dologban a szerzőre hallgatni, azt ajánlanám, hogy a „Néró” 8. és 10. fejezetét fordítsd le.²⁷

Szeretettel a viszontlátásig

Komlós Aladár

²⁴ E regényét Komlós Aladár az 1937. évi nyári szünetben írta Losoncon, de kiadására nem került sor.

²⁵ Győry Dezső: *Szegény szép pántlika és Egy Féja-könyv margójára* című versét küldtem el lapkivágáson. (Magyar Újság, 1937. XI. 7., 4.)

²⁶ A Magyar Demokrata Írókör zászlóbontására 1937. december 18-án került sor a Tűz Kulturális Egyesület, a Losonci Járási Magyar Közművelődési Testület, a Munkásakadémia és a Losonci Magyar Akadémikusok Egyesülete rendezésében.

²⁷ Javaslatot tettem a Družstevni práce prágai kiadónak Komlós Aladár: *Néró és a VII/a* című regényének cseh nyelvű kiadására.

13

Budapest, 38. júl. 25.

Kedves Lacikám,
ha tudnád, milyen felfokozott az életünk az utóbbi időben, megértenéd s nem neheztelnél a disznóságért, hogy ilyen későn gratulálok a házasságodhoz. Hidd el, ha nem is írtam, sokat gondoltam Rád, – igaz, Boris is gyakran emlegetett leveleiben. Aug. közepén Kassán leszünk s akkor, remélem, alkalmam lesz találkozni Veled s megismerkedni feleségeddel. Kedves Lacikám, nem kívánhatok Neked jobbat, mint-hogy a Te házasságod is úgy sikerüljön, mint az enyém.²⁸ Feleségednek ismeretlenül kézcsókomat küldöm, Téged ölel

K. Aladár

Ui.
Editnek is kezét csókolom. Ó Kassán lesz aug.-ban?

+

Én is szívből gratulálok. A legjobbakat kívánom mindkettőjüknél. A nyári viszontlátásig szívből köszönti magukat

[Palotai] Erzsi

14

A postabélyegző kelte: Újtátrafüred, 1938. aug. 19.

Kedves Laci,
addig is, míg odahaza találkozunk, hadd köszönöm meg így,

²⁸ Palotai Boris, az első Csehszlovák Köztársaság fennállása éveiben Kassán élt.

írásban a gratulációdát. Szerda este már Losoncon leszünk. Szeretettel a viszlátásig:

K. Aladár

Szívből üdvözli

Komlós Aladámé

15

A postabélyegző kelte: Budapest, 1969. máj. 11.

Kedves Laci,
egész biztos, hogy B. [erkó] S. [ándor] [19] 44-ig élt. Bizonyítékaim: az Ararát évkönyv 943-as kötetében még verset hoztam tőle, a Mártír Írók K.-ben pedig – amely még csak három évnnyire volt a halálától – 44-ben jelöltem meg elhunytá évét. B. S. egyébként 5-es gimn.-ként hozta fel hozzám verseit, s azután is mindig felkeresett, a harctérről is rendszeresen írt nekem (könyvében egyik versét nekem ajánlotta). Erzsi állapota, sajnos, igen lassan javul, most talán új eljárással fognak próbálkozni.

Kézcsók, ölelés

K. Aladár

NÉHÁNY VONÁS EGY KÖLTŐ-MŰFORDÍTÓ ARCKÉPÉHEZ

Az 50 éves Devecseri Gábor

Képes Géza hagyatékából került elő ez a szöveg, amely tudtunkkal eddig nem jelent meg. Özvegye szívességéből közölhetjük.

Feltehetőleg felolvasás volt eredetileg, vagy a rádióban, vagy a Kossuth Klubban, 1967-ben, a költő születésnapján (február 27.) rendezett műsoros esten; de ennél pontosabban az alkalmat dokumentálni nem sikerült.

A szerk.

Ezelőtt több mint három évtizeddel találkoztam először Devecseri Gáborral. Ugyanannak a számban kicsi, de hatóságában jelentős társaságnak voltunk tagjai mind a ketten. Ez a társaság a Mikes Kelemen–Akadémia volt, amely nevével az akkori Magyarországon a belső emigráció szükségét hangsúlyozta. A Kisfaludy- és Petőfi-Társaság langyos unalom-tengerében mindenki egyet akart utánozni: a családi és leíró költővé fésült Petőfit. A Mikes Akadémiában legalább mindenki mást utánzott: a közönséges olvasó előtt nagyjából-öregiből ismeretlen európai költőket s írókat – nem utolsósorban saját magunkat. És ez a szándék és gyakorlat a zajos élet izgalmakkal telített levegőjét idézte fel körülöttünk.

Az Akadémia pesti, Benczúr utcai helyiségében, az Akadémiát életre hívó Füsi József lakásán esett első találkozásom Devecserivel. Én a sárospataki Angol Intézet tanára voltam akkoriban, úgy emlékszem az egyetlen vidéki tagja ennek a kedves, bohém társaságnak, amelynek fájdalmas büszkesége, hogy több tagja – Hevesi András, Szerb Antal és Halász Gábor – a hősi halál és vértanúság koszorúját viseli. Jól emlékszem: ott ültünk szétszórtan a kerek asztalnál s a díványon, borospoharat szorongatva – elnöke a társaságnak soha nem volt – és az igazán meghitt, baráti légkör-

ben költőkről beszélgettünk. Devecseri volt a társaság Benjáminja: mindig kedves, mindig talpraesett, szellemesen, sohasem sértőn visszavágó fickó, felejtethetlen és fontos színfoltja volt ezeknek a találkozásoknak. Ki gondolt volna akkor arra, hogy egy szép napon országos ünnepegeken ülik majd meg születésük napját!

Devecseri esetében ez az ünneplés egyáltalán nem azt jelenti, hogy a tavaszi zsendülés és a nyári tékozló virágzás kora lejárt és elvesztésükért a gyümölcsszüret szelíd napfénye vigasztal. Ő már kora ifjúságában, amikor a költők lázasan keresik és nem lelik azt az archimédészi pontot, ahonnan a világot kilódítsák sarkaiból — olyan műveket tett le a nemzet elé súlyos ajándékként, amelyek a földgömb bármelyik pontján életműnek számítanak. Ezek a művek: a teljes magyar Catullus és a teljes magyar Homérosz.

Közhely számba megy már az a megállapítás, hogy nálunk a műfordítás színvonala magasabb, mint bárhol másutt a világon. Itt mindig elsőrangú költők vállalták azt a feladatot, hogy a külföldi irodalmak remekműveit méltó módon megszólaltassák magyarul. Így váltak magyar szerzőkké Shakespeare, Goethe, Villon — hogy csak a régi klasszikusokat említsem, s műveik így kapcsolódtak be a nemzeti irodalom vérkeringésébe. Catullus az első, mai értelemben is merész, egyéni hangú latin lírikus, akinek furcsa, fanyar hangja és a felszálló sorok végén szárnyaszegett varjúkénti lezuhanó verssorai nagy és modern izgalmakat tártak fel. Catullusnak ezt a sajátos hangját és a szenvedélyes feszültségnek ezt a megbicsakló vonalát kellett megragadni és magyarul szinte előzmények nélkül megformálni. Ez volt Devecseri első sikeres vállalkozása. Tegyük még hozzá az elmondottakhoz, hogy a költő 21 éves volt, amikor a teljes magyar Catullust megjelentette.

A másik, jóval nagyobb arányú vállalkozás a magyar Homérosz elkészítése. Homérosz fordításával nálunk már Devecseri előtt többen is megpróbálkoztak, de ezek a kísérletek teljes sikerre nem vezethettek. Annak idején Baksaynak

Arany költői nyelvén és verselésével megszólaló kísérlete kettéosztotta a magyar Homérosz-várók táborát. Az egyik tábor azt vallotta, hogy a homéroszi hősi hatos mérték, a hexaméter soha se lehet magyar népi forma, tehát e helyett a magyar hősi epikának szerintük egyedül méltó formáját, a páros rímelésű, 12 szótagú, hangsúlyos sorokat kell alkalmazni a fordításban. A másik tábor vallotta és következetesen meg is valósította a tartalmi és formai hűség elvét, amit végeredményben legnagyobb költő-műfordítónk, Arany is vallott és költői gyakorlatával szentesített. A pipaszóra hangszerelt Homérosz helyett végül is megszületett az igazi Homérosz, amely tartalomban és formában az eredetinek művészileg teljesen hű képe és egyenlő rangú megfelelője lett.

A költő-műfordító sorsa, az itt-ott mutatkozó kedvező jelek ellenére, eléggé mostoha nálunk. Jól emlékszem, még Eötvös-kollégista koromban történt, egyik elsőrendű írónk Babitsról szólván, ezt mondta nekem: „Mihály nem költő. Mint műfordító, egészen kiváló, a Dante-fordítása remek. De költőnek nem költő.” Én akkor azt próbáltam dadogni, a tekintélyes író igen határozottan megformált véleményével szembe szegülve: „Én azt gondolom, hogy egészen kitűnő műfordító csakis az lehet, aki költőnek is kiváló. . . ” Ma is ezt vallom és nyilvánvalóan ez az igazság. Igen ám, csakhogy az emberekben a skatulyázási hajlam igen sokszor erősebb mint az igazságra való őszinte törekvés. S ha egyszer valakit a „kitűnő műfordító” rovatba besoroztak, ezzel beskatulyázási energiájuk már ki is merült. Ezt az önkényes besorozást aztán az idő korrigálja vagy sem. Többnyire korrigálja. . .

Mint Babitscsal, Devecserivel is megtörténik, hogy műfordítói érdemeit és képességeit emelik ki a költői eredmények rovására. Devecseri már az első – merész hangú, friss, őszinte – versében egy vitézt álmodik meg, aki nyilával oda-szegzi az égre a pályáján haladó napot. Különös dolog ez! Mefisztofelész, amikor Fauszttal alkura lépett, azt gondolta, hogy Faust szerelmeskedés vagy pontosabban szeretke-

zés közben szólítja fel maradásra a tűnő pillanatot. De ki gondol erre a szerelem feszült pillanatában, amikor amúgy is megszűnik az idő, és ami elkezdődik, az maga az örökkévalóság. Egyedül a munka az, ami közben néha érzi az ember, hogy jó lenne megállítani az időt. De a költőnek erre sincs szüksége. Minden költő kettősen él: versében rögzíti, megörökíti az elszálló pillanatot — és él tovább a pillanatokban. Devecseri, a költő is így él — hogy is élhetne másképp? Az ilyen versei a legszebbek, amelyekben a szavak ellen lázad, a süket, fecsegő, zörgő szavak ellen és olyan verseket követel — és ír is —, amelyek úgy jelzik az élet szívmelegítő villanásait, mint „a kígyó / ír a sziklára görbe vonalat, / mely láthatatlanul sétáit őrzi / s amíg csak él, folyton tovább halad”. Az élet, a természet, a mindenség mozdulatai, — ezeknek megragadása — erről szólnak a versek, és a meg nem ragadott rezzenésekről, az elmulasztott, a csak pedzett, de meg nem élt élmények, az élet árnyékától elriadt álmok szomorúságáról:

„A legszebb álom ott kopogtat
fülünk körül;
de úgy alszunk, olyan sötéten,
álomtalan,
hogy még egy végső rezzenéssel
megostromol,
s fejét lehajtva, mindörökre
továbbsuhan.”

Gyöngyházfénnyel ragyog ez a költészet, de izzani is tud. Szerencsére az ó-görög és latin mesterekkel szemtől szembe ült Devecseri, velük parolázott, tárgyalt, veszekedett. Jól tudja, érzi, hogy a klasszikus eszmény nem olyan szelíd, mértéktartó, szavakat tempósan szaporázó, ünnepélyes költői elv és gyakorlat, amivé ezt az ál-klasszikus iskolák szigorú óvatossága manikűrözte. Az akadémikus úgy gyűlöli és rettegi a szertelenséget, mint ördög a tömjént. De Devecseri tudja, hogy Homérosz is szertelen — még a szelídnek és

megadónak ismert Ovidius is. És milyen kedvesen megindító, mégpedig éppen bizarr vigasztalansága okán – az az őszi kép, amit Devecseri fest:

„Most felhő sincs az égen, csend van és széles levelei
mögött lassan érik a szőlő.

Tiszta vízű patakokban, kövek között elfolyik a bánat.
Őreg cigány ül a fa tetején, fűrészelik alatta az ágat.”

Vagy gondoljunk annak a versének szertelen szomorúságára, amelyben azt írja le, hogy szeretőjét hogy oldja szét a rajta átrohanó patak, s hogy szedi szét darabokra a természet és hogy nyeli be ezerrétű bendőjébe. Íme, a vers záró szakaszai:

„Arca felett folyt át gyengéden,
napban fürdött a rét,
csókolgatta fogát, kimosta
és elvitte szemét.

Térdeit megoldotta és
ellepte derekát,
csodálkoztak a kis füvek
mikor lába levált.

Haját is simogatta lágyan,
legyezgette, játszott vele,
bontotta, ringatta, becézte
s fürtökben vitte messzire.

Hárfapergető ujjait
nevetve hordta szét,
kilenc nagy folyó lett belőle.
Dicsértessék az ég.

Vagy amikor kedvese tiltakozik mohó, marcangoló csókjai ellen – a költő látszólag enged a tiltakozásnak, de megfenyegeti a kedvest, hogy kísértetként fog rárontani éjszákánként:

„... álmaidban megjelenek, dühös
tátott terekkel, negyvenezer fogú
kísértetként és összemorzolt
csontjaidat a szelekbe szórom.”

A *Margitszigeti elégia* című kötet névadó verse Aranyt idézi:

„Vörösen világít az ösvény,
itt Arany János sétált nemrég,
Lelke még a tölgyek körül leng;
köztük már én is megpihennék.”

De az Arany szuggerálta nyugalom vágya két versszakkal odébb már visszajára fordul, pontos megfogalmazását adva mindannak, amit Devecseri klasszicizmus-ellenességéről mondtam:

„Itt e porondon,
Előre nem tudott és ingó,
bonyolult, megmeredt és álnok
történekek között keringve
majd én is szertelenné válok.”

Devecseri tudatosan is vállalja és folytatja az imént megidézett Arany fordítói pályáját, főleg a nagy görög költészet tolmácsolásával. De nemcsak folytatja, hanem sok tekintetben tovább is fejleszti. És ez, valljuk meg, nem kis dolog. . .

KÉPES GÉZA

FILOLÓGIA

BOLYAI FARKAS *A PÁRISI PER* CÍMŰ ÉRZÉKENYJÁTÉKÁNAK FORRÁSÁRÓL

A marosvásárhelyi kollégium matematikus-professorának ezt a drámáját legújabbán Nagy Péter fedezte fel számunkra, amikor 1984-ben beválogatta a Magyar Remekírók sorozatának *Magyar drámatrók. 19. század* című kötetébe.¹

Az olvasóhoz intézett előszavában a névtelenségben maradt szerző a témáról ezeket írta: „Hogy a matériája igaz; a Párisi Akták közt találatik. Lásd Kluge.” Ehhez a sajtó alá rendező a következőt fűzte hozzá: „*Kluge Párisi Aktái* – nem sikerült azonosítani.”²

Bolyai művének forrását egy orvosi szakmunkában találtuk meg. A szerző teljes neve Carl Alexander Ferdinand Kluge volt, foglalkozását tekintve a porosz királyi orvostudomány-sebészeti iskola fősebésze és általános orvostudora. Vonatkozó művének címe: *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus, als Heilmittel* (Az állati delejesség mint gyógy mód – leírási kísérlet). Első kiadása Berlinben jelent meg 1811-ben, a második Bécsben, 1815-ben. Bolyai a könyvhöz a marosvásárhelyi Teleki-tékában jutott hozzá, amelynek katalógusában, pontosabban a IV. részben, az új szerzemények között megtalálható Kluge munkájának pontos címléírása.³ Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy feleségének, Benkő Zsuzsannának gyorsan romló idegállapota készítette Bolyait idevágó ismereteinek elmélyítésére, mint ahogyan a dráma cselekményébe bele is került a rossz házasság kórképe általában, konkrétan pedig Charlotte de la Roche megőrülése (IV. felvonás, 4–5., 8. jelenet.)

Az alaptörténet Kluge könyvének 438–439. oldalán, a tetszhalálról szóló fejezetben olvasható (a bécsi kiadás szerint); az azonos szövegű, de más

¹ Bp. Szépirodalmi K., 1984. I: 184–305. A dráma első kiadása: Marosvásárhely 1818. Az előszó 1817-es keltezésű.

² I. h. I: 1008.

³ *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék.* Pars Quarta, Viennae 1819. 82.

formátumú első, berlini edícióban pedig az 530–532. oldalon található.⁴ Az eredeti német és – korabeli magyar fordítás híján – a mai magyar szöveg a következő (szögletes zárójelben adjuk a bécsi szövegtől való helyesírási eltéréseket a berlini kiadás alapján):

„Um die Mitte des vorigen Jahrhunderts verliebte sich zu [in] Paris ein junger Mann in die schöne Tochter eines reichen Bürgers. Obgleich er Gegenliebe erhielt, so konnte er doch nicht zum Besitze des angestrebten Gegenstandes gelangen, indem die folgsame Tochter dem ersten Wille ihres hartherzigen Vaters endlich nachgab, und einen andern, ihr widrigen Mann heirathete. Stiller Gram bei der immer genährten unglücklichen Liebe brachte diess [dies] bedauernswürdige Weib sehr bald auf das Krankenlager und von dort in den Sarg. Man liess sie, der damaligen Sitte gemäss, nach 24 Stunden beerdigen, und der Vater bereuete nun zu spät seinen störrischen Willen. Von heisser, unwiderstehlicher Sehnsucht getrieben, die schon im Leben betrauerte Geliebte nun noch im Tode ein Mahl [einmal] zu sehen, schlich der junge Mann während der darauf folgenden dunkeln Nacht zum Kirchhofe hin, drückte dem Todtengräber Gold in die Hand, und liess sich das Grab öffnen. Mit einem Mahle [Male] stieg, bei dem Anblicke der Verblichenen, der Gedanke in ihm auf, sie sey für ihn nicht todt. Eilig hob er sie heraus, zwang den Todtengräber, den Sarg wieder zu verscharren, drohte ihn zu morden, wenn er nicht verschwiegen sey [sei], und trug die theure Bürde in eine benachbarte Wohnung. Hier brachte er sie in die Wärme, entkleidete sie schnell, rieb mit Hastigkeit ihre Glieder, und suchte durch feurige Küsse und tausend heisse Umarmungen das Leben ihr wieder einzuhauchen. Mehrere Stunden waren bereits unter diesen, bisher vergeblich gewesenem Bemühungen verflossen, als nun ein Seufzen hörbar ward, und mit ihm das so sehnlich erwartete

⁴ Mindkét kiadás megvan az OSzK-ban, a berlini jelzete: X. Mat. med. 1174., a bécsié: X. Mat. med. 1174.⁹⁹

Leben endlich wiederkehrte. Bald nach diesem merkwürdigen Ereigniss reisete dies seltene, nur durch das Grab vereinte Paar, in aller Stille nach England, verband sich dort ehelich, und wagte erst nach einigen Jahren zurückzukehren, um die Ansprüche auf das Vermögen der Todtgeglauten geltend zu machen. Es erfolgte hierauf der sonderbarste Process: der erste Mann bestand darauf, dass die Frau ihm zugehöre, und der zweyte [zweite] behauptete, sie sey [sei] für jenen todt, und nur für ihm und durch seine Bemühungen wieder lebendig geworden. Da indess das Parlament geneigt schien, sie dem ersten Besitzer wieder zukommen zu lassen, so wartete dies, auch ohne Reichthum glückliche Paar den Process nicht weiter ab, sondern kehrte wieder nach England zurück. Die Akten dieses ausserordentlichen Processess befanden sich noch kurz vor der Revolution in der Parlamentregistratur.” („A múlt század közepén Párizsban belészeretett egy ifjú egy gazdag polgár leányába. Jóllehet az viszontszerette, mégsem vehette birtokba szerelme kiküzdött tárgyát, mert ezenközben az engedelmes leány kőszívű atyja határozott kívánságának engedett, és egy másik, számára ellenszenves férfiúhoz ment feleségül. A reménytelen szerelemtől folytonosan táplált csendes bánat ezt a sajnálatraméltó asszonyt mihamar a betegségbe, onnan pedig a sírba juttatta. Az akkori szokásnak megfelelően, 24 óra elmúltával eltemették, és az atya túl későn bánta meg hajthatatlanságát. Forró, ellenállhatatlan vágyától hajtva, hogy már életében meggyászolt szerelmesét holtában még egyszer láthassa, kiosont az ifjú a következő sötét éjszakán a temetőbe, aranyat nyomott a sírásó markába, és kinyitatta vele a sírt. Már az elhunyt megpillantásakor egyszerűen felötlött benne a gondolat, hogy számára nem halt meg. Sietve kiemelte hát őt, kényszerítette a sírásót, hogy újra betemesse a sírt, halállal fenyegette meg, ha nem hallgat, és drága terhét egy közeli lakásba vitte. Itt melegre tette, gyorsan levetkőztette, megdörzsölte a tagjait, és megpróbált tüzes csókok és ezer forró ölelés útján ismét lelket lehelni

belé. Több óra múlt el, amíg ezek az egyelőre eredménytelen fáradozások folytak, amikor is egy sóhajtás volt hallható, és ezzel az olyannyira sóvárgott élet visszatért. Nem sokkal e nevezetes esemény után ez a ritka, sírontúl egyesült pár a legnagyobb csendben Angliába utazott, ott összeházasodtak, és csak évek múlva merészkedtek visszatérni, hogy a holtak hitt asszony vagyonára igényüket érvényesítsék. Ez a lehető legkülönösebb pert eredményezte: az első férj ragaszkodott ahhoz, hogy az asszony őhozzá tartozik, a második pedig azt állította, hogy az mindenki számára halott, és csakis általa, az ő fáradozásai révén kelt újra életre. Mivel úgy látszott, a parlament afelé hajlik, hogy az asszony első urához térjen vissza, ezt a gazdagság nélkül is boldog pár nem várta meg, hanem megint visszamentek Angliába. Ennek a rendkívüli pernek az aktái még kevéssel a forradalom előtt is megtalálhatók voltak a parlamenti irattárban.”)

A Párisi Akták tehát valóságos iratokat jelentett. A teljességhez tartozik, hogy Kluge is már készen kapta a történetet, két XVIII. századvégi német orvosi szakmunkában, amelyekre lábjegyzetben hivatkozott is. A szöveg friss, fordulatos megfogalmazása arra enged következtetni, hogy az ősforrás egy hírlapi cikk lehetett.⁵

Bolyai az alaptörténetet, különösen pedig a IV–V. felvonás cselekményét merítette Klugéból; a könyv egy másik helyéről pedig azt a motívumot, hogy a tükör, mint önkívületi rohamot kiváltó eszköz szerepelhet a gyógyászatban, a mágnesező sarlatánia jelképévé emelte a II. felvonás 11. és a III. felvonás 13. jelenetében. A társadalmi státusok és értelmiségi hivatások hatása az emberi sorsokra (amint arra előszavában is utalt), gróf Bernárd romantikus költői kínjai és egyben modorosságai (az első ilyen karikírozott és egyúttal öngúnyoló figura a magyar színpadi irodalomban), a szerelem és a házasság polgári változatai és problémái — tehát mindaz, amit ma igazán érdekesnek és értékesnek látunk a szentimentalizmus és a romantika korszakhatárán írott érzékenyjátékában, azonban Bolyai Farkas írói leleménye volt.

KERÉNYI FERENC

⁵ A francia irodalomban közkeletűvé vált alaptörténet még egyszer visszatért: Jókai Mórnál, aki novellát és drámát (*A hulló férje*, 1851) írt belőle. A forrás ekkor már a francia hírlapirodalom, vö. JKK Drámák I., s. a. r. Solt Andor, Bp. 1971. 799–803.

A HUNYADIÁK KORA MICHELE RICCI *HISTORLA DE REGIBUS UNGARIAE* CÍMŰ MŰVÉBEN

A magyar szakirodalom – Apponyi Sándor könyvészeti feltárásán, valamint Bartoniek Emma egy említésén túl – eddig nem vett tudományt Michael Ritiusz, azaz Michele Ricci (vagy ahogyan Apponyi használja: Riccio) művéről.¹ Pedig a jelenség megérdemli figyelmünket, hiszen Ricci személyében olyan szerző fordult érdeklődéssel a magyar történelem felé, akinek nem volt semmilyen személyes kapcsolata Magyarországgal, tehát nem volt érdeke az sem, hogy dicsőítse Mátyást vagy akár Ulászlót.

A mű első kiadása 1506-ban Milánóban jelent meg. Címe ekkor: *De regibus Franciae, Hispaniae, Hierosolymorum* (sic!), *Siciliae, Neapolis et Ungariae*.² A második kiadás címének eleje már módosult: *De regibus Francorum libri III*. stb., ez Baselban jelent meg 1517-ben.³ Velencében 1543-ban kiadták egy olasz fordítását.⁴ Brunet tud egy 1507-es párizsi kiadásról, egy 1534-es baseliről, és egy 1630-as tübingeniről is.⁵ Utoljára Nápolyban jelent meg 1645-ben.⁶ (Magyar vonatkozású fejezeteit Zsámboki lenyomatta Istvánffy-kiadásának függelékében.)

A baseli kiadás tartalmazza csupán azt az előszót, amelyben a szerző Guidonak (= Guido de Rupeforti, azaz Rochefort) Franciaország nagykancellárjának írott levél formájában megmagyarázza műve keletkezésének indokait. A Torontóban őrzött kézirat alapján – e kéziratot 1986-ban

¹ Graf Alexander Apponyi: *Hungarica*. – Ungarn betreffende in Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von —. I. Bd. XV. und XVI. Jahrhundert. München 1903. 54. Nr. 71.; 92. Nr. 119.; 212. Nr. 295.; II. Bd. XVII. und XVIII. Jahrhundert (bis 1720). München 1903. 87. Nr. 838.; IV. Bd. Neue Sammlung II., XVII. und XVIII. Jahrhundert, besorgt von L. Dézsi. München 1927. 321–323. Nr. 2422.; vö.: Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 220.

² Apponyi, I. k. 54. Nr. 71.

³ I. m. 92. Nr. 119.

⁴ I. m. 212. Nr. 295.

⁵ Jacques-Charles Brunet: *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Tome IV. Paris 1863. 1314–1315.

⁶ Apponyi, II. k. 87. Nr. 838.; vö. Mario Emilio Cosenza: *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300–1800*. Vol. 4, Boston 1962. 3045. 1–2. has. A bázeli kiadásban (1568) lásd 840–856.; a kölniben (1690) pedig: 617–629.

volt alkalmam tanulmányozni – az előszó kelte: Róma 1503. október 15.⁷ A nyomtatványban ez a dátum – talán sajtóhiba folytán – 1505. október 15-re módosult. Viszonylagos hozzáférhetetlensége miatt teljes egészében idézni fogom ezt az előszót.

„Guidonak, Franciaország nagykancellárjának, a fényes hírű lovagnak, a római és az egyházi jog tudós doktorának Michele Ricci nápolyi jogász és a szentséges és hatalmas francia király tanácsosa üdvözetét küldi.

Mikor minap, midőn az idő mostohasága folytán házámból menekültem, több szabadidőhöz jutottam, mintsem akartam volna, akkor kezdtem el Rómában fontolgatni magamban, hogy az egykor oly boldog Campania miért leledzik a legnagyobb nyomorúságban most, és Campania szilárd határai, amelyeket oly sokszor háborgattak háborúikkal a külső nemzetek, úgyhogy mintegy küzdőterévé vált a franciák, a spanyolok és a magyarok, néha még a németek legádázabb küzdelmének; vajon ez földjének jóságából és a végzetből fakad-e, hogy vajon igaz-e ez a mítosz, hogy itt születtek a gigászok, vagy pedig más az oka ennek, és ez az ok homályban rejtőzik. Ezért felütöttem a régi történelemkönyveket, különösen azokat, amelyekben a királyok családfája és rokonsági fokaik ismertetése található, hogy megtaláljam, ki volt közülük az, aki a jog alapján állva lépett fel. És mivelhogy ez a tárgy – mint ahogyan Te nagyon jól tudod – sok-sok hatalmas kötetet tölt meg, ezen kívül igen fáradságos az elolvasása, úgyhogy alig is lehet biztosan áttekinteni, úgy gondoltam, hogy érdemes dolgot cselekszik az, aki rövid kézikönyvvé és összefoglaló jellegű breviáriummá szerkeszti. Tehát mivel helyeseltem az ötletet, rászántam magamat erre a feladatra és szorgosan törekedtem arra,

⁷ Seymour de Ricci with the assistance of W. J. Wilson: *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*. (Reprint): Kraus Reprint Corporation, New York 1961. 2237–2238.; Thomas Fisher Rare Book Library, University of Toronto, Toronto. Ms. 104. ff. 1r–1v. vö. Paul Oskar Kristeller: *Iter Italicum*. Vol. III. (Alia itinera I.) *Australia to Germany*. London–Leiden 1983. 146.

hogy mindent hitelesen tolmácsoljak. Ahol eltérnek a vélemények, vagy ingadozik a történelem ítélete, az elfogadottabb véleményt követtem úgy, hogy valahányszor Te, avagy mások a Te rendedből – akiknek vagy soha, vagy igen ritkán adatik meg, hogy a legkomolyabb államügyek intézéséből elvonhassák magukat – kíváncsiak lennének e dolgok megismerésére, ne kényszerüljenek a tárgyak nyomozásában hosszú kerülőutakra, hanem kicsiny fáradsággal üdítessék fel lelküket az ismerettel. Mivel pedig királyaink (a kéziratban: a nápolyi királyok) a francia és a spanyol királyi házból eredtek a régiségben, és használták a Jeruzsálem és Magyarország királya címet is, úgy gondoltam, hogy még régebbre kell visszamennem, és e két nemzet királyainak bölcsőjétől és eredetétől kezdve kell a dolgokat nyomon követni, ezután pedig a jeruzsálemi, végül pedig a nápolyi és magyar királyokra keríteni sort (a kéziratban: azután a jeruzsálemi, majd a szicíliai és nápolyi, végül a magyar királyokhoz elérkezni). Ezen csekély jelentőségű nyomozásaimat kinek tudnám ajánlani, mint Neked, akit semmi sem gyönyörködtet jobban, mintha elmédben felidézed őseink nagyszerű és vitéz tetteit, valamint vállalkozásaikat és különböző kimenetelű eseteiket. Hasonlóképpen Nagy Sándorhoz, aki midőn végignézte Iliont, felajánlották neki, hogy megmutatják Parisz Kütharáját, s erre ő azt mondta, hogy inkább szeretném látni Akhilleuszét, amelyen ő a hősök gyönyörűséges cselekedeteit szokta volt megénekelni. Leginkább azért – s ez a Te emberségedből fakad –, mert engem a legnagyobb hajlandósággal tüntetsz ki, s ezért azt szeretném, hogy ezen kicsiny ajándékom tanúsítsa az utókornak, hogy mennyire le vagyok kötelezve bőkezűségednek és erényednek; úgy bízom rád ezt a könyvet, hogy ne a barát elnéző lelkületével olvassad, hanem inkább a bíró szigorú lelkületével. Azt szeretném, hogy így cselekednének mások is, és így, ó dicsőséges férfiú ezzel viszonzod önmagában szerény ajándékomat, mivel azt a lelkületet tanúsítod irántam, amelyet szok-

tál is, és amelyet irántam sohasem szüntetsz meg. Légy üdvöz! Róma városából 1505. október 15-én”.⁸

Mint láthattuk, a kézirat és az első nyomtatott kiadás fogalmazása néhány helyen eltér. Ezért valószínű, hogy mégsem sajtóhibáról van szó a dátumnál, hanem a szerző a nyomtatásra szánt szövegben igyekezett fájdalmát enyhíteni, azaz mind kevesebbszer leírni a „Nápoly” szót. Eredetileg az első mondatban is „haza” helyett Nápoly görög neve „Partenope” szerepelt!⁹ Mindennél árulkodóbb ez a stilizálás, hiszen arra utal, hogy Ricci az idő múlásával egyre inkább távolodni látta a reményt, hogy valaha is visszatérhet száműzetéséből.

Az 1645-ös nápolyi kiadás függelékében található Ricci egy kései le származottjának, Alvise Riccinek ajánlva a szerző meglehetősen bőséges életrajza, amelyet egy nápolyi jogász és patrícius, Carolo de Lellis írt.¹⁰ (Kristeller említ egy Nápolyban őrzött másik életrajzot is, ezt azonban nem volt alkalmam tanulmányozni.)¹¹ Az életrajz előbb a Ricci család eredetével foglalkozik, és kiderül belőle, hogy e család eredetileg Firenzéből menekült mint száműzött a nápolyi királyságba. Sok előkelő hivatalnokot és papot követett Michele, aki föltehetőleg 1445-ben született. Fiatal korától kezdve kitűnt tanulmányaiban; első mestere Pietro Summontio volt, Pontano és Sannazzaro neves kortársa. A nápolyi egyetemen 1465-ben fejezte be jogi tanulmányait. Parrasio – akinek életrajza olvasható Paolo Giovio híres emberekről írott könyvében – magasztalva szól Ricci jogi tudásáról, először abban a levélben, amelyet az első kiadástól kezdve a mű minden kiadása tartalmaz, a kötet elejére helyezve. 1487-től kezdve ő maga is a nápolyi egyetemen tanított, sok hallgatója volt még távoli városokból is.¹² Ferrante király hivatalba nevezte ki: előbb az államkincstár ügyvezető patrónusa lett, majd pedig a szicíliai királyság legfőbb számvető mestere. Az aragóniai ház első bukása után VIII. Károly is kegyébe fogadta, és min-

⁸ Apponyi, Nr. 119. f. 2r–2v (=a2).

⁹ „Quum nuper a patria profugus iniquitate temporum, plus ocij nactus essem quem velim, coepissemque Romae mecum metipse cogitare. . .”; vö. a kéziratban: „. . . nuper Rome exul a Partenope ob sevicias temporum duxi. . .”

¹⁰ Auctoris vita a Carolo de Lellis I. C. Neapolitani, Viroque Patricio Conscripta. A függelékben in: De regibus Hispaniae, Hierusalem, Galliae, Utriusque Siciliae, et Ungariae, Historia, Auctore Michaele Riccio I. C. ac Patricio Neapolitano, [...]. Neapoli, Ex Regia Typographia Egidij Longhi 1645. 1–28.

¹¹ Paul Oskar Kristeller: *Iter italicum*. Vol. I. London–Leiden 1963. 435.

¹² Vö. Brunet: i. m. 1315.

den korábbi méltóságában is megerősítette, sőt belső tanácsosává választotta. Így tehát, amikor Károlynak mennie kellett, Riccinak is követnie kellett őt a száműzetésbe. XII. Károllyal még egyszer visszatérhetett hazájába, sőt 1501-ben ismét belső tanácsos lett, és elkobzott birtokait is visszakapta. Ezenkívül még új adományokban is részesült. A spanyolok és a franciák rövid ideig tartó szövetségének felbomlása után továbbra is a franciák oldalára állt; oly hirtelen kellett menekülnie, hogy Nápolyban kényszerült hagyni feleségét és gyermekeit is. Burgundia parlamentjének elnöke lett, végül pedig párizsi szenátor és szinte – mint az életrajzíró talán némi túlzással állítja – úgy látszott, hogy ő kormányozza egész Franciaországot. 1503-ban úgy került Rómába, hogy II. Pálhoz, mint újonnan megválasztott pápához küldték követségbe, tárgyalt természetesen Nápoly visszaszerzéséről is, ebből ugyan nem lett semmi, de bíborosok előtt mondott beszéde olyan sikert aratott, hogy kinyomtatták.

Ekkor írta tehát könyvét, amelyet alapossága és igazságszeretete miatt Parassio méltónak ítélte arra, hogy a legelső történetírók közé emelje a szerzőt. De Lellis arról is tud, hogy a műnek az olaszon kívül francia és német nyelvű fordítása is készült.

Római kiküldetése után még több helyen járt követként; 1506-ban Genovában próbálta elsimítani a nép és a nemesség ellentéteit: itt követelt eljárását Guicciardioni is nagyra becsülte. Harmadik követjárása Firenzébe vitte szintén 1508-ban. Végül 1515-ben halt meg; föltételezhetően azok mérgezték meg, akik irigyelték a király mellett betöltött bizalmas állását. Nápolyban temették el testvére mellett.¹³

Azért kellett az előszót hosszasan bemutatnunk, illetve egy XVII. századi életrajz alapján felvillantani a szerző pályafutását, mert a modern historiográfia ugyancsak mostohán bánt Riccivel. Eric Cochrane alapvető könyvében, amelyet a reneszánsz történetírásról írt, helyet juttat ugyan neki, de ugyancsak szigorúan ítéli meg: „Ricci Franciaországba menekült, és azon való bánatában, hogy nem képes hazatérni, azzal vigasztalta magát, hogy hosszú lére eresztve elmondta mindazt, amit csak hallott szülőhazája életéről, a Ruggero és Ferdinando közötti évszázadokban – anélkül, hogy akár történetírókat, akár krónikákat használt volna. Azután összegyűjtött egy kollekciót legendákból és igazolhatatlan hagyományokból a kereszténység más királyságairól – Franciaországról, Spanyolországról, Magyarországról és az úgynevezett jeruzsálemi királyságról; azután kiadta őket kilencven oldalas zsebkönyvecskék sorozatában kizárólag abból a célból, hogy vigasztalja ugyanazon Fortunának akkori áldozatait, amely Fortuna egyedül döntötte el államok emelkedését és bukását. Teljességgel ismeretlen volt előtte minden olyan kötelező humanista probléma, mint a válogatás és a periodizáció. IX. Lajost azzal hitelesítette, hogy ő szétosztotta királyi ha-

¹³ Lásd a sírfeliratot: Carolus de Lellis, i. m. 27.

talmát testvérei között. A VI. Károlyról frott fejezet egyharmadát az arany nyakörves dámvad históriájának szentelte. Az 1494–95-ös inváziót kizárólag VIII. Károly szeszélyének tulajdonította.¹⁴

Igazolhatatlan kijelentésnek kell tartanunk ezt, hogy könyvsorozatról lenne szó, és azt is, hogy Ricci források használata nélkül írta volna könyvét. Mielőtt tehát a magyar királyokat tárgyaló részre térnénk, tekintsük át röviden a munka felépítését és – amennyire lehetséges – forrásait, illetve nyelvét.

Az első rész a *De Regibus Hispaniae* címet viseli. A dinasztikák egymásra következőségének megfelelően három könyvre oszlik: az első könyv a vizigót királyokat tárgyalja Tulgáig, a második ott fejezi be, amikor Veremundus meghal, végül a harmadik V. Alfonztól tárgyalja a királyokat egészen addig, ameddig Nápolyból kiszorítják a franciákat. Érdekes, hogy mindjárt az elején emlegeti Attilát, aki vezérei révén Hispánia egy részét is leigázta. A hunokat etimologizálás kedvéért említi: ugyanis cáfolja azoknak a nézetét, akik az ország nevét az „ispánoktól”, vagyis a hun-, azaz magyar kifejezéstől származtatják, amely „vezér”-t jelent. Elsősorban a királyok származására és családi viszonyaikra koncentrálnak: de hiszen ez megfelel az előszóban kifejtett célkitűzésének. Az eseménytörténetet – szintén célkitűzésének megfelelően – valóban breviáriumszerű rövidséggel tárgyalja – természetesen elsősorban a hadjáratokat és hódításokat. Nemigen enged a legendák csábításának, így például, noha emlegeti a legendás Cidet, de nem megy bele a részletekbe.¹⁵

A spanyol történetírásban viszonylag későn alakult ki a humanista stílus. A XV. században viszont készült jó néhány olyan, a krónikás szerkesztményeket összefoglaló kézikönyv, amelyek forrásul és mintául szolgálhattak Riccinek. B. Sanchez Alonso műve alapján ide sorolhatjuk például Don Pablo de Cartagenát (1350–1435), aki summába foglalta a krónikákat; a *Summa de coronicas de España* nem áll egyedül a kor irodalmában.¹⁶ Az 1456-ban meghalt Alfonso de Cartagena már latinul írta művét, amely – Ricciéhez hasonló módon – összehasonlító anyagot is tartalmaz: *Regum Hispanorum, Romanorum Imperatorum, Summorum Pontificum, necnon Regum*

¹⁴ Eric Cochrane: *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*. Chicago–London 1985. 158–159.

¹⁵ „Rodericus Viuar, is, cui postea cognomentum Cido fuit, Alumnus Ferdinandi fuisse dicitur, et in eius aula adoleuisse; qui saepe victis acie Saracenis, Valentiam recepit, atque sui iuris fecit. Ab hoc originem traxisse Mendozam Familiam plerique credunt.” Apponyi, Nr. 838. 24.

¹⁶ B. Sánchez Alonso: *Historia de la historiographia española*. I. Hasta la publicación de la crónica de Ocampo (...–1543). *Segunda edición revisada y añadida*. Madrid 1947. 311.

Francorum, anacephaleosis.¹⁷ Célja ezzel az újítással, hogy a spanyol királyokhoz adott más uralkodók kronológiájával kitágítsa és mintegy kontextusba helyezze a hazai uralkodók adatait. 1474-gyel fejeződik be Pedro de Escavias *Reportorio de Principes de España* című, az egyes királyokat röviden összefoglaló kézikönyve.¹⁸ Végül az aragóniai, illetve katalóniai uralkodók életéről és tetteiről is készültek hasonló összefoglalások, részben katalánul, részben latinul. Természetesen érdeklődtek az aragóniai ház itáliai hódításai iránt is, Lope de Espejo egyenesen olaszul írta meg az aragóniai házból való első királyokról szóló történetét.¹⁹

Riccínél a több évszázados anyag elosztása nem egyenletes, természetesen jóval hosszabban tárgyalja az eseményeket attól kezdve, hogy Alfonz elfoglalta Sziciliát.²⁰ Hiszen ennek az ágnak az uralkodása határozta meg a szerző hazájának tündöklését és bukását.

Kizárólag a cím viselése miatt foglalkozik a jeruzsálemi királyok hányattott történetével, igen röviden.²¹ Ezek után következnek a francia királyok (*De regibus Galliae*). Tárgyalja ugyan a trójai eredetmondát, de kizárólag úgy, mint amelyet sokan emlegetnek. Mindenestre hivatkozik Liviusra, hogy a régiség szerette a maga alacsony származását azzal megszipíteni, hogy istenekre vagy hősoszokra vezeti vissza eredetét, de ezt ő sem megerősíteni, sem megcáfolni nem akarja. Sokkal hihetőbbnek tartja Partheniosz véleményét, aki szerint a frankok kelta törzs, és eredetileg az Alpokban laktak.²² Szinte a teljesség kedvéért említi meg azt az etimológiát, hogy a frankok attól kapták a nevüket: Valentinianus császár tíz évre elengedte nekik az adófizetést, vagyis „frankók” voltak.²³ Az első könyv Lotharig tart, a második könyv Valois Fülöpig, míg a harmadik könyv ott hagyja abba az események tárgyalását, amikor a spanyolok körülzárják a franciákat a nápolyi háborúban, 1503 májusában.

Noha a pápa előtt minden érvet felvonultatva védelmezte a franciák jogát a nápolyi királyságra, itt a könyvben tartózkodik az ilyenfajta jogászai érveléstől, és megelégszik azzal, hogy a hadjárat eseményeit ismertesse. A legterjedelmesebb rész következik: a nápolyi és szicíliai királyság négy könyvre osztott története. Az első könyv a normannokkal, a második a sváb uralkodó házzal, a harmadik az Anjoukkal, végül a negyedik az aragóniakkal foglalkozik. Legrészletesebben természetesen az aragóniai uralmat,

¹⁷ I. m. 317–318.

¹⁸ I. m. 324.

¹⁹ I. m. 332.

²⁰ Apponyi, Nr. 838. 40–48.

²¹ I. m. 49–56.

²² I. m. 58.

²³ In: „Appellationis causam nonnulli putant immunitatem stipendiorum, quibus ab Imperatore Valentiniano leuati sunt in decennium.”

annak is utolsó éveit tárgyalja. Többnyire szenttelen, itt azonban, ahol házjáról van szó, helyenként felháborodásának és megrendülésének is hangot ad, mint például Giovannonantonio Marzano kivégzésének ecsetelésénél, akit előzőleg harmincnégy évig tartottak börtönben.²⁴ A befejezés itt is a háború eseményeire vonatkozik: ott hagyja abba, amikor a nápolyiak beengedik Frigvest, aki megadásra kényszeríti a franciák maradékait.²⁵

Láthatjuk tehát, hogy szigorúan megkomponált műről van szó, nem pedig széteső könyvecskék füzérééről. Ha a dinasztiatörténeti tárgyalás-mód még magán is hordozza a műfaj középkori eredetét, a stílus és a kompendium-jelleg által megengedett forrás-szembesítés már a humanista iskolázottság jele. Nem hiába volt jogász, és ráadásul nápolyi jogász. Forrást egyszer idéz szó szerint, az is pápai bulla.²⁶ A nápolyi állam pápai hűbér volt, tehát mindenfajta jogigény érvényesítése, a történetírók számára a trónigények jogosságának megítélése elsődrendű egyházjogi műveltséget tételezett fel. Az egyházas beállításnak más jeleit is találhatjuk: mindennél fontosnak tartja megemlíteni az eretnokség elleni küzdelmet.²⁷ Stílusa szigorúan liviusi; és ennek a követelménynek az érvényesítése rengeteg terminus pontos körülírására kényszeríti, hiszen csak ilyenfajta körülírásokkal lehetett középkori és egyházi fogalmakat a klasszikus latinságnak megfelelően visszaadni. Mindenképpen feltételezhető, hogy ebben Lorenzo Valla hatását kell látnunk, aki – mint azt többek között Mario Santoro és Donald R. Kelly is legutóbb nyomatékosan leszögezték, alapvető változást idézett elő a nápolyi humanizmus fejlődésében.²⁸ Mondhatjuk ezt akkor is, ha épp a Lorenzo Valla által indított vita egyik résztvevője Fazio állt ki szigorúan az antikosz szóhasználat mellett, Valla engedékenyebb álláspontjával szemben.

Elfogadhatjuk a Riccit egyébként szigorúan kezelő Cochrane megállapítását, aki szerzőnk munkásságát beágyazza a nápolyi iskola kereteibe, és ezt az iskolát olyan történetírók sorának látja, akik az Itáliában egyébként szokatlan nemzeti monarchia érdekeinek és szempontjainak voltak min-

²⁴ I. m. 197–198.

²⁵ I. m. 200.

²⁶ „Pastoralis sub rubica de re iudicate”, bolla di Clemente V., lásd: i. h. 156.

²⁷ A nyelvtani vitákról lásd például: i. m. 82–85. Mario Santoro: *Humanism in Naples*. In: *Renaissance Humanism*. – Foundations, forms, and legacy. Vol. I. Humanism in Italy. Ed. by Albert Rabil, jr. University of Pennsylvania Press. Philadelphia 1988. 286–331.; Donald R. Kelley: *Humanism and History*. In: uo. 236–270.

²⁸ Apponyi Nr. 838. 212. vö. Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungarorum id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. (BSMRAe, Series nova, t. II.) Bp. 1977. 102.

den tárgyban az érvényesítői. Az egymást váltó és egymással harcban álló monarchiáknak a legalitás-igény szempontjából való mérlegelése tehát a könyv; eredetében tehát jogász iahletésű, ám kifejtésében már történeti.

A magyar királyok történetét Ricci két könyvre bontja: az első Attilától tart Gézáig, a második a keresztény királyok történetét tárgyalja. Nagyon valószínűnek tartom, hogy fő forrása Pietro Ranzano Epitoméja. Föltételezhetjük ugyan, hogy Túróczit is használta, hiszen nyomtatásban is hozzáférhetett, de bizonyos névalakok használata arra vall, hogy Ranzanus – Sziciliában is föllelhető – kéziratát jegyzetelte. Így például az Adeodatus név, mint San Severinoból származó térítő, ebben a formában Ranzano sajátja.²⁹ (Egyébként megjegyzendő, hogy a könyv nyomtatott változataiban kezdettől fogva rengeteg elírás tapasztalható a barbárnak tekintett magyar nevek esetében, ám ha a kéziratot megnézzük, ott a nevek többnyire helyesen vannak írva.)³⁰

Kiemelt helyet kapnak a magyar királyok között az Anjou-házi uralkodók, és – nyilván a Beatricével kötött házasság miatt – a Hunyadiak is. A korábbi részekben is érvényesített szempontjait itt sem hanyagolja el, így természetesen szerepet játszik Hunyadi Mátyásnak és Jánosnak a huszita eretnekek elleni küzdelme. Hunyadi János történetét I. Ulászlónál veszi fel. Viszonylag részletesen tárgyalja V. Lászlót, – akit tévesen Zsigmond fiának tart, majd a várnai csatát, a keresztes hadjáratot, Nándorfehérvár védelmét; különös részletességgel pedig Hunyadi László halálát. Mátyás fogságát, majd szabadulását és királlyá választását követi a király hadjáratainak magasztaló leírása. A művelődés pártolásának sajnos nem szentel helyet; de erre egyébként is egész könyvében csak kétszer került sort: Nagy Károlynál és Aragóniai Katalinnál. A többi magyar és idegen királlyal való összevetésben azt mondhatjuk, hogy igen nagy helyet juttat neki, és egyetlen hibát sem tulajdonít sem háborúban, sem békében viselt dolgaiban.

A második könyv befejezésében viszonylag részletesen tárgyalja Ulászló és Beatrix szerencsétlen házasságát, majd a válással fejezi be, illetve azzal a megállapítással, hogy Ulászló csak hatalmas pénzüsszeggel tudta rávenni a pápát, hogy a házasságot nyilvánítsa érvénytelennek, és tegye lehetővé a francia hercegnő elvételét.³¹

Santoro egy tanulmányában hosszan dokumentálta, hogy a legkülönbözőbb humanistákban, és nem utolsósorban a nápolyiakban milyen válto-

²⁹ „Herdechelin” (Apponyi, Nr. 838. 213.) a kéziratban = „Herdehellm”, az „Erdély” névből.

³⁰ Apponyi, Nr. 838. 262–263.

³¹ Mario Santoro: „Fortuna e 'prudenza' nella lezione del Pontano”. In: Fortuna, ragione e prudenza nella civiltà letteraria del Cinquecento. Napoli 1967. 23–66.

zást idézett elő a francia invázió a Fortuna megítélésében.³² Így vált korszakhatárrá 1494, amely időpont előtt idealizált fénykor uralkodott, utána pedig homály és zűrzavar. Ricci – aki maga ugyan a franciák oldalán állva – beletartozik ebbe az áramlatba, hiszen száműzetése érzékennyé tette őt a korszakforduló teljes súlyának átélésére. Ily módon válogatta ki tehát az anyagot művéhez, és ebbe a keretbe illesztette bele természetesen a Hunyadi-ház tündöklését és bukását is. Nyilvánvaló, hogy Mátyás egész tevékenységének megítélésében a hazájába visszatérni kényszerített Beatrice álláspontját osztja, akiről egyébként azt véli tudni, hogy hallatlanul népszerű volt a magyar főurak között. Így állhatott elő az a helyzet, hogy röviddel Mátyás halála után egy nápolyi történetíró szemében Mátyás azzá az aranykort megvalósító, de egyúttal halálával le is záró mitikus egyéniséggé válhatott, mint majd később, különösen Mohács után, a magyar köztudatban.

Érdemes még megemlítenünk, hogy Ricci művét a későbbi európai történeti irodalom éppen magyar vonatkozásai miatt használta, és ezen belül is elsősorban a Hunyadi-ház vonatkozásában. Jó példája ennek H. C. L. Stockhausen 1721-ben írott német nyelvű tragédiája I. Ulászlóról, illetve a várnai csatáról;³³ a hozzácsatolt jegyzetek, amelyek terjedelmükben sokszorta meghaladják a tragédiát magát, szinte az egész magyar történelmet felölelik, és számtalan helyen hivatkoznak Ricci könyvére.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

³² „eius enim maxima apud Hungariae Principes ob naturae liberalitatem auctoritas erat”. Apponyi, Nr. 838. 262.; vö. Albert Berzeviczy: *Beatrix királyné (1457–1508)*. Bp. 1908.

³³ Apponyi, Nr. 2422. Vladislavs und sein Blutiger Untergang bey Varna in einen Trauer-Spiele vorgestellt und durch Historische und Politische Anmerckungen aus denen Hungarischen und andern Geschichten erläutert von H. C. L. Stockausen. Halle in Magdeburgischen, 1721. példalul 7., 43., 56., 74., 88., 90., 91., 124., 131., 135., 139., 142., 147., 165. stb.

SZEMLE

Természet oecomiája. Kazinczy Ferenc kiadatlan kéziratából sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és utószóval ellátta: Szilágyi Ferenc. Sátoraljaújhely, 1989. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár kiadása, 66 + 4. lap. (Kazinczy Könyvtár; sorozatszerkesztő: Kováts Dániel.)

A Kazinczy-kéziratoknak is megvan a maguk sorsa. A nekibuzdulások, bibliográfiai kísérletek ellenére még nem teljesen világos az autográf kéziratok és a részben Kazinczy Ferenc rendelkezésére, részben Kazinczy Gábor (és az özvegy) kiadói igyekezete eredményeképpen létrejött másolatok rendje. Mielőbb szükség volna egy kéziratkatalógusra! Így a Szilágyi Ferenc ügybuzgó tevékenykedése kapcsán megjelentetett (ám a szakirodalomban régóta ismert-elemzett) *Természet oecomiáját* recenzálva, jó alkalom nyílik e mű kéziratának számbavételére.

1. Kazinczy Ferenc 1792-ben fordította le Hollmann munkáját.
2. Ezt a – feltehetőleg – törlések, javítások, betoldások miatt nehezen olvasható kéziratot kapta vissza budai fogságában, ahol a német nyelvű eredeti nélkül letisztázta. Ezt a példányt ajánlotta és küldte el bátor védőjének, Sáróy Szabó Sámuel úrnak. (Kazlev II/591.)
3. Szilágyi Ferenc megtalálta Kazinczy „budai papirosai” között Kazinczy autográfját (lehet hogy két példányban másolta le Budán a *Természet oecomiáját*?)
4. Valamint egy MTA könyvtárbeli és egy debreceni 1835-ből való (tehát minden bizonnyal az özvegy és/vagy Kazinczy Gábor megbízásából készült) másolatot.
5. Miközben Szilágyi sajtó alá rendezte és a hosszadalmas nyomdai előkészületek (munkálatok?) miatt késedelmeskedő kiadásával bíbelődött, Kulcsár Péter egy Egyetemi Könyvtárba jutott kéziratot adott ki az ItK-

ban. Szilágyi nyomósnak tetsző érvei szerint nem autográfot, hanem másolatot. Itt jegyzem meg hogy Váczy monográfiája szerint volt egy példány (piros bőrkötésben) Chyzer Kornél orvos, min. tanácsos tulajdonában is.

A helyzetet bonyolítja, hogy (erre sem Szilágyi, sem Kulcsár nem gondolt) már az 1890-es esztendőkből felbukkant a *Természet oeconomiájának* egy kézirat, méghozzá Lovassy István kisújszállási földbirtokos birtokában. (Vö.: Benő János: *A természet ekonomiaja* [!]. A Kisújszállási hat osztályú ev. ref. gymnasium Értesítője az 1891–92. isk. évről. Karczag 1892, 3–38. Ismertette: Váczy János, Egyetemes Philologiai Közlöny 1893. 779–780.)

Nem tudjuk, hogyan került a Kazinczy-kézirat a Lovassy család tulajdonába. Az országgyűlési ifjú Lászlóról híressé vált család készséggel bocsátotta a kéziratot Benő János rendelkezésére, aki bő kivonatokban ismertette. A családban Lovassy István (László testvére) 1848-ban honvédszázas, talán az ő fia a szóban forgó István. Minthogy az Egyetemi Könyvtár példányának címében *ekonomia* áll, s a Benő János által ismerttetettében is, elképzelhető, hogy ez a másolat(?) jutott az ItK hasábjaira.

Még egy filológiai kérdés merülhet föl. Azt már tudjuk, hogy Szentgyörgyi István nagy hatással volt Kazinczy világnézeti fejlődésére. Szentgyörgyi

„ist ein sehr gelehrter, sehr Wahrheits-Liebender Mann, ohne Hartnackigkeit fertig die Wahrheit anzunehmen, sie mag dort wo sie immer will, gefunden seyn”. (Kazlev I/155.)

Csakhogy nem bizonyos, hogy Hollmann művét is Szentgyörgyi adta Kazinczy kezébe. A Szilágyi idézte mondat az Orpheusból ezt sejteti ugyan, de nem mondja határozottan ki, mivel az, hogy Szentgyörgyi

„Hollmannal meg-vallja azt, hogy a’ Teremtői Mindenhatóságnak nem volt talám lehetetlen a’ testet annyira raffinérozni, hogy gondolkozhasson”,

jelentheti azt is: Szentgyörgyi nagyjában-egészében úgy gondolkodik, mint Hollmann. Ugyanis 1794 augusztusában előbb azt írja Szentgyörgyi Kazinczynek, hogy „az Oeconomiát minél előbb el olvasom, hogy hétfőn reggel vissza lehessen vinni” (KazLev II/371), amit csak úgy értelmezhetek, hogy Szentgyörgyi ekkor még nem olvasta, és jelenleg, azaz 1794. augusztus 8-án Kazinczy példányát tartja kezében; majd négy nappal később (II/372.) ez áll Szentgyörgyi levelében: „A’ természet Economiáját, a’ belé tett, talám dátum nélkül való Levelkimmel edgyütt én Vasárnap délután a’ vissza menetle el készítettem.” (Nem valószínű, hogy a fordításról lenne szó.) A KazLev II. kötete (391–393.) valóban közli Szentgyörgyinek egy keltezés nélkül való levelét, ezt azonban különösebb indoklást mellőzve 1794 végére teszi. Ideje tehát, hogy a levelet 1794. augusztus 8–12. közé helyez-

zük. Szentgyörgyi bírálja Hollmann természetfogalmát, teológiai megjegyzéseket fűz Mózes és Krisztus „ábrázolásához”, „van jövőendő élet”, állítja, „a' lélek halhatatlan”. . . Nem tudjuk, hogy később, a fogság után forgattate Kazinczy Hollmann, s azt sem, hogy az 1792-es kéziratához képest a javítások mennyire fejezik ki Kazinczynak a fogságban több szempontból módosult véleményét. Minthogy az egybevetés az eredetivel a következő feladat, így Szentgyörgyi óvását (az eredeti szöveggel kapcsolatban?) az eddigieknél jobban kell megfontolnunk. Ami az általunk ismert magyar szöveget illeti, ott az értelmezést és besorolást illetve, Hencze Bélával és Szaunder Józseffel szemben, kevésbé hangsúlyoznánk az egyértelmű és határozott „materializmust”, illetve Szilágyival egyezünk a mű (a fordítás?) eklektikus voltát tekintve. Erre utal Mezei Márta is, helyesen megállapítva a következőket:

„Hollmann [...] az alapelvet illetően csak részben tér el Sandertől [...] Alapállása [...] nem Holbach materialista felfogásával rokonítható, hanem Rousseau-éval”.

Természetesen ezúttal is Kazinczy szövegéről van szó, nem a német eredetiről. Az a tény, amit Szilágyi is, Mezei Márta is kiemel (*Kazinczy Ferenc világnézeti problémái*. ItK 1987/88, 241–242.), igen fontos Kazinczy bölcséleti-magatartásbeli jelentőségének megértéséhez: Puky Ferenchez küldött levelében vallomásszerűen ismétli meg a *Természet oeconomiája* néhány fő gondolatát, érzelmi alapú, irodalmi színezetű vallásossága racionalizmusától erősödik, így válik-válhat meggyőződéssé. A lelket – érvel Kazinczy – nem hiszi többé halhatatlannak, majd irodalmi működésével céloz meg egy másfajta halhatatlanságot, „hamvamat a maradék áldani fogja, tudom”.

Mindez igen lazán és távolabbról érintkezik d'Holbach tagadásával. Mozgalmi társainál evvel is találkozhatott. Például a más okok miatt emlegetett Hirgeist Ferencnél:

„Unsere Seele offenbart sich in allen Theilen unsers Körpers, doch aber scheint sie in Plexu Solari den vorzüglichsten Sitz zu haben”.

Semmi nem tevékenyebb testünkben fejünknel – folytatta feljegyzését az ifjú Hirgeist –, az a kincseskamra, testünkben szétterjedő lélek, e kincseskamrát nevezem szellemnek (Geist). Mint ahogy minden élni kezd – olvassuk másutt –, minden megszűnik, ahogy tested keletkezése előtt nem volt tudatod, úgy érted meg természetesen, hogy megszűnésseddel tudatod is megszűnik létezni. Ebből következik, hogy a lélek (Seele) halandó. (*A magyar jakobinus mozgalom iratai*. S. a. r.: Benda Kálmán. Bp. 1957. 1063–1064.)

Ezzel jeleztük, hogy a sok értékes részletkutatás ellenére eszmetörténeti szempontból újra kell gondolnunk, sőt: fel kell tárnunk egyrészt a ja-

kobinus mozgalomban részt vevők műveltségét, másrészt e különböző helyekről származó műveltségek egymásra hatását. Valószínűleg el kell hagynunk az 1950-es, sőt az 1960-as években még divatos osztályozási kísérleteket, amelyek a minél inkább materialisztikus nézeteknek adtak nagy piros pontokat, és eltúlozták d'Holbach valóban létező hatását a magyar közgondolkodásra. Ebben a munkában igen fontos helyet tölthet be majd Hollmann eredeti szövegének és Kazinczy fordításának (?), átdolgozásának (?) egybevetése, de az sem mellékes, hogy a Hollmann-műben előforduló bölcséleti műszavakat miképpen magyarítja Kazinczy. Szilágyi Ferenc jegyzeteiben az 'inlév' magyarázatául elfogadja Kazinczy egyik megoldását, nevezetesen azt, hogy a 'vér'-rel azonosítja (Egyébként az 'inlév' szót Szentgyörgyi is használja!). Csakhogy a kiadvány 17. lapján ezt olvasom: a vértől „különböztetik az epe, a nyál, a magnev, az inlév”. Mezei Márta fluidumként értelmezi, Benó János kivonatában izomközi állomány, fluidum nerveum. A férfikorról ez áll: „A vér fermentációja ekkor elmúlt, ingerelhető részeit ált'adta a nerveum fluidumnak.” (18.) Az öregségről meg ez: „Ez egy szép képe annak a tisztaságnak s megértésnek, melyre az eléggé megtisztult inlév eljuta.”

Nilván nem Szilágyi jegyzetszótárától várom a pontos magyarázatot, hanem majd a fordítási problémákat vizsgáló dolgozattól, azonban nem árt már itt hangsúlyozni, hogy fogalomértelmezéseinkben óvatosabban járjunk el. S itt mondanám el, hogy a magyar bölcsélet szókincsének fejlődéséről sem nélkülözhetünk már nagyon sokáig egy korszerű módszerekkel készített tanulmányt.

Szilágyi Ferenc utószava a tőle megszokott alapos filológiai feltáró munkaként jellemezhető; egy-két további megjegyzésem van csupán. Néha Holmann, néha Hollmann ír (az utóbbi a helyes), a *Természet oeconomiája* (Kazinczy fordítása) szerintem valamivel távolabb van Derham-Szegesvári fiziko-teológiájától, s véleményem szerint nemcsak a 61. lapon felsorolt művek-fordítások tartoznak a felvilágosodás ihlette alkotások közé, hanem odasorolandó sok minden egyéb is, az „érzékeny” Kazinczy műhelyéből.

Értekes kiadvánnyal gyarapodtunk, hangozhat az összegezés, a Kazinczy-kutatás újabb házi feladatot kapott. E feladatot ekképpen jelölhetjük meg: a feltáruló Kazinczy-hagyatékra is építsük azt a munkát, amely (talán Kazinczyval a középpontban) az 1790–95 közötti fél évtized magyar mozgalmának világszemléletét fogja felderíteni. (Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár, 1989.)

FRIED ISTVÁN

CSEJTEI ISTVÁN: A BORBÉLYMESTER HAGYATÉKA

A blickfangos kötet cím többet sejtet annál, mint amit a könyv tartalmaz. Elrejtve ugyan, de azért megtalálhatóan ott van persze a pontos, deskriptív alcím is – ha máshol nem, a borító hátlapján és a beíró címlapon: meg tudhatjuk tehát, hogy Csokonai Józsefnek, Csokonai Vitéz Mihály apjának kirurgus-könyvét tartjuk a kezünkben. Fanyalogni azért lehetne, mert az idősebb Csokonaitól több maradt az utókorra, mint ez a kéziratos receptgyűjtemény (vö. Vargha Balázs előszavával: 7–11.). Mindent összevéve azonban örvendetes, hogy Csejtei István gondozásában napvilágot látott végre a Csokonai-családról szóló forrásoknak ez a fontos darabja, amely nem volt teljesen ismeretlen, de alapos feldolgozásával mostanáig adós maradt a kutatás. Az adósság azonban törlesztve van: komoly munkáról, egészében igen színvonalas szövegkiadásról lehet beszámolni.

Nem árt azonban már most leszögezni, hogy Csejtei teljesítményének igazi felméréséhez speciális orvostörténeti vagy gyógyszerésztörténeti ismeretekre is szükség lenne, hisz a kiadott receptkönyv alapvetően ilyen karakterű forrás. Tanulságai mégis jóval általánosabbak ennél – ezért merem ismertetésére vállalkozni, bár az orvostörténetben egyáltalán nem vagyok kompetens. Én ugyan elhiszem a szerzőnek, hogy helyesen azonosította a korabeli gyógyszerneveket, pontosan oldotta fel a patikusi rövidítéseket, megfelelően tájolta be Csokonai József kirurgusi műveltségének korszerűségét: mindez azonban egy hozzá nem értő rácsodálkozása egy számára teljesen idegen diszciplína világára.

Csejtei István munkájának komoly érdeme, hogy tudatában volt a feldolgozott forrás többszörös érdekességének, s nemcsak emlegeti helytörténeti és irodalomtörténeti jelentőségét (mint például 52–53.), hanem megkísérli ebből a szempontból értékelni is. Csokonai József recept-gyűjteménye ugyanis több, mint egy XVIII. századi, mezővárosi borbélymester gyógyítói gyakorlatának írásos rögzítése. Egyrészt egy szabálytalan egyéniség képe bontakozik ki belőle, másrészt pedig egy nagy magyar költő nevelkedésének körülményeihez kínál – igaz, meglehetősen közvetett – adalékokat. Ehhez a különös olvasathoz is vannak fogódzók a forrásban – s ezek egy részére Csejtei is felfigyelt. Mindazonáltal hadd hangsúlyozzam: számomra a receptkönyv irodalomtörténeti érdekességét nem azok a – bizonyos szempontból persze értékelhető – utalások adják, amelyekből a csecsemő Csokonai Vitéz Mihály betegségeire következtethetünk (vö. 53.). Nem az esetleges és mellékes biográfiai adalékok miatt fontos a költő Csokonaira nézvést ez a forrás, hanem azért, mert a családi héttér egy darabkáját rajzolja ki és lehetővé teszi a poétai indulás szociológiai szemléletű megközelítését.

A receptkönyvben szinte minden gyógyszerhez odajegyzett Csokonai József egy-egy esetet is: mikor alkalmazta s kinek a gyógyulásához segített a módszer? Nyilvánvaló, hogy nem a pontos számadás igényével kerültek ide ezek a rövid esetleírások, hanem inkább referenciaként szerepeltek. A legelső vagy éppen a leghatásosabb felhasználást kívánta rögzíteni a borbélymester, s valószínűleg a legfontosabb betegek nevének és társadalmi állásának megörökítése is ott munkált benne. Nem érzem ugyanis véletlennek, hogy egy nálánál alacsonyabb státusú páciensének nem jegyezte fel (vagy meg) a nevét, noha az eset igencsak emlékezetes lehetett, hanem csupán „egy paraszt, 24 esztendő legény”-ként emlegeti (152.). A megszorítások ellenére a receptkönyvből fel lehet mérni Csokonai József patientúráját, azaz közvetve a mezővárosi közösség társadalmi hierarchiájában elfoglalt helyét. Csejtei igen előzékenyen külön táblázatba gyűjtötte az előforduló betegek nevét és a rájuk vonatkozó egyéb megjegyzéseket (183–184.), megkönnyítvén a társadalomtörténeti értékelést. A listát tanulmányozva világosan elválasztható egymástól két csoport: az iparosoké (tehát a Csokonai céhmesteri rangjának megfelelő mesterembereké) és a mezővárosi önkormányzati elité (esküdtek, a főbíró felesége stb.). Természetesen elég gyakran szerepel a rokonság is (pl. Csokonai apósa), de ez a kör egyébként is belefér az előbbi társadalmi csoport keretébe.

A társadalmi presztízsnak egy másik, ámde ettől teljesen külön nem kezelhető oldala a szakmai tekintélyt jelző kapcsolatok Debrecen tudós orvosdoktoraival (Hatvanival, Weszprémivel) és patikusaival (Kazay Sámuellel). A receptkönyv dokumentálja az együttműködést, s nemcsak azt bizonyítja, hogy a korabeli mércével mérve modern elméleti képzésben részesült orvosprofesszorok rá merték bízni Csokonai József-re az előírt kezelés végrehajtását, hanem kibontakozik egy oda-vissza érvényesülő szakmai dialógus, tapasztalatcsere képe is. Áttételesen erre utal az a tény is, hogy a receptkönyvbe még 1821-ben is írtak újabb recepteket: a szakmai dialógusnak ez már az eredeti társadalmi-szociológiai környezettől függetlenedett módja. A borbély Csokonai körül kirajzolódó kapcsolatrendszer egyik legfontosabb eleme feltétlenül a debreceni Kollégium mint intézmény. A professzorokkal éppúgy napi kapcsolatot tükröz ez a forrás, mint ahogy elég gyakran feltűnnek a kezelt betegek között a kollégiumi diákok. Ezek a tények persze nem számítanak újnak a Csokonai-szakirodalomban, de újbóli, immár egy elsődleges forrással megtámogatott felemlgetésük mégsem fölösleges: egyértelművé teszik, hogy Csokonai Vitéz Mihály előtt mennyire nyitva állt a tipikus debreceni karrier lehetősége. A költő tehát teljesen természetes módon indult el a kollégiumi oktatás kínálta társadalmi emelkedés útján – s ennek az esélynek az elvesztését a közvetlen környezet már csak ezért is csupán devianciaként értelmezhetette, függetlenül attól, hogy a poéta oldaláról milyen tényezők játszottak ebben szerepet.

Ennek előtörténetéhez azonban szükséges lett volna Csokonai József életpályájának egészét átlátni: egy kívülről érkezett mesterember miként épül be a mezővárosi érdekközösségbe és hogyan sajátítja el annak értékrendjét. Vargha Balázs rövid előszava utal ugyan néhány fontos adalékra, anélkül azonban, hogy az egész folyamatot felvázolná. Ez a csonkának ható irodalomtörténeti bevezető éppúgy adós marad a főhős, Csokonai József alakjának megidézésével, mint Csejtei terjedelmes kísérő tanulmánya. Pedig itt kitűnő alkalom lett volna arra, hogy az eddigi kutatás által feltárt adatokat új rendbe állítsa valaki. Csejtei azonban nem hivatkozik a máig legteljesebb anyagközlésre, Kilián István dolgozatára (*Adatok a Csokonai-család történetéhez*. A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1976. Debrecen, 1977. 387–408.), így óhatatlanul elég hiányos adatbázisra építhet csupán. Pedig ennek a tanulmánynak az ismerete azért is kívánatos lett volna, mert Kilián a receptkönyvet felhasználta forrásul, sőt röviden ismertette és kigyűjtötte a páciensek nevét is – Csejtei listájának előképe, ötlete már itt megtalálható (Kilián István: i. m. 400. skk.). Amikor megkíséreltem összefoglalni Csokonai József karrierjének tanulságait (*Csokonai Vitéz Mihály apjának életpályája*. ItK 1990/4. 506–510.), én is beleestem abba a hibába, mint Csejtei, elkerülte a figyelmemet ez a dolgozat. Most azonban, önkritikusan beismerve saját mulasztásomat is, egy ponton jelezni szeretném, hogy Kiliánnal szemben is fenntartom következtetéseimet. Csejtei szövegkiadása és kísérőtanulmánya ugyanis megerősített. Bizonyos kronológiai hézagok megzavarják az ok-okozati összefüggések rendjét, s Csejtei egyik következtetése – valószínűleg öntudatlanul – megegyezik Kilián megállapításával: Csokonai József nagyszombati kirurgusi tanulmányainak időpontjáról van szó. Csejtei szerint

„a hétgyermekes papi család legkisebb fia, József Nagyszombatban (ma Trnava, Csehszlovákia), az Orvosi Oskolában folytatott chirurgusi tanulmányokat. Majd, mivel látni és tapasztalni vágyott – a kor szokásának megfelelően – a nyakába vette tarisznyáját, és az ország különböző híres borbély-sebész mestereinél legényeskedett”. (13.)

A szerző bizonyítékképpen idézi erre a receptkönyv egyik, valóban igen fontos bejegyzését arról, hogy Csokonai 1770-ben a soproni „Chirurgus Goldner Uramnál” legénykedett (143.). Kilián István annak idején szintén úgy vélte – ebből az adatból indulván ki –, hogy „Csokonai Józsefnek tehát már a hatvanas évek végén kellett Nagyszombatban tanulnia, hiszen 1770-ben már Sopronban volt chirurgus legény”. (Kilián István: i. m. 398.) A vélemények logikája azonos: a nagyszombati tanulmányok feltétlenül megelőzték a céhes keretek között végzett tanulói időt, a legénykedést. Az életútnak ezt a fázisát perdöntőnek érzem, ezért újra felhívom a figyelmet a korábbi dolgozatomban már idézett adatra: Kowachich Márton György lapjának, a *Merkur von Ungarn*nak a tanúsága szerint Csokonai 1772-ben

végzett az egyetemen. Azaz egy tradicionális képzési folyamatot megszakítva életstratégiát váltott, amikor részt vett egy központi tanterv szerint oktató, modernnek számító intézmény kurzusán, hogy aztán visszakerüljön ismét a céhes ipar hierarchiájába, de immár magasabb szinten: legény helyett mesterként. Ez utóbbi persze már nem automatikusan ment végbe, de Csokonai József döntése feltétlenül hozzájárult ehhez. Ezen a ponton valószínűleg a karakter jellemző sajátossága ragadható meg: az újíásra való készség. Mivel Csejtei kísérőtanulmányában a vállalkozókedvre mutató mozzanatok nem kapnak elég hangsúlyt, elsikkadnak azok az adalékok is, amelyek értelmével a szerző pontosan tisztában van ugyan, csak Csokonai József nem tudja vonatkoztatni őket (például a Plenckkel való kapcsolat vagy a helytartótanácsi rendeletek jelentősége). Pedig a receptkönyv Sopronra utaló bejegyzése ezáltal újabb árnyalatot kapna. Mivel Csokonai itt önkéntelenül a tradicionálisan megszerezhető ismeretek hasznát ismeri el, míg másutt a nagyszombati sebész-professzortól, Plencktől tanultakra hivatkozik (vö. 37.) vagy éppen Hatvani módszerére épít (például 108. skk.), példát szolgáltat a kétféle forrásból megszerezhető tudásanyag – ha úgy tetszik: tradíció és innováció – egyidejű jelenlétére. Csejtei tanulmánya természetesen megadja ehhez a szűkebben vett orvostörténeti koordinátákat, de érzésem szerint hiányzik a tanulságok visszakapcsolása Csokonai József személyiségképehez, s ezáltal a forrás egyik lényeges dimenziója szinte eltűnik a feldolgozás során.

Csejtei István egyébként messzemenően igazodott feltételezett szakmai olvasóközönségének igényeihez. Igyekszik minden információt megadni, amellyel orvostörténész vagy irodalomtörténész olvasójának segítségére lehet, még annak árán is, hogy tanulmánya szinte posztmodern regényhez hasonlatosan zezugossá vált (a főszöveg után magyarázó jegyzetek következnek, kislexikonra emlékeztető formában, s csak ezután jön a irodalomjegyzék – időbe telik rájönni arra, egy-egy jegyzetszám mire is utal). S noha egy irodalomtörténeti érdeklődéssel olvasó ember alig tud elnyomni egy halvány mosolyt, ha a szerző Sévigné asszony kilétét szükségesnek tartja jegyzetben megmagyarázni (82.), el kell ismernem, hogy Csejtei aligha járhatott volna el másként a következetesség sérelme nélkül. Hiszen az összes fontos személyről közölni kívánta a kézikönyvi ismereteket, legyen szó irodalmárról vagy gyógyszerészről. Ennek a törekvésnek pedig hasznát láthatjuk: nem érzi magát elveszítettnek az sem, akinek – mondjuk – Erneyi József, netán Kazay Endre neve eddig nem tartozott hozzá szakmai műveltségéhez. Nem illendő tehát fölöslegesnek minősíteni a jegyzetek egyikét-másikat, mert egészében az apparátus megfelel a virtuális érdeklődők (nyilván heterogén) előzetes tudásszintjének.

A szövegközlésben viszont számos apró furcsaságra lehet bukkanni – az aprólékos gondosság (például a latin szövegtörödékek lefordítása – 175–181.) szinte szétválaszthatatlanul keveredik egy sajátos felületesség-

gel. A szerző ugyanis nem választotta el egyértelműen egymástól a főszöveget és a szövegmagyarázó jegyzetet: olyan módon tördelte őket egymás alá, hogy azonos státusa lesz Csokonai saját megjegyzéseinek és Csejteit vezető sorainak (167.). Sem térbelileg, sem tipográfiaileg nem tér el ez a két típusú szöveg, az olvasónak egyedüli segédeszköze a mondatok archaikus vagy neológ ízű szóhasználata, helyesírása lehet. Ez azonban egy tudományos igényű szövegkiadásnál kevés. Következetlen a jegyzetekre utalás is: néhol jelölés nélkül lapalji glosszaként indulnak, s folytatódnak a következő oldal tetején, akárha főszövegek lennének (96. sk.) máshol egy szám hívja fel a figyelmet arra, hogy alant a közreadó értelmezése olvasható (167.), de ugyanilyen szám jelöli olykor magának Csokonai Józsefnek az önkomentárját is (137. sk.). A tipográfiai jelek használata némileg zűrzavaros. Ahelyett, hogy egy betűjelet vagy ábrát szigorúan csak egy funkcióban használt volna a szöveggondozó, ugyanaz a jel több feladatot is el látni kényszerül. A jegyzetre utaló arab szám mellett ilyen a csillag: néhol lábjegyzetre hívja fel a figyelmet, de a recepteket is elválasztja egymástól. Ennél azonban sokkal zavaróbb az, hogy a szövegbe beszúrt kérdőjelekről nem derül ki, milyen olvasati bizonytalanságot kívánnak érzékeltetni. Néha úgy tűnik, hogy a kérdőjel előtt álló szó betűzhető ki nehezen (például 151.), máshol viszont mintha a kérdőjel maga helyettesítené az olvashatatlan szövegrészt (például 155.). Növeli a tanácstalanságot, hogy egy helyütt külön, zárójelbe téve megkapjuk az *olvashatatlan* minősítést – nota bene: e szó után ott áll a kérdőjel (169.). A legszórakoztatóbb (s ugyanakkor a legtanulmányosabb) hiba mégsem ez, hanem olyan valami, amit az olvasó könnyűszerrel helyesbíthet, ha végigböngészi a kötetbe felvett faksimile kéziratlapokat. Csejteit István ugyanis az aposztrófokat ékezetnek olvasta és következetesen így is jelölte (néhol, nyilván sajtóhiba folytán, a szöveg kijavította önmagát – például 116.). A kötőszavakat nem 's-ként kapjuk, hanem ékezetes s-ként (*s*), ami igazi helyesírástörténeti kuriózum lenne, ha nem félreolvasásból származna. A határozott névelő *a*-ként való felbukkanása (*a'* helyett) azonban már veszélyes tévedések forrása is lehet, ha valaki komolyan veszi, hogy az idősebb Csokonai ejtése és írásmódja enyhén palócos lenne. Voltaképp apró melléfogások ezek, de sokatmondóak. Csejteit Istvánt gyakorlatlannak mutatják a korabeli kéziratok olvasásában. A gondos lektorálás éppen az ilyen, könnyen kijavítható ügyetlenségeket segíthet kiküszöbölni. Sajnos azonban sem a két lektornak, sem a felelős szerkesztőnek, sem a felelős kiadónak nem tűntek fel a forráskiadás szakmai normáinak ellentmondó szépséghibák.

Pedig a debreceni Csokonai Kiadó valóban missziót teljesített, amikor igényes külsejű, szép könyvet csinált a receptkönyvből. Csak arra nem futotta a figyelmükből, hogy segítségére siessenek a szöveggondozás néhez munkáját végző Csejteinek, amikor elérkezik hozzáértésének határára. Kár. Nem sok hiányzott a valóban tökéletes munkához. Csejteit István-

ról a fülszövegből azt tudtam meg, hogy eredeti szakmája gyógyszerész. Teljesítménye méltó a kötetben emlegetett polihisztor patikus elődökhöz: sikerült jelentősen hozzájárulnia a Csokonai-kutatáshoz. (Csokonai Kiadó, 1990.)

SZILÁGYI MÁRTON

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975. (A PRÓZA ÉS A DRÁMA 1–2.)

Erkölcsei és szakmai tekintetben is szinte lehetetlen és megoldhatatlan feladat kritikai, értékelő véleményt mondani a hatkötetes akadémiai magyar irodalomtörténet (1964–66) folytatását, nagyszabású kiegészítését jelentő, négy tomuszból álló vállalkozás (1981–90) lezáró darabjáról. Az 1945 utáni három évtized hazai próza- és drámairodalmát tárgyaló műről az ez esetben mégiscsak mérvadó szakmai berkekben már a késlekedő – mert késletetett – megjelenés előtt elmarasztaló vélemény alakult ki. Részben a korábbi három nekifutás (*I. Irodalmi élet és irodalomkritika; II. A költészet; IV. A határon túli magyar irodalom*) hűtötte le a kedélyeket és a várakozást, részint a kulturális politika packázásai miatt éreztek többé-kevésbé őszinte részvétet vagy kaján szolidaritást a céhtársak a száz és száz íveket folytonosan újraírni, átszerkeszteni, „ármyalni” kénytelen szerzők iránt. A toldozott-foldozott, pántlikázott szöveg, szöveg iránt máig sem nőtt meg a bizalom. Bölcsészegyetemeink, főiskoláink némelyikén egyenesen óvják a hallgatókat a zöld borítója miatt „sóskának” becézett kézikönyvtől, másutt „bibliográfiának azért használható!” felkiáltással adják mégis a diákok kezébe. Mint látni fogjuk, a római III.-mal számozott próza- és drámaösszefoglalás még bibliográfiának sem túl jó – viszont egyes részleteiben egyáltalán nem olyan rossz, mint amilyennek divat tartani.

Erkölcsei és szakmai aggodalmainkat történeti megfontolás is súlyosbítja: a debreceni Alföld folyóirat *Korforduló* című vitasorozatában már régésreg – egy-két évvel ezelőtt; hol van az már! – elverték a port a vizsgált opuszon (igaz, volt, aki vaktába csapkodott gyengécske prakkerével); az 1991 augusztusi Tokaji Írótábor hozzászólásai is oda-odavágtak; és számos más fórumon is főleg a megmorgás jogával éltek, akik kifejtették nézeteiket a könyvről.

Mindent egybevetve: nem hálás, és semmiképpen sem lovagias dolog súlyos kifogások garmadáját sorolni egy olyan szakmunkáról, amelynek koncepiálós szerkesztője, Béládi Miklós sajnos már az esetleges indokolat-

lan bírálatok ellen sem tudhat hadakozni; s amely szakmunka részint önhibáján kívül lett olyan, amilyen lett. A szerkesztőtárs, a fáradhatatlan Rónay László, aki végül is tető alá hozta a művet, *Bevezetésében* elébe sietett a kritikának, nagyon jól tudván: „könyvünknek akadnak hiányosságai” (persze nem elsősorban az, hogy nem írtak összefoglalást „például a gyermek- és ifjúsági irodalomról”, vagy hogy „megfelelő elméleti ismeretek híján nem készült fejezet az irodalom és a rádió, az irodalom és a film, az irodalom és a televízió kapcsolatrendszeréről”). Rónay prologusa hajszálpontos értékelés, tárgyilagos ítélet, majdnem hiánytalan kör- és sorskép arról a vállalkozásról, amelyet természetesen belülről, megérett szeretettel, a közreműködők erőfeszítéseit tudva szemléli. Diagnózisának valamennyi fontosabb észleletével egyetérthetünk. Igen, a „próza-dráma meglehetősen kalandos sorsot ért meg”. Olyan kalandosat, hogy a Pála Károly szerkesztette *Tan-könyvháború* dokumentumgyűjteményéhez hasonlóan érdemes lenne önállóan és kommentáltan közzétenni, miben is nyilvánult meg az a „bizonyos feszültség”, amely a szerzői szándék és az irodalompolitikai igények között kezdettől mutatkozott. Ezen igényeket „a kötet szerzői és szerkesztői mint állami tisztviselők kötelesek voltak az újabb és újabb átdolgozási kényszerek során figyelembe venni”. A jelzett állapot – magyarán a cenzúra – önmagában is elég nagy csapás volt (aki ki tudta játszani, azért), még nagyobb baj azonban, hogy a pártállami Magyarország a nyolcvanas évek elejétől mind kevésbé rendelkezett egységes, következetes és relatíve színvonalas (irodalom)politikai igényrendszerrel. Dehogyan a cenzúrát sírjuk vissza! – csak azt, hogy ha már volt, akkor legalább egyértelműen, a „hol cenzúra van, ott cenzúra van” jelszavával lett volna. Fogcsikorgatva, mélán vagy lelkesen igazodni csak ahhoz lehet, amiről tudjuk, micsoda, és miként működik. Kifogni is csak karakteres ellenfelel lehet, arctalanon, maszkjait folyton cserélgetőn nemigen. Az irodalomtudományi, irodalomkritikai bizonytalankodásokon kívül tehát a politikai ingás, a kétségtelen – de azon belül kétséges! – függőség is eldöntetlen nyomokat hagyott kézikönyvünkön.

A kötetkettős 1990 elején, fordulópont-helyzetben, azaz már épp a fordulópont után látott napvilágot. Ez sem kedvez neki. Ha mondjuk még 1987-ben sikerül kisajtolni, kevésbé tűnik föl a terminológiai óvatkodás, a jobb híján választott semmitmondás, amely 1956-ot „katak-lizmának” nevezi (a Szabó Pál-fejezetben), vagy „új berendezkedés”-nek az 1956-ot követő első éveket (Rónay György portréjában), egyszerűen „ellentmondásos”-nak Révai József kultúrpolitikáját (Darvas József pályarajzába szöve), és így tovább, ezeket az üres, vagy többféleképp érthető és magyarázható kifejezéseket ismételve és variálva. A „jó időre kívül rekedt az irodalom fősodrán” (Passuth Lászlóval történt ez 1956 előtt; vele is) itt azt jelenti, hogy nem publikálhatott, s ha „a magyar arisztokrácia két fényes családjáról” esik szó (az Andrásyokról és a Zichyekről, a

Károlyi Mihálynét, az emlékiratíró bemutató sorokban), akkor töprenghetünk, eredeti jelentése szerint vegyük-e a fényes jelzőt, vagy – hiszen, mint máris olvassuk, „éppen a szervezkedő szocialista mozgalom illetve a *fekete gróf* epitetonnal” a végzetesen rövidlátó politikusnak bizonyult Andrássy Gyulát, az ifjabbat – a pejoráló hangsúlyra bölintsünk. Az első szövegvariánsok fővázolásakor, s később is, ezek a megfogalmazások nyilván kényesnek számítottak, s a szerzők becsületére legyen mondva: általában ügyesen, tartózkodóan, ízlésesen kerültek el, hogy olyasmi hagyja el tollukat, ami végképpen idegen tőlük. A citált példák természetesen beszéde-sebber önmaguknál. Viszonyhelyzetet, a véleményalkotásban korlátozott tudósi pozíciót jeleznek, s az irodalomszemlélet, valamint a stílus egésére kihatnak.

Kérdés: jobb lett volna, ha 1945 és 1975 közötti irodalomtörténetünk próza- és drámakötete már meg sem jelenik? (Ezt a mondatot hallhattuk már állításként is.) Nos, aligha, bár egy csonka irodalomtörténet legalább annyira tanulságos kordokumentum, mint egy nagynehezen teljessé kerekített. Ahhoz túlzottan sok, nemesebb feladatok megoldására – vagy e feladat nemesebb megoldására – érdemes tehetséget, munkaerőt emésztett föl a mű, semhogy – bármiféle más, hasonlóan átfogó alapkönyvet nélkülözve – papírkosárba vagy tűzre hajíthatták volna. A tetemes, az átirások következtében halmozódó költségekről ne is elmélkedjünk. Viszont továbbra se feledjük a később említendő jelentős részértékeket.

Hagyjuk most már a politikai-történeti motivációt, a szakmai kényszer-szituációt, s nézzük, miként álltak helyt a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársai a könyv megtervezésében és (többlépcsős) megformálásában.

A nagybetűs címekkel jelölt fő fejezetek körvonalazása, be- és elosztása, egymásutánja voltaképp jó. A nyitó írás, Béládi Miklós *Folyamatok és műfaji változások (A széppróza útjai és választásai 1945–1975)* című tanulmánya nagy lélegzetű, gondolatgazdag, vitaalpnak tökéletesen megfelelő *összegzés*, csupán apparátusával nagy kívánnivalót maga után (például a *Parabola-regény* alfejezete elkapkodottan kurta, és itt, ellentétben a többi alfejezettel, nincs egyetlenegy hivatkozás sem szerzőre, műre). Déry Tibor, Ilyés Gyula és Németh László egymás mellé helyezett pályaképeivel (*Irányzatok metszéspontján: három összegző*) nyomatékos lezárást s egyben a Béládi-írással egybeékelődő, hangsúlyos keretet kapott az első kötet. Nem itt tárgyalandó probléma, hogy a „három összegző”-elméletben a szerkesztők sem nagyon hisznek, de egyelőre – kritikai kiadások, hiánytalan monográfiák várásában – ez a fősorakoztatás tűnt józanul célszerűnek. A jövő alighanem láttatni fogja, hogy vagy mindhármuk esetében erősen mást és mást kell értenünk *összegzésen*, vagy pedig Dérynek nem az *összegzés* volt a legfontosabb erénye, Németh heroikus életművében ön-

magát összegezte, és Illyés nagyszabású, maradandó összegzésébe olyasmi is becsúszott, ami inkább kívül maradhatott volna az összegzésen.

A második kötet nyitánya is telt hangon csendül föl: itt az *Újhold prózairói* jutottak tágas térhez. S általában jó a szálak továbbszövése: ahogy a mű megfelelő helyet talál a végül is, mondhatni, nagyon sok tollforgatóknak. Ízlése és érzékenysége szerint persze a valamelyest elfogult vagy teljességgel elfogulatlan olvasó is lelhet ellenkezésre okot adó megoldásokat. Ezek lényegét egyrészt az eldöntetlenséggel írhatnánk le. Példának okáért: Darvas József már nem, Hamvas Béla még nem kap önállóan kiemelt tárgyalást. Az előbbit föltűnés nélkül – talán a minisztert, a politikust az íróval azonosítva? – visszavonták irodalmunk első vonalából, az utóbbit viszont nem merték vagy nem akarták ebbe a sorba állítani. Az ilyesfajta tétovaságokért aránycsuszamlásokkal kellett fizetni. Semmi esetre sem fogadható el – taláломra választva nevet –, hogy Palotai Borissal kapjon azonos terjedelmet az imént emlegetett Darvas, akinél – újra csak például – Mesterházi Lajos legalább kétszerre nagyobb írónak mutatkozik a terjedelem (és részben a megítélés) alapján. (Egyébként portréalany és portréfestő az esetek nagyobb hányadában előnyösen összetalálkoztak, egy-egy írónkat az választotta hőseül, aki régóta, elismert szakemberként szemlélte műveit, vagy írt róla tanulmányt, monográfiát. De nem túl ritka az sem, hogy egy-egy témának vagy oeuvre-nak nem akadt olyan gazdája, akiben az ideológiai illetékesek, a szerkesztők, a munkatársi gárda egyaránt megbízott volna. Ilyenkor a némileg titokzatos Munkaközösség lépett színre, vagy majdhogynem alkalmilag vontak be valakit a munkába. Mindezt azért itt hozzuk szóba, mert a legkülönösebb választások egyike Mesterházi realista világának bemutatását az elvontabb esztétikai szférák iránt érzékenyebb Angyalosi Gergelyre osztani. Egyszerre megdöbbenő és meghökkenő név a szerzők sorában B. Nagy Lászlóé, aki nagyon is illetékes volt mind Sarkadi Imre, mind Szabó István portretizálására – de 1973 áprilisában már önként elköltözött az élők közül. Tehát a kézikönyv törzsanyaga már tizennyolc-húsz éve készen állhatott; és 1973 után nem találtatott olyan fejlemény a Sarkadi-kutatásban, a Szabó-életmű interpretációjában, amelynek beépítését és reflektálását szükségesnek vélték volna?! Duplán is jellemző adalék ez a keletkezéstörténethez, még akkor is, ha B. Nagy írásainak gondolati erejéről és stiláris csiszoltságáról csak főhajtással szólhatunk, s ha Sarkadi, a drámaíró Erdődy Edit írta külön fejezetben is jelen van.) Értékbizonytalanságainkat tovább növeli, hogy Illés Bélát még megillente a nem túl terjedelmes, ám kiemelt tárgyalás. Akad még néhány hasonló példa, aránykérdés.

Ha kézikönyv második határdátuma valóban 1975 lenne, visszavetítő módon magyarázatot, fölmentést lelnénk az ilyen típusú ellentmondásokra. Mivel az átírások, a cenzúra okozta késlekedés a mű megszületése előtti elöregedésével, korszerűtlenné válásával fenyegettek, a szerzők vagy

előbbre rukkoltak az időben, a tovább alakuló életművekben és a fölhasznált szakirodalomban – vagy nem. Ebből is fakadt némi szolid zűrzavar, a kiadások jegyzékében és a szekunder irodalomban is (a próza- és a drámaíró Örkény István pályaképe az 1975 utáni – 1979-ben bekövetkezett haláláig tartó – évek termésével teljes, a bibliográfia a nyolcvanas esztendők közepéig rugaszkodik; Hubay Miklósnál már csak az 1983-ig továbbvitt tanulmányjegyzék utal arra, hogy a színművek sora is gyarapodott; szegény Páskándi Géza viszont, aki köztudottan szorgalmas, termékeny szerző, ott ragadt az 1973–74-es évnél stb.). Mintha végül is nem akadt volna már olyan személy, energiataralékokkal rendelkező organizátor, ki áttekintéssel bír az egész felett. Mintha reményét veszítette volna a magára maradt Rónay, és segítőtársa, Erdődy, belátván: ha az egységes szempontrendszert és küllemet az utolsó fázisban is megkövetelik, az elcsigázott kollégáktól már talán vissza sem kapják a sokadszor ide-oda postázott kéziratokat.

Ezt a gondot, és a jelzett többi is ugyancsak föltárja vagy sejteti a *Bevezetés*. S az is kiérződik belőle: az első, az 1945-ös határdátum is problematikus. Nem azért, mert ezt a felszabadulás évének, a felszabadulás évét pedig korszakfordulónak tételezték. Ezt a dátumot, ezt az elfeketedett mérföldkövet aligha lehet elmozdítani a helyéről (más nemzetek irodalomtörténetei is tudomásul veszik, hogy a II. világháború befejezése majdhogynem kettéosztotta a XX. századot). Itt az a kérdéses: a korábban indult pályákat meddig helyes visszakövetni az időben? Azok a tanulmányírók jártak el bölcsen, akik nem nagyon latolgatták, feltétlenül szükséges-e a megértéshez a múltidézés. Példának okáért: Illés László tágas teret nyert a Nagy Lajos-i törekvések új szempontokat is tartalmazó taglalásához, noha az 1945 és 1954 októbere közötti esztendők drámája nem annyira az előzményekhez való viszonyban, inkább a magát legalábbis 1919 óta baloldalinak, kommunistának valló író idegenségében, beilleszkedésének képtelenségében és befogadásának anomáliáiban rejlik. Rónay László viszont szerényen lemondott arról, hogy az 1945 előtti Tersánszkyval is foglalkozzék, tudván: nála ekkor nem következett be semmilyen lényeges fordulat, s ami 1969-ig, két és fél évtizeden át még hátravan, az – a „Kakuk Marci-korszakhoz” képest – a szép lassú megcsöndesedés és a bodorodó legendák időszaka. Centrális megfontolás helyett egyéni döntések érvényesültek ebben a kérdésben. Alkalmanként – így Márai Sándor esetében – némileg sikerült tolerálni azt, ami akadémiai irodalomtörténetünk előző folyamában a hatodik kötet igaztalansága, tévedése vagy hiányossága volt.

Mint az eddigiekből kiderült, amit az 1945 és 1975 közötti periódusra vonatkozó III. kötetnek nevezünk, valójában két vaskos kötet, s ha pontos cím szerint akarunk bírálni, akkor a III/1. *A próza*, a III/2. *A próza és a dráma* birodalma. A hivatását a legelfogultabban szerető dramaturg, drámatörténész sem állíthatja, hogy indokolatlan az 1500 oldal nagyobb részét az epikának szentelni – mindössze 200 lapot szánni 1945 utáni szín-

műveinkre mégis méltatlan! *A drámaírás és a színházi élet megújulásának első évei: 1945–1949; A sematizmustól az új magyar drámáig: 1949–1975; A dráma 1975 után (Kitekintés)* három fejezete valamiféle biggyesztményként hat a prózaírók sereglése után. Mivel ún. par excellence drámaíró szintre nincs is közöttünk, jobb lett volna, ha színdarabjaikat nem tépik ki az esetek tekintélyes részében amúgy is külön, részletesen tárgyalt prózaírói (költői) életművek szövetéből. Az értékítéletek itt a legbizonytalanabbak, a drámapoétikai készségség meg sem közelíti a prózapoétikait, egyik-másik írás összecsapott vagy semmitmondó. Sugárzik belőlük a kénytelenség, hiányzik a más műfajokkal való párhuzam – hiszen azt már „elírták” a prózai részben. Nem éppen ésszerű, hogy a prózaíró Némethről Kulcsár Szabó Ernő írjon (noha a mű egyik legnagyobb szabású és legeredetibb részét), a drámaíró bemutatását azonban áthárítsa az ugyancsak igényes, ám más közelítésmódú Csűrös Miklósrá; Illyés Gyulát, az epikust Béládi szemüvegével lássuk (és Béládi Illyését, a szerző halála miatt, a tapintatosan besegető Bodnár György szemüvegén át), az Illyés-drámákhoz viszont már Görömbei András tegye föl az ókulárét; Fejes Endréről az egyik helyen Rakovszky István, a másikon Angyalosi írjon stb. Megnyugtatóbb, ha például Illés Endrét itt is, ott is Bodnár becsüli túl, finoman, kimeríthetetlen tárgyi tudás birtokában, hősének habitusát és művészi célkitűzéseit tökéletesen értve.

Alighanem a legnagyobb szerkesztői melléfogás is a dráma-részből rí ki: Háy Gyuláról elfelejtkeztek. Erre-arra említődik ugyan a két kötetben, de ő, aki tehetségének minden szélsőségével, pályájának minden ellentmondásával, sematikus rémségeivel együtt is a közelmúlt legjelentősebb magyar drámaszerzőinek egyike volt, nem kapott bebocsátást. Emellett eltörlődik az a – nemcsak a drámai műnemmél kapcsolatos – hiba, hogy Gyurkó László mint prózaíró kapott önálló (kiemelt) fejezetet (ezt 1975 tájt sem indokolhatta semmi), viszont a huszonkét drámaíró fősorakoztató seregszámából kihagyták. Ki, mert Agárdi Péternek a prózai tömbön belül terjedelmesebb és lényegibb mondandója volt Gyurkó tényleg jelentékeny színházteremtő ambícióiról és darabjairól, mint a *Lenin, október* című esszé tanulmány ellenére is szegényesebb epikai termésről. Úgy tetszik, a prózaiság számított rangnak, Gyurkó tehát oda került. Még tán az sem beleolvasás, hogy az illetékeseknek is ez volt a kívánalmuk, s két legyet ütöttek egy csapásra: a marxizmustörténeti jelentőségű Lenin-esszé állt előtérben (1975 körül persze még nemigen tudhatták, hogy 1982-ben Gyurkó lesz Kádár életrajzírója, ám e nyílt nyolc szavattal a kézikönyv megjelenése előtt mégiscsak ismertté vált), a Huszonötödik Színház élén 1970-től derekasan és szuverénül (egy ideig túlzottan is szuverénül) küzdő színházi rebellis meg eltűnhetett a képből.

Így volt? Deklaráltan vagy burkoltan, akartan vagy ösztönösen érvényesült ez a szándék? Nem tudhatjuk biztosan. Ha egy mű így sokáig ké-

szület, ködbe veszhetnek a keletkezés fordulatai, tényei is. S vajon mit vállalna és mit módosítana Gyurkó a Lenin-tanulmányon? Mit Agárdi a Gyurkó-tanulmányon? *A magyar irodalom története III.*-nak nincs megnyugtató, egyértelmű időbeli státusa. Elmondhatnánk tehát – például –, hogy Agárdi messze fölértékelte, inkább politikai, s csak kisebb részben esztétikai attitűddel közelítette hősét – de mit mondhatunk azokról a munkatársakról, aki már revidéálták, továbbgondolták, kiegészítették a kézikönyvben kibontott nézeteiket? Rónay László itt épp csak egy-két mondatdal kipótolhatta a Thurzó Gábor-arckép ecsetvonásait – azóta a futólag említett utolsó novellákban az összegző, nagy elbeszéléseket fedezte föl és láttatta sok elemzésben. Kulcsár Szabó Ernő már messze jár ettől a Németh László-fölfogástól – bizonyítják újabb – nem is csak közvetlenül Némethre vonatkozó – meditációi. Véletlenszerű, hogy melyik szerzőtől melyik stádiumban maradt bent a szöveg a két kötetben, s látszik, egynemű írást valószínűleg félretettek, hogy sebtiben valaki más pótolja alkalmasabbal vagy óhajtottabbal.

Mindezt tudva mégis rögzíthető: Kiss Ferenc szép, hézagpótló írást tett közzé Hatvany Lajosról; Bodnár több helyütt remekelt Illés Endréről szólva (még az említett túlbecsülésben is); Rónay a tőle idegenebb írók epikájából is kihallotta a zene, a prózadallam szívverését; Pomogáts Béla ebben az előmunkálatban is érlelte már Jékehy Zoltán-monográfiáját; Erdélyi Kiss Mihály jól fogta át az új „*Magyarország felfedezése*” sorozatot; Kis Pintér Imre markáns, időtálló véleményt képviselve vetette papírra az *Új nemzedék a prózában* kitekintését; Veres András úttörő érdemű és fajsúlyos Konrád György-fejezetet publikált; a pár esztendővel ezelőtt még valóban egészen fiatal irodalomtörténész-nemzedék egyik-másik tagja figyelemreméltót, stílusosat produkált (Dérczy Péter, Pál József például – bár az utóbbi fejlett és bátor kritikai érzéke ellenére sem mert még egészen önálló lenni a Szabó Pál-életmű nehéz kérdéseinek megítélésakor).

Noha a „sóska” I–IV. köteteiről együttesen, a prózai-drámai dupláról külön is rengeteg észrevétel lehetne még tenni, újfent az erkölcsi és szakmai nehézségekre hivatkozva be kell rekesztenünk ezt a ma már amúgy sem termékeny probléma-sorjáztatást. Annál is inkább, mert nagyjából most vagyunk azon a küszöbön, ahonnan már csak egy lépés, és a sok tucatnyi tanulmány értéktételeinek viszonyításra – magyarán: az írói nagyság kérdésére térnénk. Erről csak annyit: általában az egész mű a megemelő, irracionálisan értékelő, túldicsérlő tendenciáknak enged. Bár tényleg lenne ennyi jelentős írónk! Ugyanakkor a két kötetben még alig van jelen (alig lehet jelen) annak a manapság oly sokszor fölített kérdésnek a vizsgálata: mit adott 1945 utáni évtizedeink történelmének önképéhez a magyar próza- és drámaliteratúra? Valamelyest előkészítette-e, s ha igen, mennyiben azokat a folyamatokat, amelyeknek a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától kezdve vagyunk tanúi és részesei? Kik voltak az igazi meghatározó, példa-

adó egyéniségek, s kik azok, akiket mai ítéletünk szerint nem illetne meg külön hely, részletes tárgyalás? A remény, a nyitottság jegyében föltétlenül helyeslendő-e, hogy a bírálókat főleg azokat éri (szerzőket és alkotásokat), akik-amik már a félútban vesztek – s minél buzgóbban, az 1975-ös évszámhoz minél közelebb van jelen valaki, annál inkább „kikövetelhetette” (jelképesen, közvetetten vagy valóságosan) a maga helyét?

Mivel a műnek aligha lesz második kiadása, a sajtó- (és nemcsak sajtó-) hibák hosszadalmas betérjesztése értelmetlen. Kritikusai illemből azért néhány, mutatóba. Dallos Sándor nem 1987-ben halt meg, hanem huszonhárom évvel korábban. Passuth László regényének címe szerint *Ravennában temették Rómát*, és nem – remekeltél, nyomda ördöge! – Havannában. Benedek Marcell nem Hevesi András, hanem Hevesi Sándor oldalán működött a Thália Társaságban. 1945-ben Nagy Lajos nem a „hatodik ikset taposta”, hanem már a hetediket. 1955 nyarán a „deresedő fejű” Lengyel József nem csaknem ötvenéves volt, hanem egy híján hatvan. Goldoni vígjátékait tényleg mindmáig Révay József fordításában játsszák – kivéve azokat, amelyeket mások tolmácsolásában adnak elő. Csupa kis hibácska (mind az első kötetből való). Ezek a sok átirás közben is becsúszhattak. A bibliográfiák meglehetősen nagyszámú gondatlansága szintén. Az adatolás nem egységes volta, bosszantó következetlensége már nem erre a számlára írandó.

A vizsgált két kötettől és az egész vállalkozástól nem annak emlékével búcsúzunk, hogy még Illyés Gyula halálának évszáma sem áll helyesen a fejezetfőcímbe (1982-t nyomtattak 1983 helyett). Nem a kis hibák a szembe-tűnőek, hanem a nagyok. Azok, amelyeknek tekintélyes részét a szerkesztők és a szerzők ma már nem követnék el, vagy nem lennének kényszerítve elkövetni. Bármennyire is csak jobban sikerült részleteinek, pontatlanul is gazdag adattárának köszönhetően használható – megfelelő kritikával – a kiadvány, vigasztaló, hogy lényegében ugyanez a szerzőgárda is képes lenne ma már ideológiai prekonceptióktól nagyjából mentes, a hazai literatúrát és a határokon túli magyar irodalmat mesterségesen szét nem választó, a maradandó életműveket közelítő biztonsággal kijelölő, a legfiatalabb nemzedékek iránt érdeklődőbb kortársi irodalomtörténetet írni, a korrek-túrából lehetőleg a kis hibákat is figyelmesen kigyomlálni, a tartalomjegyzéket a második kötet elejére, a névmutatót meg az elsőnek a végére is oda-nyomatni, hogy ne kelljen egyiktől a másikig kapkodni folyton. Még inkább így lehetne ez, ha a szerkesztő-szerzői törzsgárda kiegészülhetne az irodalomtörténész céh mai nagymestereivel és az aktív és agresszív mai fiatalok legjobbjával.

De mikor lesz ez így? Mikor sűrűsödnek majd föl annyira ismét az energiák és a forintok, hogy megint ilyenfajta vállalkozásnak veselkedhessünk? Vagy mivel kecsegtet a Magvető Kiadó új „szerbantalra”, egyszemélyes iro-

dalomtörténetre kiírt pályázata, amikor jószerivel Magvető sincs (legalábbis ebben a pillanatban, 1992 elején)?

Alföldy Jenő, *A magyar irodalom története 1945–1975 II.*, lírakötetének recenzense dicséretei és kifogásai után azzal búcsúzhatott az Irodalomtörténet 1989/1. számában: „Bizakodjunk.” Magunk csak azt mondhatjuk: most épp nincs miben. Ezért különösen fáj, ami elszalasztódott. (Akadémiai, 1990.)

TARJÁN TAMÁS

A TÁRSASÁG ÉLETÉBŐL

A TÁJ VONZÁSÁBAN

(IRODALMI ÖRÖKSÉG ÁPOLÁS SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN)

A recenziót író restségnek is van határa. Mentheti magát – kiváltképp Szabolcs-Szatmár-Bereg esetében –, hogy mivel ott szinte hetente jelenik meg újabb könyv, érdemes várnia s az újat is bele kell foglalnia az összegzésébe – de előbb-utóbb véget kell vetnie halogató taktikájának s vállalnia kell egyrészt egyfajta időhatár meghúzását (még ha szíve fájdul is belé), illetve meg kell próbálnia legyőzni önmagát is, megbirkózni a lehetetlennel: megfelelni a címnek.

Néhány évvel ezelőtt, 1986. november 14-én alakult meg Salgótarjánban a Magyar Irodalomtörténeti Társaság első megyei csoportja. Az ekkor rendezett irodalomtörténeti konferencia felidézte e táj irodalmi hagyományainak klasszikusait (Balassi Bálint, Rimay János, Madách Gáspár, Kármán József, Teleki László) és szólt az irodalmi hagyományörzés megyei tapasztalatairól is. A konferencia másnapján Komárom, Békés és Zala megyei előadásokra került sor.¹

Mind a négy megyéből szólók hangsúlyosan említették az irodalmi hagyományok folyamatos és magas szintű ismeretének fontosságát. Nemcsak arra gondoltak, hogy egy adott megye reprezentánsaival örökérvényűen jelen van a magyar irodalmi köztudatban például Nógrád-Madách, Komárom-Babits, Békés-Szabó Pál, Zala-Zrínyi Miklós, de ugyanilyen fontosnak tartották, hogy az irodalmi ismeretközlés eszközei is gyarapodjanak mennyiségükben, minőségükben és formájukban egyaránt.

Az azóta eltelt évek alatt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megyei, regionális tagozatai behálózzák már az egész országot, új tartalmat és távlatokat adva e nagymúltú társaságnak, illetve munkájának.

Így került ebbe a sorba Szabolcs-Szatmár-Bereg megye is. Méltán fivelhettünk fel eredményeikre, hiszen az irodalmi hagyományörzésnek

¹ A konferencia anyaga megjelent: *Hagyomány és ismeretközlés*. St. 1988. (Discussiones Neogradiensis 5.)

olyan széles területét ismerhettük meg, amilyenre nem is gondoltunk. Ez egyúttal önkritika, de jelzi azt is, milyen nehezen jutnak el az irodalmi köztudatba, illetve az ismeretterjesztés színtereire a vidéki kutatómunka újdonságai.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ma több meghatározó irodalmi műhely is működik. Az első mindenképpen a nyíregyházi Móricz Zsigmond Könyvtár. Két kiemelkedően fontos sorozata már egyenként(!) túl van a tizedik köteten s időben is már lassan évtizedben mérhető jelenlétük.

Témánk szempontjából a SZABOLCSI TÉKA-sorozat említhető elsőként. 1985-ben jelent meg az első kötete, most a tizenharmadiknál tartanak. A sorozatot Futaky László szerkeszti, akinek fáradhatatlan munkálkodása meghatározó a helyi irodalmi hagyományőrzésnek szinte minden színterén. (Minden megyében akad ilyen nagy tudású, nagy munkabírási és megszállott irodalmi szervező!) A TÉKA-sorozatot elsősorban a tartalmi igényesség jellemzi. Lektoroknak is csak a szakma legjobbjait kéri fel (Katona Béla, Czine Mihály, Pomogáts Béla, Lukácsy Sándor, Vigh Károly, Margócsy József, Antal Miklós, Bánszky István stb.), ezzel is jelezve: a filológiai, szakmai hitelességet mindennél fontosabbnak tartják. Nem mondhatjuk azt, hogy kinézetével maradéktalanul elégedettek lennénk. Vágyainknak a lehetőségek szabnak igen szűk határt. Puha kötésű fedelein egyszerű, de ízléses, ismétlődő grafika jelzi az összetartozás tényét. Sokszorosított eljárással készül, ami gátat vet a tipográfiai eleganciának.

Kiadója minden esetben a Megyei Könyvtár, de társkiadónak mindig egy-egy illetékes „pénzes társat” kér fel. Természetesen a felkérés szó itt túlzás. Aki vidéken ilyesfajta tevékenységgel foglalkozik, az tudja mennyi fáradságába kerül egy-egy támogató megnyerése. Nem mintha ezek a társkiadók nem tudnák, nem éreznék, hogy fontos úgyról, közös úgyról van szó. De más dolog azonos érzelmeket vallani, s megint más a kongó kamrában keresgélni. Külön köszönet hát az összes közreműködő – azóta egy-két megszűnt – intézménynek, szervezetnek.

A másik jelentős sorozatuk már a kortárs megyei irodalmat mutatja be, tehát ez csak lesz egykoron irodalomtörténeti vizsgálgóds tárgy. Az 1982-ben indult *Tiszta szívvvel* sorozat már túl van a tucatnyi kötetten. Katona Béla szerkesztésében a füzetek főleg versgyűjtemények; egyéni kötetek és antológiák. Mester Attila, Nagy István Attila, Bodnár István, Madár János, Budaházi István, Antal Attila, Udud István, Jánosi Zoltán, Bartha Gábor, Kulcsár Attila kötetei mellett *Ikarosz készülődik* címmel 21 helyi költő antológiája is napvilágot látott.

A sorozatot ismertető János István kritikájában² az indítás motívumát így foglalja össze:

² Szabolcs-Szatmári Szemle, 1988/2. 208–214.

„valósággal való számvetés igénye, önsorsuk önismeretté tudatosítása, a szűkebb pátria hagyományainak és jelenének felvállalása”

– adta a tollat az alkotók kezébe. S mellesleg olyan szellemi örökség utódítása, mint Váci Mihályé, Nagy Lászlóé, Ratkó Józsefé stb. A sorozatról a kritikus ítéletet is alkot, igazát aláhúzhatjuk; „bár színvonalában szükségyszerűen egyenletlen, funkciójában küldetést teljesítő kezdeményezés”.

A megyei könyvkiadásról azonban vannak egyéb, aránylag friss adataink is. A számok azóta csak sorjáznak tovább, hiszen az 1987-ben megjelent *Jelenléti fü* című bibliográfiából tudjuk – kiadója természetesen a Megyei Könyvtár –, hogy tíz év alatt öt antológia, a *Tiszta szívvel* sorozat kötetei, valamint 30 (!) más, főleg szépirodalmi, irodalomtörténeti mű jelent meg.

Sok ez vagy kevés? Érdeemes Fodor Adrást idézni, aki ezt írta:

„... úgy érzem, az elmúlt évtizedekben, különösen a hatvanas években Szabolcs-Szatmár adta a legtöbb új író. Voltak közöttük igazán tehetséges és tragikusan tönkrement figurák. Érdeemes volna egyszer az okokat és eredményeket tárgyilagosan mérlegre tenni.”³

Nos, ha ez a tárgyilagos mérlegelés nem is a mi feladatunk, e vázlatos áttekintésünkben pótlólagos ismereteket szerezhethünk e táj és főinak nem egyszer tragikus kapcsolat rendszeréhez.

Igazságtalanok lennének a megyével szemben, ha nem említénék meg az irodalmi hagyomány ápolás egyéb műhelyeit is. Mindenekelőtt a Szabolcs-Szatmári Szemlé, amely több évtizedes múltja alatt irodalomtörténeti tanulmányok, kritikák, alkotói pályarajzok tucatjait jelentette meg.

A Kelet-Magyarország című napilap több évtizeddel ezelőtt indította útjára a Művelődés című vasárnapi kulturális mellékletét, ahol is elsősorban a helyi költők-írók publikáltak s indultak el, mint Sipkay Barna vagy Mester Attila. Később a lap hasábjain egyre több irodalomtörténeti jegyzet, kisértés jelent meg, a komplex helyi irodalomtörténetírás „műhelyforgácsaiként”.

Itt említendő a *Pedagógiai Műhely* című könyvsorozat is, amely nevével ellentétben sokkal gazdagabb, sokrétebb tartalmú s így az irodalmi ismeretterjesztés is helyet kap hasábjain. Bár kisebb példányszámú, de hatásában nem lebecsülendő a Szabolcs-Szatmár megyei Könyvtári Híradó, amelynek kritikái írásai, recenziói is ide sorolhatók.

A Bessenyei György Tanárképző Főiskola irodalmi tanszékén az oktató munkán kívül komoly és igényes kutató és publikáló tevékenység folyik. Ennek egyik legutóbbi eredménye az 1990-ben megjelent *Irodalomtudományi Közlemények* volt, amelyben a magyar irodalmi tanulmányok című fejezetben kilenc tanulmány olvasható Janus Pannoniustól Nagy László-

³ Idézi Simon Zoltán: Szabolcs Szatmári Szemle, 1987/3. 391–392.

ig, köztük persze Bessenyeiről, Kazinczyról, Kölcseyről szólók. S olyan tanárok oktattak itt, akiknek irodalmi-történetírói munkássága részben vagy egészben, de e tájhoz kötődik, Margócsy József, Bánszki István, Csorba Sándor.

Ezek azok a „technikai” műhelyek, amelyek az irodalmi ismeretközlést, a kiadásokat szervezik, irányítják. (A helyi irodalmi társaságokon, írószövetségi csoportokon kívül.) De röviden szólni kell azokról az egyéniségekről is, akik életművükkel bizonyították-bizonyítják a munka végzésének fontosságát.

Futaky László nevét már említettük. Katona Bélát is ismerik mindenhol, ahol Krúdyt szeretik. Ám irodalomtörténetírói munkássága ennél sokrétűbb, helyi szervezői tevékenysége pótolhatatlan. Molnár József pár éve hunyt el. Az ő neve a Jókai kritikai kiadás fáradhatatlan segítőjeként ismert. Kevesen tudják viszont, hogy 1956 tavaszán *Szülföld és irodalom* címmel előadást tartott Nyíregyházán a régi gimnáziumban, ahol olyan gondolatokat vetett fel, amelyek révén a megyei irodalomtörténetírás új erőre kapott és új területek felé is kiterjedt figyelme. Máig sajnálhatjuk, hogy a megyei irodalmi topográfiának alapját jelentő kézírata időközben valahol elkallódott.⁴

Tragikusan megtört szakmai pályafutás volt Belohorszky Ferencé, aki nyíregyházi tanár, majd gimnáziumi igazgató volt, de aztán élete nagy részében, mint politikai megbízhatatlannak más területen kellett dolgoznia. Pedig a 30-as, 40-es években a helyi irodalmi élet főszervezője volt; írt, szerkesztett, összefogta a Bessenyei-társaság munkáját. Másfél évtized alatt több mint száz tanulmányt írt s mennyi mindent megírhatott volna még!

A „műhelyek és kézművesek” után arról is szólni kell, milyen az az irodalmi örökség, amelyet a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyeiek felvállalnak, munkálkodásukkal napvilágra hoznak, gazdagítanak és az olvasók elé tárnak.

Mindenképpen az élre kívánczik a Bessenyei-hagyományápolás ismerete. Talán ez az, amely legnagyobb múltra tekint vissza, s az eltelt 100 év alatt önnön sorsán keresztül mutatja az irodalmi emlékek őrzésének és terjesztésének társadalmilag meghatározott célrendszerét.

A Bessenyei-kultusz kialakulása a múlt század 80-as éveinek elején kezdődött. Ekkor döntöttek úgy a megyeiek, hogy közadakozásból szobrot állítanak a költőnek. Mire a pénz összegyűlt, addigra létrejött a Bessenyei-kör is. 1898. január 21-én hivatalosan megalakultak s másfél év múltán a szobrot is felavatták.

Ettől kezdve a kör tevékenysége az e típusú közösségeknek megfelelően zajlott. Emlékünnepségek rendezése, emléktábla avatás, szakosztályi

⁴ Szép írásban búcsúzott tőle Margócsy József 1987-ben. (Szabolcs-Szatmári Szemle, 1987/1. 97–100.)

élet. Irodalmi, zenei, színművészeti, nyelvi szakosztályok szerveződtek s mellettük egy ún. szabadlyceális tagozat is, amely munkásgimnáziumként működött. Sorra jelentették meg Bessenyei műveit, almanachot adtak ki. Az ő kezdeményezésükre indult meg 1934-ben a Szabolcsi Szemle. 1940-ben Bessenyei Társasággá alakultak, népfőiskolákat, zeneiskolákat tartottak fenn.

A háború utáni évek már a Társaság végső esztendei. A létszámában is meggyengült közösség nem tudott ellenállni a politikai nyomásnak, s 1949-ben beolvadt a Magyar–Szovjet Baráti Társaság irodalmi szakosztályába, mondván: így eredményesebben tud majd dolgozni!

A Bessenyei-kultusz feltámadása csaknem negyedszázadot váratott magára, mígnem 1972-ben – nem kis ellenállást legyűrve – a helyi főiskola felveszi a költő nevét. Magyar irodalmi tanszéke azóta is egyik fő szervezője az irodalmi hagyományörzésnek. Új szobrok, új Bessenyei-kiadások, tudományos ülésszakok, kiállítások jelzik: a megye közönsége magáénak vallja ezt az örökséget s előbb-utóbb szervezeti keretet is talál majd annak ápolásához.

A TÉKA-sorozat 3. köteteként, 1986-ban jelent meg Bánszki István: *Így él közöttünk Bessenyei György* című műve. Az önmaga műfaját „chronologia raisonnée”-ként meghatározó összeállítás első részében a szerző összefoglalja a Bessenyei-kultusz kialakulását, annak fejlődési, változási szakaszait s bemutatja, milyen társadalmi közegben, viszonyrendszerek között élt és működött ez a közösség.

A kötet második része minden műfaji megkötöttség nélkül dokumentumokat sorakoztat fel. Egymás mellett jelenik meg itt hírlapi cikk, jubileumi vers, szónoklat – jelezve azt a veszélyt, hogy a hagyományörzés nemcsak tudományos eredményeket, hasznos ismereteket jelent, hanem alkalmi, üres műfajok megjelenésének, frázis emberek szereplésének lehetőségét is magában hordozza.

1987. október 16-án újjá alakult a Bessenyei György irodalmi és művészeti társaság. A díszünnepséget irodalmi konferencia követte, amelynek során Wéber Antal, *Bessenyei önarcképe* (Tárimenes utazásáról) címmel tartott előadást, de a jelenlévők meghallgatták még Bíró Ferenc összegzését is: *Rossz beidegződések, tévhitek a Bessenyei kutatásban*. Csorba Sándor a Bessenyei kritikai kiadás fogadtatásáról beszél, Mezei Márta Bessenyei és Kazinczy kapcsolatát mutatta be. Végül Bánszki István foglalta össze a kör történetét és históriájának néhány tanulságát.⁵

Bánszki István – akinek érdemei a Bessenyei-kultusz ébrentartásában múlhatatlanok – ezt az előadását újabb kutatási eredményekkel kiegészítve 1989-ben Nyíregyházán megjelentette *A Bessenyei-kör története* címmel.

⁵ A konferencia anyaga *Örökségünk Bessenyei György* címmel 1988-ban megjelent Nyíregyházán.

A történeti összegzésen kívül részletesen kitér annak elemzésére, hogy a kör milyen szerepet játszott Nyíregyháza művelődési életében, milyen volt a kapcsolata más irodalmi társaságokkal, egyesületekkel. Elemzi az alapítói szándékot is, amelyből egyértelműen kitűnik: hajdanán az illeténi társaságok szervezése nem csupán az alkotó személyiségének, munkásságának megismertetése céljából történt, hanem egy régió művelődésének, műveltségének bővítése, illetve először is, megalapozása szükségességéből:

„A városok és falvak népe közművelődési tevékenységének ébrentartása, olcsó könyvek és folyóiratok által az olvasási vágy fokozása és teljes kielégítése. Ősztönzés családi könyvtárak létesítésére s nem utolsósorban közös kultúrtevékenységen keresztül egybefogni a falvak és városok népét.”

– írták a hajdani létrehozók. (Ma, a társaságok alapításának új divatjában nem árt odafigyelni e száz évvel ezelőtti szándék időszerűségére, fontosságára és szükségességére!)

A Kölcsey-életmű e táj másik felvállalt öröksége. Talán nem olyan erősen él még és hat ott, mint kellene, de az elmúlt évek kezdeményezései egy kiteljesedő és hatásos tevékenységet villantanak fel. Ezt hivatott szervezni, összefogni és tartalommal megtölteni a Kölcsey Társaság, amely túlnöve a megye határain, országos szervezetté fejlődött, tudván hogy egy ilyen formátumú alkotó hatását megyehatárok közé szorítani nem lehet. (Miként senkiét sem, aki érdemlegesen és egyetemes mondanivalójú alkotást hozott létre. Ezért fontos, hogy Szabolcs-Szatmár az irodalmi hagyományörzésben is egyre szorosabban dolgozzék együtt Borsod megyével és Hajdú-Biharral is!)

A Kölcsey-kultusz ápolásának, szervezésének szintén megvan a maga elhivatott embere a megyében Csorba Sándor személyében. A Szabolcs-Szatmári Szemlében közölt írásain túl – e lapban egyébként számos más forrásértéktű dokumentum jelent meg Kölcseyről – 1985-ben kiadott egy könyvet: *Szemere Bertalan neveltetése és pályakezdése 1812–1838.* címmel, amelyben részletesen szól Kölcseynek Szemerére tett hatásáról.

Három évvel később, 1988-ban a TÉKA-sorozat 6. köteteként Takács Péter társszerzőségével kiadták a *Kölcsey és Szatmár megye* (Tanulmányok és források Kölcsey Ferenc Szatmár megyei életéhez és tevékenységéhez) című művkét. Takács Péter két tanulmányt írt: először bemutatja azt a közeget, azt a társadalmi háttérrel, amelyben Kölcsey élt, amely meghatározta politikai pályafutását, emberi kapcsolatainak rendjét, kereteit. Majd egy másik írásában *Kölcsey táblabíróága* címmel a vármegyei politikai életben vitt szerepét vizsgálja.

Csorba Sándor három írással vett részt a kötetben. Elsőként a szatmár-csekei mindennapi életet kívánja bemutatni Kölcsey korában. Ez természetesen csak alapos levéltári kutatások alapján sikerülhetett, hiszen egy

reformkori magyar falu hétköznapjairól egyenként kell összekalászatni – ha ugyan akad valami a magyar levéltári tartón – a tudnivalókat. Másik írásában erre a kutatásra alapozva Kölcsey szellemi közegét vizsgálja Csekén. Harmadik tanulmánya elmélyült írás, a Kölcsey-életmű teljes ismeretében fogalmazódott s a teljességre törekvő lét etikai szintézisének kérdését elemzi.

A kötetet két forrásközlés zárja: az egyikben leveleket olvashatunk, amelyeknek címzettje Kölcsey Ferenc, a másik ugyancsak levéltári iratokat tartalmaz Kölcsey Ferenc életéről. Csak sajnálhatjuk, hogy nem csatoltak mindegyikhez forrásjegyzéket. Tanulmányaikat ugyan esszé stílusban írták meg, de egy általános irodalomjegyzék sokat segíthetne az érdeklődőknek a továbbolvasáshoz, míg a források használatát nagyban megkönnyítené egy részletes jegyzetanyag.

A Kölcsey-kultusz csúcseve 1990, amikor a 200 éves évforduló alkalmából számtalan rendezvény színhelye volt Szabolcs-Szatmár megye s ezekben a Kölcsey Társaság fáradhatatlanul vett részt. Országos vetélkedőt szervezett, tudományos ülésszakokat rendezett, kiadványokat jelentetett meg. Megemlítenéd az 1988-as évszámot viselő, de most megjelent a Kölcsey Társaság füzeteinek első kötete, amelyben az 1988-as Kölcsey konferencia tanulmányai olvashatók Csorba Sándor szerkesztésében.

A kötet első részében Taxner Tóth Ernő, Csorba Sándor, László Béla, Szabó G. Zoltán, Takács Péter, Lukácsy Sándor, Baróti Dezső, Masits László tanulmányai kaptak helyet. A második rész a Magyar Irodalomtörténeti Társaság helyi tagozata megalakulásának dokumentumait közli, míg a harmadik fejezet a Kölcsey Társaság létrejöttének dokumentumait.

Ugyancsak a Kölcsey Társaság adta ki a Petőfi Irodalmi Múzeum közreműködésével a *Remény s emlékezet* című tanulmánykötetet. A szerzők: Wéber Antal, Lukácsy Sándor, Baróti Dezső, Szabó G. Zoltán, Fenyő István, Taxner Tóth Ernő, Csorba Sándor, Takács Péter, Ratzky Rita.

A jubileumi évben jelent még meg Csorba Sándor új kötete a TÉKA-sorozat 12. darabjaként; *Szabolcs vármegyei tisztségviselők levelei Kölcsey Ferenchez*. Kutatásának célját – nemcsak erre a könyvre vonatkozóan – így fogalmazta a szerző:

„a Szatmár megyeiek életében mind pontosabb felkutatása és meg-rajzolása, s Kölcsey Ferenc személyiségének, műveltségének, a megyére kiható erejének bemutatása.”

A kötet két fő tanulmánya: Szatmár megye szellemi arculatának néhány vonása Kölcsey korában, illetve Kölcsey hivatali éveiről szól. Ezt követi a levelek közreadása. Ezek írói: Ajtay Sámuel, Kende Zsigmond, Szentléleky Antal, Eötvös Mihály, Darvay Ferenc. Érdeme a könyvnek a gazdag és színvonalas jegyzetanyag, amely önmagában is érdekes filológiai olvasmány.

S ahogy haladunk előre az időben, úgy érünk el a tájegység következő nagy írójához, Móricz Zsigmondhoz. Egy esztendőben, 1989-ben a TÉKA-sorozat két kötete jelent meg, kiválóan egészíti ki egymást, tudatos szerkesztői munka eredménye. Az első szöveggyűjtemény, válogatás Móricz e tájról szóló, e tájhoz köthető műveiről.⁶

A kötet összeállító Margócsy József előszavában megindokolja a válogatás szempontjait. Nehéz dolga volt, hiszen az életmű ezernyi szállal kötődik a tájhoz. Tekintve, hogy teljes szövegeket közöl, így a regényekről le is kellett mondani, egyedül az *Életem regényéből* emel ki három részletet. Elbeszélés, levél, riport egyaránt szerepel benne, köztük olyan ismert írások, mint a *Hét krajcár*, *Judith és Eszter*, *Ökörütő*, *Ebéd*.

Különlegesség, s kevéssé ismert, hogy Móricz Zsigmond egy ideig a híres Magyarország vármegyéi és városai monográfia sorozat egyik írója, szerkesztője is volt. Általában ő írta a népeletről szóló fejezeteket is, amelyek inkább tekinthetők szépirodalmi alkotásnak, mintsem tudományos munkának. Margócsy József szerkesztésében e kötetben helyet kapott a Szabolcs vármegye népét bemutató írás, amely eddig szinte hozzáférhetetlen volt.

A TÉKA-sorozat 10. kötetét Rádics Károly írta.⁷ Móricz életének csak négy esztendejét vizsgálja, amíg az író a Nyugat szerkesztője volt, de talál alkalmat, hogy szóljon az előzményekről, a Nyugat és Móricz indulásáról s az utolsó évekről is. Ez a kötet az írói, irodalomszervezői életmű bemutatásával segít a helyi hagyományörzésnek is, hiszen a tankönyvek anyagán kívül érzékelteti s a részletek ismertetésével sokrétűvé teszi a könyvet használók számára Móricz befogadását, sőt inkább újraolvasását. (Amihez alapfokon ott a frissen kiadott szöveggyűjtemény.)

A jól felépített, tartalmában és színvonalában következetes helyi kiadói gyakorlat példájával találkozunk itt. Külön öröm, hogy mindezt éppen az irodalmi hagyományörzés helyi elhivatottjai alkalmazzák igen eredményesen.

A TÉKA-szerkesztősége egy nem irodalmi életművet is felvett a sorozat kötetei közé. Ezen a megállapításon persze lehet vitatkozni: Bajcsy-Zsilinszky Endre pályája a történelmi-politikai eseménytörténeten kívül mennyire tartozik az irodalomba vagy mennyire sem.⁸

Mindenképpen idevalónak érezzük ezt a kötetet. Nemcsak azért, mert a dokumentumok között jeles írók írásaival is találkozunk (Féja Géza, Szabó

⁶ *Lobogó szövetség*. Móricz Zsigmond és Szabolcs-Szatmár. Szöveggyűjtemény. Nyíregyháza 1989. Téka 9.

⁷ Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője 1929–1933. Nyíregyháza 1989.

⁸ Tidrenczel Sándor: *Bajcsy-Zsilinszky Endre és politikai pátriája*. Nyíregyháza 1986.

Pál, Tamási Áron), hanem elsősorban azért, mert Tidrenczel Sándor összeállítású a szülőföld vállalásának súlyáról szól.

Amikor 1929-ben Bajcsy-Zsilinszky Endre időközi politikai választásra készülve Tarpára érkezik, nem is a helyi politikai erők szélsőségén döbben meg, hanem a beregi valóságon. Megrázó sorokban vall erről az élményéről — itt lesz a politika irodalom — s ez a sokkoló hatású találkozás élete végéig elkíséri őt, akár lett légyen képviselője a tarpaiaknak, akár nem. A kötet kimondhatatlanul sugallt üzenete éppen ez: a hazához, a néphez való kötődés megtartó erejéről szól.

Egészen sajátos könyv Miklós Elemér műve, amely a TÉKA-sorozat ötödik kötete volt 1988-ban. Egy tájegység irodalmi hagyományairól szól, s mint ilyen betölti egy szöveges irodalmi topográfia, irodalmi kalauz feladatát.

Beregről van szó, azaz Vásárosnamény és környéke a vizsgált terület. Benné olyan falvak, mint Csaroda, Vámosatya, Tarpa, Tákos, hogy csak a legismertebbeket említsük. A szerző rögtön siet leszögezni az előszóban: „Bereg nem külön irodalmi táj s Vásárosnamény közvetlen környéke sem az, de sokak szellemi kalandja volt.” Felesleges az óvatos mentegetőzés, az olvasó érti és értékeli a szándékot.

Hogy topográfiai jellegű munkáról van szó, kitűnik a szerkezetből is. Időrendben haladva röviden bemutatja mindazokat, akik születésük vagy életük egy szakasza jogán ide kötődnek. Majd szól azokról, akik valamilyen okból jártak a tájon. Különleges s csak fáradságos munkával összeszedhető, de nélkülözhetetlen topográfiai adatok következnek: az író-olvasó találkozók dátumainak és szereplőinek felsorolása 1967-től 1987-ig. A kortárs magyar irodalom jelenléte ez, amelyből az is kitűnik, milyen folyamatos szervező erő kellett a több évtizedes munka végzéséhez. Végül a helyi alkalmi és rendszeres kiadványokról ír, az irodalmat népszerűsítő egyéb rendezvényekről. A függelékben pedig, sajnálatosan rövid terjedelemben írók, költők, kritikusok írásai szerepelnek Beregről, itt szerzett élményeikről. Fontos könyv ez — cédula anyagával együtt nagy segítség a majdani Szabolcs-Szatmár megyei irodalmi topográfia létrejöttéhez. Ezt egészíti ki egy egészen friss, 1991-es keltezésű kiadvány: *Szabolcs-Szatmár-Bereg kortárs íróinak kislexikona*. Kiadja a Bessenyei Társaság.

A szerkesztők: Bánszki István és Futaky László egy feltételt szabtak a lexikonba kerüléshez

„az élő alkotók, akik ebben a megyében születtek, vagy itt laknak és itt jelent meg önálló kötetük. Ez az önálló kötet lehet vers, regény, színmű, tanulmány, műfordítás — s nem feltétlenül szükséges, hogy helyi kiadó adja ki”.

Így került be 52 kortárs alkotó a kötetbe, neves és kevésbé ismert egyaránt. A szerkesztők a maximális pontosságra törekedtek, adatokat kértek és egyeztettek a szerzőkkel.

Egy-egy szócikkben az alábbiak találhatóak: évszámok, alkotói minősítés, rövid életrajz, megjelent önálló művek, cikkek válogatva. Hiányzik viszont a vonatkozó szakirodalom, amit csak sajnálhatunk. A kötetet egy térkép egészíti ki, feltüntetve, ki hol született – lehet nézelődni és töprengeni az összefüggéseken.

Végezetül azokat a kiadványokat is meg kell említenünk, amelyekben a Szabolcs-Szatmár megyeiek a kortárs megyei irodalommal foglalkoznak. A TÉKA-sorozat három kötete sajnos már olyan személyiségről szól, s válogat műveikben, akiknek életműve lezárult. Tidrenczel Sándor szerkesztésében Kiss Ferenc költői világa tárul fel.⁹ Az alig negyedszázada halott költőt fel kell fedezni – alighanem ez lehetett a szerkesztői szándék a kötet összeállításakor. Valójában jól szerkesztett antológiát olvashatunk – rövid életrajz kíséretében – , amelynek első része Kiss Ferenc válogatott műveit tartalmazza, míg a másodikban róla szóló megemlékezéseket, verseket találunk.

A helyi hagyományőrzés fontos mozzanata ez a munka. Az életében népszerű, elismert alkotó halála után gyorsan elfelejtődik, hiszen nap mint nap újabb és újabb tehetségek, újabb művek születnek. S amikor az általános irodalmi közvélemény csak követni tudja az irodalmi élet változásait, akkor kell megszólalnia a helyi erőknek: érték van itt, amely fölött nem szabad hagyni az időt és az emlékezetet elrohanni. Úgy tűnik, generációnként van szükség az ilyen újra és újra ismertetésekre.

Kiss Ferenc is milyen jelentős kortárs költő volt egykoron! Kassák Lajos, Radnóti Miklós, Fejtő Ferenc, Szerb Antal írtak róla kritikákat. Az új nemzedékből Simon István, Somlyó György, Nagy László, Juhász Ferenc fordult hozzá versben, prózában. A népi demokrácia áldozatává vált költő emlékének megőrzését tán Juhász Ferenc fogalmazta meg legérzékletesebben, Kiss Ferenc gyűjteményes kötetének kiadásakor:

„Megőrzi őt ez a három színte-ugyanaz könyvecske? Én tudom: igen! Mert a mennyiség: a fönmaradás egyik lehetősége csak. Mert a mennyiség, az idő téstája csak az idő kovása: az a húséges emberhit.”

Sipkay Barnának még rövidebb idő kellett az elfeledtetéséhez. Pedig pár éve még sikeres szerző volt, műveiből filmek, tévéjátékok készültek, darabjait játszották. Úgy tűnik a vidéki lét könyörtelenül éreztette a hatását. Ezért is fontos összeállítás a *Messzi harangszó* című emlékkönyv.¹⁰

⁹ *Az ínség és a harc fia*. Nyíregyháza 1991. Téka 8.

¹⁰ Nyíregyháza 1988. Téka 7.

Nyíregyházán volt újságíró, s amikor végre ideje s ereje is lett volna írni, publikálni mindössze 4–5 év adatott már neki. Pedig műveivel: *Messzi harangszó*, *Hajnali hinta*, *Határtalan élet* stb. éppen abba a műfaj- és kortárs sorba illeszkedett be, amelyhez például Sánta Ferenc, Szabó István vagy a fiatal Galambos Lajos tartozott.

A kötetben a már megszokott szerkezettel találkozunk: válogatás publikációiból, irodalmi alkotásaiból, valamint a róla szóló irodalom: levelek, emlékezések, dokumentumok — ez utóbbiak elég tarka összevisszaságban. A kötet végén fontos függelékkel találunk: műveinek bibliográfiáját.

Az irodalom mindenese — szól a harmadik könyv címe (1986) s alighanem a fiatalok kedvéért a szerkesztő, Futaky László a cím mellé a nevet is odaírta: Fábíán Zoltán.

Valóban így van; a fiatalok már nem tudják, ki volt ez a kistermetű, vékony, szemtüveges férfi, aki az életét tette rá, hogy elvigye a legkisebb magyarhoni településre is a magyar irodalmat: írókat, költőket, és műveiket. S tette mindezt úgy, hogy közben lemondott önnön alkotói pályájáról, mert ami utána maradt, az nem több néhány vékonyka kötetnél, bennük bizonytalan minőségű írásokkal.

Czine Mihály, Tóth László, Filadelfi Mihály, Antal Miklós, Ratkó József, Fekete Gyula írásai elsősorban emlékezések — eredetileg a nyíregyházi Megyei Könyvtárban rendezett emlékülésen hangzottak el — így értékelő szerepük alig van. Katona Béla viszont igazi tanulmányt írt *Egy pálya alapvonalai* címmel s ebben pontosan kiméri Fábíán Zoltán alkotói és irodalomszervező tevékenységét, szerepét az ötvenes-hetvenes évek irodalmában. (A kötetet részletes kiegészítő apparátus zárja.)

A TÉKA-sorozat 13. kötete tán a legnagyobb fűv vállalkozás is. Pál György munkája: *A magyar irodalom Kárpátalján (1945–1990)* Futaky László sorozatszerkesztő és Czine Mihály, Várady-Sternberg János lektorok közreműködésével úgy szól a kárpátaljai magyar irodalomról, hogy egyúttal felidézi a hajdani Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros megyéket, azok irodalmi hagyományait is. Ezt ígéri a könyv mottója is „Mert kezdet nincs, csak folytatás van” (Kovács Vilmos).

A kötet három nagy fejezetből áll. Az elsőben a történelmi és irodalmi előzmények áttekintése után időrendben haladva követi a szerző a kárpátaljai magyar irodalom alakulását, annak minden negatív, hátráltató tényezőjét egészen napjainkig, a helyi irodalmi élet szervezését is meghatározó politikai-társadalmi eseményekig.

A második rész három generáció portréját villantja fel Kovács Vilmostól Balla D. Károlyon át a Stúdiósokig. Az életrajzokon kívül részletes pályaképet rajzol, műelemzéseket ad közre.

A harmadik rész rendkívül gazdag bibliográfia a kötet szereplőiről.

Mindezek együttesen szolgálják a szerző célját: „elsősorban a regisztrálás és az elemző helyzetjelentés volt a célom”. A könyv azonban ennél sok-

kal több. A mini esszékből, a művekből lépten-nyomon kirajzolódik előtünk a történelem és a táj viszonya a honfoglalóktól Batu kánon át Huszt váráig, a 180 ezres magyarság sorsától a 40 000 deportáltig, az új lapoktól, a *Kárpátalja* és *Hatodik Síp*-től egészen addig, amíg az *Évgyűrűk* című 1987-ben megjelent antológiában nyíltan és tudatosan felvállalták az itt élők a nemzetiségi létezésnek nemcsak a nyelvi és geográfiai-földrajzi, hanem „nemzeti és történeti térképét” is.

Szabolcs-Szatmár-Beregi szemlénket zárjuk azzal a két kötettel, amely-lyel a TÉKA-sorozat annak idején megindult.¹¹ Mindkettő könyvismertetések, kritikák gyűjteménye a kortárs helyi és országos irodalomból.

Futaky László szerényen recenzióknak nevezi könyvbírálatait, amelynek elsődleges szerepe a szépirodalmi ajánlás volt. Valamennyi írása a megyei lapokban, könyvtári közlönyökben jelent meg, így népszerűsítő szerepe vitathatatlan. A sokrétű és gazdag anyagból mindenképpen ki kell emelni azokat a portrékat, amelyeket megyei szerzőkről ír. Megyei szerző – gondolataink visszakanyarodnak a korábban írottakra: mennyire Szabolcs-megyei Váci Mihály, Fábíán Zoltán, Kurucz Gyula, Balázs József? Hiszen ők valamennyien a nógrádi, békési, komáromi, zalai olvasóké is. De a helyhez kötetés emlékeinek megőrzése, felidézése mindenképpen többletet ad az adott alkotó művének olvasásakor, a „személyes ismeretség” átéléséhez.

Ezt fogalmazta meg Nagy István Attila is, aki kötete bevezetőjében össze is foglalja a megyei irodalmi élet alakulását az eltelt négy évtizedben. Majd írói portrék sorakoznak egymásután. Figyeljük meg a névsort s aztán próbáljunk válaszolni önmagunkban Fodor András korábbi kérdésére: Aczél Géza, Balázs József, Bényei József, Csák Gyula, Galambos Lajos, Kurucz Gyula, Osztójkán Béla, Rákos Sándor, Ratkó József, Sipkay Barna, Szöllösi Zoltán, Váci Mihály, Várkonyi Anikó, Végh Antal.

S ha névsor nem is teljes – hogyan is lehetne –, ha a portrék eltérő színvonalúak (az érzelmi kapcsolat eltérő minősége is kiejlik itt-ott) a kötet a helyi irodalmi lexikon előzményeként is felfogható. Azzá teszi különösen a függeléke, amelyben az adott író rövid életrajzát, megjelent műveit, a róla szóló irodalom legfontosabbjait, és jegyzeteket is találunk.

Végezetére a recenzius „kissé keser-édesre” sikeredett megjegyzése kerül: lám-lám milyen gazdag a magyar irodalomtörténeti földabrosz s lám-lám mi lenne nélkülünk, ha nem lennének szakemberek, akik figyelmeztetnek megvéendő – értsd: újra és újra olvasandó értékeinkre.

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

¹¹ Futaky László: *Könyvespolc*. Nyíregyháza 1985. Téka 1. Nagy István Attila: *Arcok és művek*. Nyíregyháza 1986. Téka 2.

EMLÉKEZÉSEK

GREZSA FERENC

1932–1991

Greza Ferenc Kiskunmajsán született, majd Kecskeméten érettségizett s 1956-ban szerzett magyar szakos tanári diplomát Szegeden. Baróti Dezső kedvenc tanítványa, famulusa volt. Diplomamunkáját az Irodalomtörténeti Közlemények jelentette meg. Középiskolai tanárként doktorált 1959-ben (dolgozata *Juhász Gyula egyetemi évei* címmel könyv formában is megjelent 1964-ben), húsz évvel később kandidált, 1990-ben pedig megszerezte az akadémiai doktori címet is, s lett így tanszékvezető egyetemi tanár. 1962-től 1975-ig a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium igazgatója, 1984-ig a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanára, egyúttal hamarosan főigazgatóhelyettese. Ezután került a József Attila Tudományegyetem II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékére s irányította haláláig.

Büszke volt kétkézi munkából élő szüleire s a tájra is, mely útjára bocsátotta, talán ezzel függ össze, hogy szívesen tartott előadást, rendhagyó irodalomórát a környéken, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csongrád és Békés megyei tagozatának létrehozásánál is bábáskodott, hogy a tíz-tizenéveseknek — a legfogékonyabb korszak! — szóló irodalmi folyóirat, a Kincskereső fennmaradásáért kilincsel — nem csak főszerkesztőjeként — még a legutóbbi nehéz, kultúrára és értékre alig figyelő időszakban is. Kiállt a Tiszatáj mellett a mellőzés idején, s főmunkatársaként dolgozott az újjraépüléskor. S mindeközben tanított s írta Németh László-trilógiáját (*N. L. vásárhelyi korszaka*, 1964., *N. L. háborús korszaka*, 1985., *N. L. Tanú-korszaka*, 1989.), mely a szaktudomány jelentős új eredménye.

Igazi tudós tanár volt, nem érdekelte, hányan jelentkeztek speciális kollégiumára, ha csak néhányan voltak is, ugyanolyan hévvel számolt be mindig újabb kutatási eredményeiről, mintha többszázan hallgatnák, a fontos az eredmény volt.

Valljam be: elfogult volt, elfogult Németh László mellett, de — ezzel együtt vagy tán épp ezért — maradéktalanul tisztelte, becsülte az értéket, így az általa tanított irodalomtörténet nem volt egyoldalú. Elfogultságának

„köszönhető”, hogy későn jött 1988-ban kapott elismerése, a József Attila-díj is.

Talán szimbolikus jelentőségű az a kép, melyet tanszékünkön, az íróasztala fölött őrzött (ma vásárhelyi otthonában látható): a festő Nagy Imre grafikája Németh Lászlóról 1956-ból, rajta e szavakkal: „E roncs nemzetnek adhatsz-e még hitet?!” Ez volt az általam ismert Grezsa Ferenc ars poeticája is: megfogalmazta a szükségszerű szkepszist, de hite mindig erősebb volt, karcos-barna hangján a mégis-vállalás, a győzni-tudás, a következetesség nem-hiábavalósága szólalt meg.

Mert küzdeni tudott s e küzdés volt az élete: felesége „tilalma” ellenére is ragaszkodott ahhoz, hogy vigyem el a Társaság Békés megyei konferenciájára, ahol Németh László *Petőfi Mezőberényben* című művéről beszélt hihetetlen felszabadultsággal és vehemenciával, nagy tapsok közepette. Ez volt az utolsó előadása!

Néhány héttel a halála előtt egy könyvet adott a kezembe: „Olvasd el, mielőtt írnék róla, neked is érdekes!” – mondta, a kötet Hegedüs Lóránt református püspök *Nyitás a végtelenre* című műve volt. Ereklüként őrzöm! (Grezsa Tanár Úr katolikus volt!)

Halála után kaptuk kézhez – Ilia Mihály és jómagam – utolsó „írását”: magnóba mondott opponensi véleményét Görömbei András doktori értekezéséről, hogy „javítsuk ki”, ahol kell. Ilyen volt!

Hiányzik! Bennünk élő hiánya csak azzal oldható fel, ha szellemisége irányít a munkánkban!

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó Igazgatója

Felelős szerkesztő: Ratzky Rita
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Szedte az Argumentum Kft.
Budapest, 1992
Terjedelem: 12,8 A/5 fv
Nyomta a László és Társa Bt. nyomdája
Felelős vezető: László András

HU ISSN 0324 4970

A kézirat nyomdába érkezett: 1992. április 10.

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

- ILLÉS SÁNDOR: „Igen és nem tökéletes szintézise” (Szerkezet és szerkesztés Babits *Versenyt az eszendőkkel!* című kötetében) 492
- NÉMEDINÉ KISS ADRIEN: Az önvizsgálattól az újjászületésig (Motívumok Babits Mihály *Halálfiái* című regényében) 524

A HOMÁLYBÓL

- NAGY PÉTER: A „másik” Molnár 546
- BOTKA FERENC: Déry Tibor „peregrinációs” évtizedeiből (Párizs, 1923–1925) 561

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

- DRESCHER J. ATTILA: Töprengések az irodalmi „tudás” értéklehetőségének dilemmájáról 578

DOKUMENTUM

- SÁNDOR LÁSZLÓ: Kapcsolatom Komlós Aladárral levelei tükrében 589
- KÉPES GÉZA: Az 50 éves Devecseri Gábor 601

FILOLÓGIA

- KERÉNYI FERENC: Bolyai Farkas *A párisi per* című érzékenyjátékának forrásáról 607
- SZŐRÉNYI LÁSZLÓ: A Hunyadiak kora Michele Ricci *Historia de regibus Ungariae* című művében 611

SZEMLE

- FRIED ISTVÁN: Kazinczy Ferenc: Természet oecónomiája 621
- SZILÁGYI MÁRTON: Csejtei István: A borbélymester hagyatéka 625
- TARJÁN TAMÁS: A magyar irodalom története 1945–1975. 630

A TÁRSASÁG ÉLETÉBŐL

- PRAZNOVSZKY MIHÁLY: A táj vonzásában 639

EMLÉKEZÉS

- SZIGETI LAJOS SÁNDOR: Grezsa Ferenc (1932–1991) 651

Ára: 120 Ft

Előfizetés egy évre: 480 Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98632 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (Budapest V., Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (Budapest V., Városház u. 1.), a *Balassi* könyvesboltban (Budapest II., Margit utca 1.), valamint az *Írók Boltjában* (Budapest VI., Andrásy u. 45.).

Előfizetés díja egy évre: 480 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf.: 149.).